

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

АВЕРІНА Ольга Іванівна

УДК.: 316.42

**МІНЛИВІСТЬ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:
БЕХ Володимир Павлович,
доктор філософських наук,
професор

Київ-2008

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	11
1.1.Поняття мінливості у загальнофілософському контексті.....	11
1.2.Еволюція поглядів на феномен мінливості.....	34
1.3.Принципи та категоріальний апарат дослідження.....	61
Висновки до першого розділу.....	70
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ.....	73
2.1. Морфологічний аналіз мінливості соціальної системи.....	73
2.2. Місце і роль мінливості в системі культури.....	99
2.3. Механізм дії мінливості в перехідних суспільствах.....	124
2.4. Специфіка мінливості соціальних систем в українському соціумі.....	148
Висновки до другого розділу.....	177
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТОК.....	201

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема мінливості Світу була актуальною для людства в усі часи і залишається такою й понині. Дане питання стосується усіх сфер наукового пізнання. Природничі науки вивчають, яким чином тіло (речовина, поле) змінює свої стани, виводить принципи і закони таких змін. Біологічні науки намагаються пояснити різноманітність видів, яка існує в живій природі, через дію механізмів зміни. Найбільш актуальною і неоднозначною проблема мінливості постає в царині соціальних наук, де вчені теж намагаються віднайти загальні закономірності соціальних перетворень з метою пояснити сучасність і надати прогнози стосовно майбутніх подій у соціальній реальності.

Переважає більшість теорій і підходів надає уявлення про мінливість соціуму як процес, позначаючи його поняттям “соціальна зміна”, і охоплює всю сукупність можливих змін, що відбуваються в суспільстві. Запропоноване дисертаційне дослідження доповнює наявну наукову картину соціальної динаміки концепцією мінливості в якості одного з принципів існування та еволюції соціуму. Зазначена концепція набуває актуальності в контексті подолання Україною перехідного часу.

Актуальність даної дисертаційної роботи на загальнотеоретичному рівні продиктована потребою соціально-філософських наук у створенні комплексної теорії, що пояснювала б причини, механізм, етапи та наслідки мінливості соціуму, крім того надавала б рекомендації щодо утримання стабільності соціальної системи в складні перехідні моменти її розвитку.

Ступінь розробленості проблеми. Перші спроби пояснення мінливості світу існували ще в стародавніх міфологічних, релігійних і філософських формах світосприйняття. Філософи стародавніх Індії, Китаю, Греції, спираючись на чуттєве, живе сприйняття дійсності, обґрунтовували ідею вічно рухомого і мінливого Всесвіту. В працях Г.Гегеля, П.Гольбаха, І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга формується філософсько-науковий образ динамічного світу, встановлюються діалектичні закономірності, які втілюють у собі знання про універсальні зв'язки та закономірності розвитку буття. Мінливість як загальна властивість живих організмів і як один з механізмів еволюції розглядається еволюціоністами, а саме: М.Вавиловим, А.Вейсманом, Ч.Дарвіном, Ф.Доброжанським, В.Ковалевською, Ж.Б.Ламарком, Т.Морганом, І.І.Шмальгаузенем, Дж.Хакслі, та ін. Вивченню зміни як соціальної реалії присвячені роботи О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, сучасних дослідників – Дж.Александера, О.Бутенко, Д.Іванова, Б.Полюшева, І.Предборської, Д.Форестера, О.Шкрєби, П.Штомпки, та ін. Істотний внесок у розуміння мінливості світу був зроблений представниками синергетики, а саме: Н.Вінером, У.Р.Ешбі, А.Фрідменом, Е.Хабблом,. Висновки з цих теорій були перенесені І.Пригожиним, І.Стінгерс, Г.Хаккенем, С.Курдюмовим на

соціокультурні процеси і надалі розвинуті Л.Бевзенко, В.Бехом, В. Васильковою, В.Воронковою, І.Добронравою, О.Донченко, І. Предборською, та ін. Адепти синергетики акцентували увагу на таких реаліях соціальної динаміки як випадковість, непередбаченість, альтернативність змін, хоча сам термін “мінливість” не закріпився в науковому словнику цього напрямку.

Але, незважаючи на великі наукові здобутки в аналізі мінливості буття взагалі і соціальної динаміки зокрема, цілісна концепція мінливості соціальних систем відсутня. Слід зауважити, що в соціальній філософії обминають термін “мінливість”, замінюючи синонімами – “зміна”, “еволюція”, “динаміка” тощо.

Проблемна ситуація обумовлена недостатністю вивчення мінливості як одного з основних принципів існування соціальної системи, аналіз якого може суттєво доповнити знання про соціальні процеси, що відбуваються у сьогоденні, і прогнозувати майбутнє.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної роботи, яка проводилась у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова протягом 2005-2007 років, а саме: “Саморегуляція соціального організму країни” (державний реєстраційний номер 0105U000447). Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (протокол № 6 від 03 березня 2005 р.).

Мета дослідження полягає в створенні загальної концепції мінливості соціальних систем.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- розкрити зміст поняття „мінливість” і обґрунтувати доцільність його використання для пояснення динаміки соціальних систем;
- проаналізувати підходи та погляди на феномен мінливості світу, а також описати методи, принципи та категоріальний апарат дослідження;
- розкрити природу і сутність соціальної мінливості, виявити її специфіку в порівнянні з біологічною мінливістю;
- простежити дію мінливості в культурному просторі соціуму;
- описати механізм реалізації соціальної мінливості;
- виявити особливості мінливості соціальних систем у перехідний період на прикладі України.

Об'єктом дослідження є соціум як сукупність соціальних систем.

Предметом дослідження є мінливість як принцип існування та розвитку соціальної системи.

Гіпотеза полягає в припущенні доцільності застосування еволюційного принципу мінливості для пояснення існування та розвитку соціальних систем

Методологічною основою дослідження є принцип методологічного плюралізму, що дозволив поєднати необхідні для дослідження принципи та методи з різних галузей знань – філософії, генетики, соціології, історії

, синергетики. Наукове дослідження логічно поділено на три основні етапи, кожному з яких притаманні свої методи та принципи. Перший етап спрямований на вивчення мінливості як загальної властивості буття. Тут доцільним є використання загальнотеоретичних методів: індукції, узагальнення, синтезу. Для пояснення основних закономірностей мінливого світу залучаються діалектичний метод та використовуються принципи історизму, детермінізму, комплексності. На другому етапі аналізу мінливості соціального світу додаються морфологічний і системний методи, також залучається метод моделювання, що дозволяє побачити механізм дії мінливості. Третій етап пов'язаний з досягненням змінності в перехідних суспільствах і найпотужнішим методологічним конструктом, що відповідає поставленій меті, є синергетика, оскільки збагачує дослідження такими реаліями „перехідності” як нелінійність, альтернативність, невизначеність, випадковість, хаотичність тощо.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першою цілісною концепцією соціальної мінливості, в межах якої вивчається її природа, сутність, зміст і форми, а також доводиться правомірність застосування принципу мінливості як одного з трьох відомих законів Ч.Дарвіна (спадкоємність, мінливість та добір), до функціональних систем або польової форми існування Всесвіту. Особистий внесок автора полягає у висвітленні в роботі наступних положень:

Вперше:

–у вітчизняній соціально-філософській думці розроблена цілісна концепція мінливості функціональних систем як принципу існування та розвитку соціального світу, де мінливість визначено як принцип, котрий обумовлює пластичність форми, структури, властивостей, поведінки системи шляхом набуття якісно нових станів існуючими морфологічними структурами і проявляється через різноманіття форм існування; сприяє адаптації системи до оточення і відкриває природні шляхи подальшої еволюції;

–визначена специфіка прояву принципу мінливості в соціумі, а саме встановлено: ціннісно-сміслова природа явища; сутність визначена як пристосування, оновлення та розвиток соціальних систем шляхом встановлення позитивного зворотного зв'язку з внутрішнім і зовнішнім середовищем; зміст подано через розкриття проявів мінливості як властивості, процесу, механізму та результату;

–розкрито морфологію явища й відтворено специфіку реалізації механізму мінливості соціальних систем на основі чого побудовано дві моделі: перша – трирівнева модель відображає особливості мінливості на глибинному та поверхневому рівнях культури, друга – відтворює специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що, з одного боку, відповідає її внутрішньому змісту, з іншого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови;

Дістало подальшого розвитку:

–ідея всезагальності й універсальності принципу мінливості. На основі проаналізованої інтерпретації мінливості у філософських, природничих, біологічних, психологічних та соціальних науках, доведено, що ця категорія у філософських науках виражається через низку термінів: “зміна”, “динаміка”, “розвиток”;

–порівняльний аналіз явища мінливості біологічних систем з соціальними, що дав змогу виявити специфіку прояву мінливості в соціальній природі: суттєва різниця полягає в наявності соціального суб’єкта, активність якого веде до штучних реформаторських перетворень, у різній природі детермінації змін (речовинній і діяльнісній), у наявності різного рівня ступенів свободи (перевага належить соціальним системам);

–праксеологічний аналіз перехідного процесу в Україні, що викрив: у ретроспективному аспекті відсутність фундаментальних досліджень у даній галузі; у морфологічному – відсутність цілісності, структурованості і кореляції між елементами культурологічного ядра, що історично обумовлено межовим положенням країни між двома антропогенними зонами – Заходом і Сходом.

–Уточнено:

–ідею про принципову схожість на прикладі співвідношення біологічної і соціальної систем, систем різної природи, що в сукупності утворюють органічну єдність кісної, живої і розумної живої речовини;

–розуміння синергетичних закономірностей мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб’єкт при цьому може виступати як каталізатором (прискорювати) так і інгібітором (уповільнювати) процес соціальних перетворень.

Теоретичне значення дисертаційного дослідження полягає в системному аналізі явища мінливості як рушійної сили і умови соціального розвитку. У роботі визначено характеристики мінливості як провідної властивості соціальних систем, що відкриває перспективу теоретичного збагачення ноосоціогенезу. Висновки дисертаційного дослідження мають цінність для поглиблення знань про закономірності розвитку соціального світу взагалі, соціальних утворень на кшталт Об’єднана Європа, соціального організму будь-якої країни, будь-яких соціальних систем (міжнаціональних і наднаціональних мереж, промислових зон, територіально-географічних утворень, фірм різних форм власності), суттєво збагачують знання про соціальну динаміку в рамках синергетичної парадигми, дають змогу використовувати здобуті знання як принцип саморозгортання систем різної природи, що значно розширює когнітивні межі природничих і соціальних наук, сприяє інтеграції знань про органічну єдність Всесвіту.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що ідеї дослідження можуть служити ідеологічними настановами та

методологічною основою для розробки політико-економічних, соціологічних, політологічних, етичних та організаційно-правових досліджень процесів життєдіяльності соціального організму країни та його політичної підсистеми, використовуватися державними службовцями, філософами, правознавцями, соціологами, політологами, культурологами. Результати дослідження можуть бути використані в процесі викладання дисциплін і курсів з соціальної філософії, політології, державного управління, а також служити імперативами у висвітленні сучасних проблем розбудови політичної системи та її окремих сегментів, державотворення, менеджменту, політичного маркетингу, соціального захисту населення та ін.

Апробація результатів роботи. Основні положення дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, на ряді науково-практичних конференцій, а саме: Міжнародній науковій конференції 4-ті „Вернадські читання”: ”Творча спадщина Вернадського і сучасність” (Донецьк, 2005); 4-му Міжнародному семінарі „Проблемы управления многоэтничными сообществами в условиях глобализационных и цивилизационных вызовов” (Алушта, 2005); Міжнародній науково-практичній конференції „Педагогічна освіта України: національні традиції та європейські інновації” (Київ, 2005); Міжнародній науковій конференції „Наука. Синергетика. Освіта” (Суми, 2005); Міжнародній науковій конференції „Другі міжнародні драгомановські читання” (Київ, 2006); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Трансформація поліетнічних систем на постсоціалістичному просторі” (Київ, 2006); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Соціокультурна інтеграція в контексті викликів XXI століття”(Київ, 2007); Міжнародній науково-теоретичній конференції „Лівобережна Україна у Всеукраїнському філософсько-культурному вимірі” (Чернігів, 2007).

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення в 12 наукових працях, з них 6 у наукових виданнях, які відзначені ВАК України як фахові з філософії.

Структура та обсяг роботи. Внутрішня логіка концепції дисертації зумовила послідовність подання матеріалу. Робота складається зі вступу, двох розділів, поділених на 7 підрозділів, висновків, переліку використаних джерел (169 позицій) та 1 додатку. Обсяг роботи - 201 сторінка, основна частина дисертації – 168 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Метою даного розділу є дослідження феномену мінливості на загальнофілософському рівні, що передбачає визначення специфіки даного поняття, здійснення критичного аналізу існуючих в історії філософської думки поглядів, підходів і теорій щодо мінливості, а також створення адекватного методологічного забезпечення дослідження.

1.1. Поняття мінливості у загальнофілософському контексті

Знання точного значення слів і їх різниці
між собою, навіть найменшої,
є необхідною умовою будь-якого істинного мислення,
адже слова – суть вираження понять.
Чи можна мислити, не вмючи відрізнити
у всіх тонкощах одного поняття від іншого.

В. Г. Белінський

Мінливість – це, мабуть, найвизначніша характеристика світу, яка сприймається людиною. Всюди спостерігається дещо нестійке, минуще. Намагаючись осягнути світ, ми зіштовхуємось з його різноманітними проявами, мінливість пронизує всі форми буття: існування речей, процесів і явищ природи, буття людини і суспільства, буття свідомості. У світі одвічно присутній рух: рухаються всі речі, змінюються їх властивості і відносини, відбувається неспинний процес видозміни, перетворення, коливання між буттям і небуттям. Всесвіт перебуває в безперервному русі відносно своїх нових станів. У кожній живій системі проходять внутрішні процеси, пов'язані з пульсацією енергії, інформації та ін.

Саме поняття мінливість є специфічною категорією біології, а точніше теорії еволюції. В філософських, історичних і соціологічних теоріях скоріше існує інтуїтивне відчуття і уявлення про мінливість, як хаотичність, змінність, нестабільність, плинність, непостійність буття. Для пояснення даного феномену в суспільствознавчих науках використовуються інші близькі за значенням терміни і поняття (зміна, динаміка, еволюція тощо), категорія мінливість дещо нехтується і вживається, зазвичай, для запобігання мовних повторів [54; 60; 88; 89; 119; 122; 141-143, 146]. Але, на наш погляд, саме поняття мінливість увібрало в себе всі сутнісні характеристики перетворення речей, процесів і станів, оскільки вказує на природність, перманентність, причинність і спрямованість будь-яких змін. Тому дане поняття є найбільш

адекватним, комплексним і глибоким теоретичним відображенням змінності і непостійності світу, без якого неможливе створення повної картини дійсності. Виходячи з наведеного твердження, у даному підрозділі ми маємо на меті довести всезагальність поняття мінливості шляхом аналізу її проявів на всіх рівнях буття, і відповідно, обґрунтувати правомірність і доцільність “перенесення” цього терміну в соціально-філософську площину.

У **біології** мінливістю називають розмаїтість ознак і властивостей у особин і груп будь-якого ступеню спорідненості. Термін “мінливість” також використовується для позначення загальної властивості живих організмів відповідати морфофізіологічними змінами на зовнішній вплив з метою пристосування і для характеристики перетворень форм живих організмів у процесі еволюції. Мінливі всі ознаки організмів: зовнішньої і внутрішньої будови, фізіологічні, поведінкові, функціональні [10, с. 223].

Таким чином, традиційно виокремлюється два аспекти мінливості: різноманітності, тобто існування відмінностей в даний момент часу, і зміна, тобто поява нового. Ми зосередимо свою увагу на другому аспекті, оскільки вважаємо, що відмінність між особинами в межах виду є результатом процесу попередніх змін, і її можна позначити як варіативність. Ми ж схилиємось до думки, що мінливість – це оновлення, перетворення, зміни в часі.

Виходячи з існуючих в біологічній науці дефініцій мінливості, виокремимо її сутнісні властивості, що стануть критеріями для подальшого аналізу проявів мінливості в фізичному і соціальному світі, а також в свідомості людини.

По-перше, мінливість – це загальна властивість всіх живих організмів (атрибут біологічної системи). По-друге, мінливість є реакцією організму на зовнішні зміни (зворотній зв’язок). По-третє, мінливість носить еволюційний перманентний характер, тобто передбачає постійні якісні зміни з метою пристосування і подальшого розвитку. По-четверте, мінливості підвладні всі структурно-функціональні характеристики і параметри організму.

Як зазначалось вище, в багатьох природничих і суспільних науках не розглядається саме мінливість, проте відчуття плинності, непостійності, змінності світу наявне в усіх сферах наукового знання і виражається через інші поняття і категорії.

В **загальнофілософському** смислі мінливість можна визначити як постійний взаємоперехід потенціального й актуалізованого буття. Концепція потенціальності виходить із теорії дуалізму (подвійності) існування, його роздільності на потенціальну і актуалізовану реальності.

Концепція дуалізму розвивається В.Костюком [62], де він виокремлює дві протилежні і, в той же час, невід’ємні одна від іншої реальності, як то потенціальна і актуалізована. Потенціальну він визначає як цілісне (що не має частин і тому не наділене причинно-наслідковими зв’язками і просторово-часовими характеристиками) невизначене утворення, а актуалізована, навпаки, на його думку, складається з взаємодії різних процесів і подій, що відбуваються в просторі-часі. При цьому, В.Костюк наголошує на

можливості часткового взаємопереходу потенціальності в актуальність і навпаки.

“Буття – це постійно мінлива “суміш” актуальної і потенціальної складових, які взаємодіють між собою. Переходи потенціального буття в актуалізоване, так як і зворотні переходи виникають завдяки обміну стійкостями. Те, що набуває стійкості, актуалізується, те, що втрачає стійкість, переходить в потенційне існування. Завдяки цим переходам як актуалізована, так і потенціальна реальності оновлюються. Це сприймається нами – суб’єктами актуального світу – як зміна, або еволюція [62, с. 12]”.

Отже, всі зміни в Бутті відбуваються завдяки взаємозв’язку потенційної й актуалізованої реальностей. Вчений зазначає, що в різних точках простору в різні моменти часу окремі частини актуалізованої реальності обмінюються стійкістю з однією з наявних потенційних альтернатив. Потенційна альтернатива, що стала стійкою, актуалізується; стан, що втратив стійкість, переходить в потенційне існування [62, с. 18]. Як можна зрозуміти, даний феномен відображається в такому загальному понятті як зміна.

Зміна – 1) Перехід, перетворення чогось у щось інше. 2. Заміна когось, чогось кимсь, чимось іншим. Дієслово змінювати – робити іншим, інакшим [88, с. 768]. Зміна проявляє себе і як процес (перетворення), і як результат (новий стан, форма, якість). Виокремлюють багато видів зміни: за масштабом – глобальні і локальні; за результатами – зворотні і незворотні тощо. Поняття зміна і мінливість є синонімами, проте ставити знак рівності між ними не можна, оскільки зміна є семантично нейтральним поняттям і позначає всю сукупність і розмаїття перетворень, що відбуваються в актуалізованій реальності. Окрім того, на відміну від мінливості воно лише фіксує сам факт перетворення “чогось у щось інше”, не вказуючи на додатковий зміст.

Пізніше **соціологія** пристосувала загальне поняття для пояснення соціальної дійсності, і в її категоріальному апараті виник термін “соціальна зміна”.

Як зазначає І.Предборська поняття “соціальна зміна” характеризує реальність з боку її рухливості, плинності, нестабільності і розуміється як перетворення, що відбуваються з плином часу в організації, структурі суспільства, образах мислення, культурі і соціальній поведінці [103, с. 36].

Вивчаючи походження даного терміну, І.Предборська [103] пише, що термін був введений у науковий обіг у 1923 році американським соціологом У.Огберном в його книзі “Соціальна зміна”, широкого розповсюдження набув у 70-ті роки ХХ ст., коли він значною мірою витіснив із наукового обігу такі терміни, як “прогрес”, “розвиток”, які мають специфічний відтінок і застосовуються для позначення позитивних зрушень в окремих сферах суспільного життя. Вчена також підкреслює винятковість терміну “соціальна зміна” у порівнянні з іншими, наприклад, “суспільний розвиток”, зазначаючи, що він не передбачає однозначної зумовленості переходу від етапу до етапу, чіткої спрямованості розвитку, вивчає усе розмаїття можливих станів суспільства.

У залежності від розмірів, масштабів їх виявлення у суспільстві соціальні зміни поділяють на “великомасштабні” і “дрібномасштабні” (У. Мур), у зв’язку зі спробами передбачити соціальну зміну в соціологічній літературі виокремлюють “бажану”, тобто планову, та “небажану” зміни. Т. Парсонс пропонує розрізняти зміни всередині системи та зміни самої системи. Р. Дарендорф в залежності від джерела виникнення зміни поділяє їх на екзогенні та ендогенні. Ендогенна зміна є центральним поняттям у теоріях соціального еволюціонізму О. Конта, Т. Парсонса, Є. Дюркгейма, Ф. Тенніса, Л. Уорда та ін.

Про ендогенну зміну зазначає П. Сорокін [118], впроваджуючи поняття “іманентна зміна”. Принцип іманентної зміни виходить з того, що кожна система, особливо соціокультурна, в процесі безперервного функціонування неминуче змінюється протягом свого існування. Причина всіх змін соціокультурних систем в першу чергу зосереджена в ній самій: кожна система містить усередині себе зерна безперервної зміни. Система у П. Сорокіна, що іманентно змінюється й спричиняє серію наслідків кожної зміни, в той же час безперервно перетворює себе і своє оточення.

Уявлення про екзогенні зміни представлені в теоріях К. Поппера, А. Тойнбі, Р. Нісбета, Р. Еліаса та ін. А. Тойнбі [134] зазначає, що динаміка життя суспільства відображена в формулі “виклик – відповідь”: оточуюче середовище надсилає імпульси до соціальної системи, на які вона має вчасно реагувати, щоб “встигати” за розвитком. Подібної схеми дотримується Р. Нісбет [87], який теж наголошує на зовнішній причинності історичних змін і підкреслює їх безперервний характер.

Окреме коло дослідницьких інтересів становлять питання про функції, які відіграє соціальна зміна. Проблеми стабілізації, підтримки інноваційного процесу, можливостей адаптації та інші є предметом аналізу фахівців. Багатьма дослідниками зміна розуміється як інноваційний процес, що веде до перетворення звичайного способу життя, стереотипів, традицій, подолання сили інерції, внесення рухливості в соціальний порядок. Прагнення будь-якого організму до зміни таке ж природне, як і його прагнення до збереження вже придбаного – зауважує Р. Нісбет [87]. Особливої уваги заслуговує визнання більшістю соціологів зміни як стабілізуючого чинника. Порядок, на думку О. Конта [166], є порядок у зміні, а зміну він розуміє як безперервне втілення найвищого рівня порядку.

Тісний зв’язок різних соціальних змін відображений в понятті “соціальний процес”, що передбачає взаємозв’язок і безперервність соціальних змін. Акцент на процесуальності соціальної реальності є однією з тенденцій сучасної соціології. Суспільство розглядається не як стабільне утворення, що підлягає дискретним соціальним змінам, а як процес, як поле взаємодії, структурація. За висловом П. Штомпки [159], онтологічно суспільство не існує і не може існувати в незмінному стані. Вся соціальна реальність являє собою просто динаміку.

Таким чином, для позначення всіх перетворень, що відбуваються в соціальному житті, в категоріальний апарат соціології було введено поняття

“соціальна зміна”, що є загальним і семантично нейтральним, оскільки не вказує на природу, джерело, характер цих перетворень. На нашу думку, термін “зміна”, в тому числі і “соціальна зміна”, констатує сам результат (продукт) процесів попередніх перетворень. Тому теорія соціальної зміни має бути доповнена знаннями про мінливість як сукупність цілої низки процесів перетворень, що відбувається за певними закономірностями.

Відчуттям мінливості проникнуті знання в сфері фізики і хімії. Поняття мінливості як такої відсутнє в довідниках природничих наук, але тут вона проявляється через специфічні властивості тих чи інших об’єктів, процесів і явищ.

У **хімічній теорії** взагалі і в біохімії зокрема мінливість пояснюється на молекулярному рівні. Вона тут проявляється у формі самої хімічної реакції. Хімічна реакція – це перетворення одного або декількох вихідних речовин (реагентів) у відмінні від них за хімічним складом і будовою речовини (продукти реакції) [152, с. 499]. Як відомо з загальної хімічної теорії, хімічні реакції відбуваються при змішуванні або фізичному контакті реагентів спонтанно, при нагріванні, участі каталізаторів, дії світла, електричного струму, випромінюванні, механічній взаємодії, в низькотемпературній плазмі і т.п. Перетворення часток (атомів, молекул) здійснюється за умови, що вони наділені енергією, достатньою для подолання потенційного бар’єру, що розділяє потенційний та вихідний стани системи [152, с. 499]. Отже, мінливість тут викликається дією зовнішніх факторів, проте зміна відбувається тільки при умові достатньої внутрішньої енергії часток в речовині, тобто за готовністю внутрішнього фактору.

На енергетичному рівні феномен мінливості отримав своє пояснення в **фізиці**. Підґрунтям мінливості в фізичній природі, на наш погляд, є найфундаментальніший закон – закон збереження і перетворення енергії. Даний закон є уособленням діалектики мінливості і постійності. Згідно закону енергія нікуди не зникає, вона залишається (зберігається) і в той же час перетворюється з одного виду в інший. У Великій радянській енциклопедії зазначено, що ідея збереження з’явилась спочатку як суто філософська здогадка про наявність незмінного, стабільного у вічно мінливому світі. Ще античні філософи-матеріалісти прийшли до розуміння матерії як нествореної і непорушної основи всього існуючого. З іншого боку, спостереження постійних змін в природі спонукали до роздумів про вічний рух матерії як найважливішої її властивості [117, с. 701].

Закон збереження енергії справедливий для багатьох фізичних процесів. Енергія електричного струму, наприклад, під дією різних факторів перетворюється в механічну, теплову, хімічну, світлову тощо. В теорії ядра розглядається постійний взаємоперехід часток у випромінювання. Такий розділ фізичної теорії, як механіка, вивчає взаємопереходи механічної енергії у внутрішню енергію тіл: потенційна енергія піднятого над поверхнею землі молота переходить у внутрішню енергію пластини; кінетична енергія обертального руху свердла переходить у внутрішню енергію оброблюваної деталі. В такий спосіб виконана механічна робота змінила внутрішню

енергію тіла. У фізиці ми могли б знайти безліч підтверджень мінливості як постійного переходу одного в інше. Проте заглиблюватись в явища фізичні не доцільно, оскільки нас більше цікавить світ соціальний. Зазначимо лише, що повний опис фізичної реальності можливий лише в рамках динамічних законів, які детально визначають зміни стану системи з плином часу, що в фізиці позначаються поняттям рух.

Рух – визначення процесуального феномену, що охоплює всі типи змін та взаємодії. Під рухом розуміють будь-яку зміну матеріальних речей, властивостей, відносин, систем [88, с. 289]. Це і переміщення тіл у просторі, народження або смерть організму, обмін речовин у клітині, реформування суспільства, розширення метagalактики та ін. В історико-філософській традиції констатуються три альтернативних тлумачення руху: від абсолютного релятивізму (Геракліт) до тотального його заперечення (Зенон). У рамках матеріалізму рух розуміється як спосіб існування матерії (Д. Толанд, Д. Дідро, П.-А. Гольбах, Ф. Енгельс). Г. Лейбніцом і Г. Гегелем рух розглядався не як механічне переміщення, а якісна зміна. В сучасній філософії рух розглядається як єдність континуальності і дискретності [88, с. 289].

Усе, що існує у світі, перебуває у русі. Матерія і рух нерозривно пов'язані одне з одним. Рух внутрішньо притаманний матерії і невідривний від неї. У безкінечному потоці змін, станів, форм, положень речей, їх властивостей і відносин присутні моменти дискретної стійкості, що дозволяють при всіх змінах зберігати стійкість речі, її якісну визначеність. Спокій характеризує рух з боку сталості, незмінності, відносності. Поняття спокою висувається для характеристики станів руху, що забезпечують стійкість предмета, його якісну специфічність. Рух і спокій перебувають у тісному взаємозв'язку, створюючи постійну динаміку.

Огляд літератури довідникового характеру, з приводу тлумачення поняття динаміка дав змогу визначити, що динаміка розуміється як стан руху, хід розвитку, зміна якого-небудь явища під впливом діючих на нього факторів [88; 94; 116; 119; 152].

Пізніше даний термін був поширений на сферу соціального знання. Запозичив його з фізики і ввів у науковий обіг О. Конт, який розумів динаміку як спрямований поступальний процес суспільного розвитку, що виключає стрибки та перерви. Для П. Сорокіна [118] соціальна динаміка подібна до фізіології і концентрує свою увагу на основних соціальних процесах, які повторюються в життєвій історії всіх соціальних груп.

З усієї сукупності різноманітних змін соціальної реальності поняття “соціальна динаміка” вбирає в себе і концентрує увагу на одному аспекті, а саме на траєкторії суспільних змін, на їх перманентності і повторенні. У зв'язку з цим можна виокремити циклічний, лінійний та завиткоподібний типи соціальної динаміки.

Досить багато видатних філософів, істориків, соціологів відстоюють думку, згідно якої в суспільному житті широко розповсюджені циклічні процеси, що мають власну логіку розвитку і специфічні форми реалізації (Л.

Гумільов, Д.Віко, Н.Данилевський, П.Сорокін, А.Тойнбі, О.Шпенглер, Ю. Яковець та ін.) [33; 35; 118; 158; 163]. Відповідно до циклічної моделі стан, в якому перебуває соціальна система на певній стадії розвитку має певні характеристики, які можуть виникнути в майбутньому, і які вже мали місце в минулому. Цикл відображує соціальні зміни, що відбуваються на певних фазах життєвого циклу системи, причому кінцевий результат серії змін стає вихідним пунктом нової серії аналогічних змін. У результаті відбувається постійне чергування підйомів і занепадів, повторення фаз функціонування соціальної системи.

Історичний цикл є сукупністю процесів генезису, розквіту і занепаду соціальних систем і підтверджує факт часової обмеженості існування суспільств, як і будь-яких матеріальних утворень, що мають визначений термін життя. Звичайно, зникнення соціального організму не відбувається абсолютно безслідно: ще довго залишається певний зв'язок між старою і новою соціальною системою.

Циклічний розвиток суспільства засвідчує його відносно стабільний стан: відтворюються природно складені соціальні спільноти (етноси, класи, страти); відтворюються сталі форми дії соціальних суб'єктів, їх традиційні ролі в суспільстві; відтворюються політичні, суспільні інститути. Система, яка вийшла з рівноваги, через певний проміжок часу знову повернеться до свого первинного стану. Цикл є способом існування і збереження суспільства, і особливо показовими в цьому плані є відносно замкнуті для зовнішнього середовища суспільства [163, с. 267-268].

Досить вагоме місце в соціальній дійсності займають лінійні процеси. Їх дослідженням займалися представники еволюціонізму та історичного матеріалізму. Особливою рисою лінійної динаміки є її кумулятивний характер: кожне нове явище являє собою не механічне додавання до старого, а генетичне його продовження. “В ході реалізації лінійних процесів виникають незворотні стани, які не повністю заперечують попередні, а частково вбирають у себе їх якості, збагачують їх, ускладнюючи тим самим весь процес в цілому [21, с. 116]”.

Поєднання лінійного і циклічного типів соціальної динаміки дало змогу побачити третій, завиткоподібний тип, що вкладається в рамки діалектичного протиріччя, тобто, кожний наступний стан соціальної системи не можливий без попереднього і, водночас, заперечує його. Графічно такий тип процесів зображується як спіраль і аналогом йому є “соціальна спадковість”, що демонструє генетичний зв'язок між явищами та процесами соціальної дійсності. Тому, при завиткоподібному розвитку, відбувається оновлення певних рис і властивостей, на базі акумульованого впродовж всього періоду існування, соціального досвіду певного суспільства.

В соціальній реальності циклічні, лінійні і завиткоподібні процеси виступають не як паралельні, або наступаючі один за одним через певні часові інтервали, а як взаємопов'язані, взаємообумовлені моменти одного і того ж цілісного процесу розвитку. Діалектика соціального розвитку така, що в ній одночасно присутні і циклічність, і лінійність, і завиткоподібність.

Таким чином, термін “динаміка” зосереджує увагу на траєкторії процесу змін (цикл, лінія, спіраль), на наявність певних етапів, трендів (загальних напрямків), повторів в історично мінливому.

Ще одна визначальна властивість мінливості, як ми вже згадували вище, полягає в пристосуванні, адаптації організму до змін у зовнішньому середовищі, що забезпечує його виживання та подальший розвиток. У психології механізм пристосування до зовнішнього світу позначається терміном “адаптація”. Явище мінливості невід’ємне від людського життя, внутрішній світ людини суперечливий і нестабільний, оскільки ми живемо в соціумі, до якого кожного дня необхідно пристосовуватись.

“Адаптація – це процес активного пристосування людини до змін середовища за допомогою різних соціальних засобів [123, с. 8]”. Спершу поняття адаптації виникло в біології; в суспільні науки перенесене представниками органічної школи, які редукували суспільні явища до біологічних.

Соціальним механізмом адаптації є зближення ціннісних орієнтацій індивіда та групи, засвоєння норм, традицій та звичаїв культурного середовища, освоєння рольової поведінки в ньому. Найважливішим діючим компонентом тут є погодження самооцінок і прагнень суб’єкта з його можливостями і з вимогами соціального середовища [123, с. 8].

Г.Спенсер [124] зазначає, що життя будь-якого живого організму це безперервний процес пристосування внутрішніх відносин до зовнішніх. Мислитель висловлює думку про тісний зв’язок між внутрішніми процесами і оточенням, тобто те, що відбувається всередині організму (а, отже, і в свідомості), може бути зрозумілим лише в системі його відносин до зовнішнього середовища. Він також зазначає, що відносини, це не що інше як адаптація і щоб вижити, організм змушений встановлювати зв’язки між об’єктами цього світу і своїми реакціями на них. Випадкові, неважливі для життя зв’язки він ігнорує, а зв’язки, необхідні для вирішення цієї задачі, надійно фіксує, зберігає на випадок майбутніх конфронтацій з усім, що може загрожувати його існуванню.

Ю.Джэндлін, аналізуючи особистість, задав певну методологічну константу: “Якщо нам треба зрозуміти зміни особистості, необхідно зрозуміти, як можуть змінювати свою природу її структурні складові” [цит. за: 69, с. 253].

Вочевидь адаптація означає не тільки пристосування до нових ситуацій на фізіологічному рівні, а й на рівні культури (світогляду). Адаптація особистості на рівні свідомості, на наш погляд, дуже вдало розглянута Д. Леонтьєвим у його книзі “Психология смысла” [69]. Саму особистість він розглядає як динамічне утворення, вказуючи, що вона є не результатом а процесом, оскільки мінливість і динамічність закладені в природу її свідомості або, як зауважує Д.Леонтьєв, у природу смислових структур. Смислові структури він розуміє як ті компоненти або утворення свідомості, що підлягають змінам. Створюючи комплексну систему динаміки смислових структур особистості, Леонтьєв [69] виокремлює три їх рівні: процеси

смыслеутворення, смыслоусвідомлення та смыслобудови.

Смыслеутворення характеризується тим, що на цьому рівні не відбувається змістовна трансформація смислів. Залишаючись принципово інваріантним, існуючий смисловий комплекс лише знаходить для себе нові форми, змінює лише форму проявлення в діяльності суб'єкта. Відбувається тільки розширення мережі смислових зв'язків за рахунок підключення до неї нових і нових елементів.

Смыслоусвідомлення – це спрямована не стільки на себе, скільки на світ, рефлексійна робота свідомості. Ця зміна відображує перехід законів взаємодії смислів від позачасової і несуттєвої логіки несвідомого до підкорення їх більш жорсткій логіці свідомості [69, с. 259]. Усвідомлювати смисл явищ і подій означає включати їх до системи смислових зв'язків життєвого світу суб'єкта, бачити їх унікальне, виключне місце у власній життєдіяльності. Усвідомлення смислових регуляторів діяльності забезпечує більш високий рівень оволодіння суб'єктом своєї власної діяльності, контроль над її протіканням.

І смыслеутворення, і смыслоусвідомлення – суть процеси розвитку смислової структури особистості. Проте вони можуть забезпечувати цей розвиток лише до тих пір, доки виникаючі протиріччя в об'єктивній системі відносин людини зі світом не потребують здійснення радикальної перебудови особистості [69, с. 261-262]. Смыслеутворення та смыслоусвідомлення, створюючи, як правило, передумови для такої перебудови, не в змозі її реалізувати, оскільки мова йде про необхідність перетворення не структур діяльності або психічного відображення, а глибинних особистісних структур. Подібні перебудови реалізуються особливого роду процесами, що мають принципово несвідомий характер, – процесами смыслобудови. Д.Леонтьєв виокремлює три види ситуацій, коли запускається механізм смыслобудови: критичні ситуації в житті суб'єкта, контакт і взаємодія з іншою особистістю і ситуації впливу мистецтва на особистість.

Критичні ситуації – стрес, фрустрація, конфлікт і криза – виражаються в порушенні смислової відповідності свідомості і буття суб'єкта. Відновити цю відповідність неможливо ні шляхом предметно-практичної діяльності, ні шляхом пізнавальної діяльності, усвідомлення [69, с. 262].

Смыслобудова полягає в особливого роду внутрішній діяльності – діяльності переживання, яка спрямована на подолання внутрішнього протиріччя між уявленнями суб'єкта і реальністю, що заперечує існуючим уявленнями. Такі критичні ситуації допомагають особистості віднайти новий рівень взаємодії зі “світом” шляхом переоцінки та трансформації складених раніше структур діяльності, спілкування, особистісних якостей і ціннісних уявлень і вдосконалює саморегуляцію особистості. Якщо зазначена трансформація відбулась, наявна модель успішного переживання. Проте це лише одна з альтернатив, друга – полягає в сприйнятті конфлікту як загрози внутрішньому спокою та цілісності. За Леонтьєвим [69], саморегуляція в такому випадку цілковито спрямована на зниження рівня емоційної напруги і

здійснюється на рівні психологічного захисту. Критична ситуація буття при цьому усувається зі свідомості, тобто це фактично уникання від конструктивного її вирішення, намагання зберегти ілюзорну цілісність особистісної структури. Трагедія в тому, що така ситуація не зникає з життя суб'єкта і в ряді випадків продовжує загострюватись.

Другим класом ситуацій, в яких ми спостерігаємо подібну перебудову, є ситуації контакту і взаємодії з іншим смисловим світом – з іншою особистістю. В цьому випадку поштовхом до переосмислення себе, своєї позиції в світі є “зустріч” з іншою точкою зору на одні і ті ж обставини, події, факти і т.п., причому точкою зору рівноцінною. Для розуміння саме такої перебудови, введено поняття “відображеної суб'єктивності” – буття когонебудь в іншому і задля іншого. “Відображуючись у мені, він виступає як активний діяльнісний початок, що змінює мій погляд на речі, формує нові цілі і бажання. Присутність Іншого в мені вже неможливо віднайти рефлексивним шляхом; ця присутність знайшла свій кінцевий стан в зміні моєї особистості”, – так характеризує цей феномен Д.Леонтьєв [69, с. 264].

Ситуація впливу мистецтва на особистість схожа з попередньою ситуацією, з тією різницею, що зустріч з іншою світоглядною позицією тут відбувається опосередковано через той чи інший мистецький витвір. Петровський вказує, що вплив мистецтва на смислові перебудови особистості здійснюється тільки в разі чутливості останньої до мистецтва, в разі її готовності і відкритості до світоглядних перспектив інших людей. Якщо відбулась позитивна взаємодія свідомості з мистецтвом, це виявляється в ефекті катарсису – глибинного емоційного переживання результатом якого є перебудова та оновлення існуючих смислових структур.

У психології ми зустрічаємося з суттєвим ускладненням мінливості. На рівні суб'єкта вона проявляє себе як складний механізм соціалізації, результатом якого є перетворення структур свідомості. Даний механізм діє на поверховому рівні (смислоутворення, смислоусвідомлення) як приєднання нових та переосмислення існуючих мислинневих структур; і на глибинному рівні (смислубудова) – як створення нової системи цінностей. Рушієм мінливості, як ми можемо відмітити з вищерозглянутого, виступає протиріччя. Протиріччя між реальним та внутрішнім світом особистості, або протиріччя між внутрішнім світом однієї та іншої особистості. Знімається даний конфлікт незворотнім перетворенням структур свідомості суб'єкта.

Самі зміни, що відбуваються в свідомості, непідвладні закономірному поясненню (або науці на даний момент не відомі подібні закони) в силу дії не тільки раціональної компоненти, а й несвідомого рівня людської суб'єктивності.

Таким чином, мінливість на рівні людської свідомості проявляється в процесі перетворення мислинневих структур суб'єкта.

У сфері **соціально-філософського і соціально-історичного знання** з розумінням процесуальності та історичної мінливості систем, явищ тісно пов'язані концепції розвитку.

“Розвиток – незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об’єктів; один із загальних видів зв’язку [142, с. 537]”. Тільки наявність усіх трьох вищезазначених якостей виокремлює процеси розвитку з -поміж інших змін: зворотність змін, характеризує процеси функціонування; відсутність закономірності характерна для випадкових процесів катастрофічного типу, при відсутності спрямованості, зміни не можуть накопичуватись, і тому процес позбавлений характерної для розвитку єдиної, внутрішньо зумовленої лінії. В результаті розвитку виникає якісно новий стан об’єкта, тобто виникнення, трансформація або зникнення його елементів та зв’язків. Здатність до розвитку є однією із загальних властивостей матерії і свідомості [142, с. 537].

Поняття “розвиток” стає предметом філософського пошуку з глибокої давнини, але набуває сучасного змісту лише в XVIII ст. спочатку в рамках біологічної науки. Античне світосприйняття було далеким від ідеї односпрямованих, незворотних змін, оскільки перебувало в світі циклічної гармонії. Ж.Бюффон використовував його для пояснення історії Землі та живих істот, І.Кант для – для пояснення походження космосу, І.Гердер – для пояснення історії культури. У філософії німецького ідеалізму розвиток означає саморозгортання (як виявлення речей, частин, станів, властивостей, які існували і раніше, але були недоступні сприйняттю). Демонстрацією універсальності принципу розвитку стала діалектика Г.Гегеля. В соціології усвідомлення процесуальності пов’язане з ім’ям О.Конта, який співвідносив соціальну статику і соціальну динаміку. В марксизмі розвиток розуміється як універсальна властивість матерії і загальний принцип для пояснення історії розвитку суспільства і пізнання. Завдяки працям Г.Спенсера, Ч.Дарвіна і Геккеля поняття розвитку стає основним принципом природничих та соціальних наук.

“Соціальний розвиток – процес спрямованої, незворотної, закономірної соціальної зміни, що характеризує перехід соціальної системи від одного стану до іншого” [122, с. 305]. Закономірним результатом процесу розвитку є виникнення якісно нового стану соціальної системи, що проявляє себе в зміні елементів та характеру зв’язків між ними.

Як виникнення нового розвиток часто ототожнюють з прогресом, але розвиток буває і прогресивний і регресивний, це дві його стадії. Протягом історії розвитку людства прогрес та регрес ототожнювали з соціальними подіями. Прогрес (від лат. Progressus – рух уперед, розвиток, відповідно регрес regressus – зворотний рух, повернення, відступ) – якісні характеристики соціального процесу, які виходять з того, що внаслідок розвитку (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб’єкт може переходити від нижчих форм свого існування до вищих, більш досконалих (прогрес, поліпшення, поступ), або ж, навпаки, втрачати набуті якості і переходити до більш примітивних форм суспільної організації (регрес, занепад, деградація) [122; 123].

До XIX ст. ідея прогресу втілювалась у вірі в ідеальне суспільство: або це самопізнання абсолютного духу, втіленого в своїй істині в ідеальній

державі (Гегель); або це перемога науки і позитивної філософії в кінцевій індустріальній стадії еволюції (Сен-Симон, Конт); або це закономірний рух від однієї суспільно-економічної формації до іншої, коли в результаті пролетарської революції довершується передісторія людства і починається його історія у формі планомірно влаштованого комуністичного суспільства (К.Маркс). Іншими словами, всі теорії прогресу XVIII-XIX ст. виходять з віри в можливість раю на землі, виражаючи ідеї, що суспільство вже наближається до заключної стадії свого існування і що відома істина, яка приведе людство до останньої межі історії. Проте соціальні процеси XIX, а особливо XX ст. викрили всю абсурдність прогресистських парадигм, і на противагу їм, виникають численні апокаліптичні версії. Сучасна соціально-філософська думка схильна до реалістичного сприйняття дійсності з наявними в історії окремих суспільств періодів прогресу і регресу. Науковим мисленням припускається, що жодна з прогресивних тенденцій у людському суспільстві не є усталеною і одвічно вкоріненою. Можна констатувати прогресивні зміни, притаманні окремим елементам або підсистемам суспільства й водночас ставити під сумнів можливість прогресу на рівні соціуму як системи в цілому.

В межах прогресистської філософії розрізняють органічний еволюціонізм (згідно з яким прогрес відбувається поступово й закономірно і не потребує зовнішнього втручання задля свого забезпечення) та перфекціонізм різних ступенів (намагання вдосконалити суспільство шляхом реформ чи революцій, привести його у стан відповідності до тих чи інших умоглядних ідеалів). Друга тенденція втілена в концепціях трансформації і модернізації.

Термін “трансформація” вживається в техніці, фізиці, математиці, а також у генетиці та соціальних науках. З точки зору сучасної соціології, трансформація (від лат. *Transformatio* – перетворення, зміна) – перетворення соціальних інститутів, соціальних структур, що часом супроводжуються їх докорінною зміною [123, с. 719]. Один з сучасних філософських словників визначає трансформацію “як взаємно стимулюючі зміни моделей соціальної дії, з одного боку, і функціонування соціальних інститутів, пов’язаних із навмисним, цілеспрямованим впливом номінальних настанов (формальні норми, процедури або правила) – з другого [88, с. 1051]”.

Поняття “трансформація”, як правило, застосовується для характеристики тих докорінних перетворень, що розпочалися в другій половині XX ст. в ряді країн світу, в яких традиційні засади суспільного життя змінюються, суспільства переходять на засади демократичних процедур, ринкової економіки, визначають склад політичних інститутів, визнають верховенство права та поважають права людини, свободи слова тощо. Внутрішні зміни в країні, що трансформується, активно стимулюються ззовні з метою визначення основного напрямку і забезпечення керованості [26; 29; 37; 93; 111].

Зміст терміну “модернізація” з різним ступенем точності можна витлумачити словами “осучаснення”, “перехідність”, “оновлення”, “

вдосконалення” тощо [103, с. 101]. Взагалі існують різні погляди на сутність модернізації: одні дослідники вважають модернізацію переходом від традиційного суспільства до сучасного (розмірковуючи досить абстрактно); інші – два модернізаційні переходи: від аграрного до індустріального суспільства і від традиційного до сучасного; ще інші вважають модернізацію єдиним процесом, який, почавшись чи то революцією в Нідерландах 1580 р., чи то англійською революцією 1642 р., чи то французькою революцією 1789 р., досі не завершився; дехто – пропонує розглядати модернізаційний процес у кожній країні окремо. Ми ж схилиємось до думки М. Михальченка, який вважає модернізацією будь-яке динамічне, свідомо регульоване й якісне поліпшення в економічній, політичній, соціальній сферах [79, с. 33].

Отже, поняття “модернізація” акцентує увагу на аспекті поліпшення, удосконалення соціальних інститутів, суспільних відносин. І саме цим відрізняється від понять “розвиток”, “трансформація”, “зміна”, що є більш нейтральними стосовно динаміки суспільного процесу, до його прогресивних тенденцій. Трансформація, зміна, розвиток можуть бути орієнтовані на зміну реалій куди завгодно: уперед, назад, убік, по колу і т.д. Модернізація ж орієнтує суспільство і його структури, сфери на вдосконалення, просування вперед, розробку й реалізацію нових цілей, задач, пріоритетів, стратегій. “Модернізація є незавершеним проектом – проектом, що ніколи не завершується у глобальному вигляді [79, с. 22]”.

Окрім спрямованості розвитку (прогрес, регрес), вагомим є питання його фаз та стадій. З точки зору глибини і швидкості змін розрізняють стадії еволюції та революції.

Еволюція та революція соціальна (від лат. Evolution – розвиток; revolution – переворот) – дві взаємопов’язані та взаємозумовлені сторони розвитку. Еволюція – поступові, тривалі, кількісні зміни в певному стані будь-якої системи; революція – глибокі, якісні зміни в стані системи, які переривають еволюційний період і переводять систему на якісно інший ступінь розвитку [146, с. 108]. В теорії діалектики поняття “еволюція” та “революція” розкривають зміст закону переходу кількісних змін в якісні за допомогою якісного стрибка. Але якщо поняття “еволюція” знайшло найбільш глибоке втілення в біологічних теоріях розвитку природи, то поняття “революція” найчастіше застосовується для характеристики процесів суспільного розвитку та наукового пізнання. Революція – це переривання поступовості, стрибок у розвитку суспільства від одного якісного стану в інший, який підготовлений попереднім еволюційним процесом, об’єктивними та суб’єктивними передумовами [146, с. 108]. Соціальна революція є центральним поняттям марксистського вчення про перебіг суспільних подій в ході якого здійснюються докорінні перетворення економічних і, як наслідок, соціальних, політичних і духовних основ життя суспільства. Революція тут розглядається як основний спосіб переходу від старого, віджилого етапу соціального розвитку на якісно новий рівень соціальних відносин.

Початково термін “еволюція” використовувався для позначення процесу розгортання манускриптів, написаних на пергаменті. В античному світі ідея еволюціонізму лише концептуально оформлювалась (Демокрит, Арістотель), широкого розповсюдження вона набуває на основі християнської концепції священної історії (Августин). Статус філософського терміну поняття “еволюція” отримує у Н.Кузанського. Мислителі Нового часу звертаються до багатостороннього аналізу соціальних змін в рамках природної еволюції світу. До наукового обігу цей термін був введений англійським вченим М.Хейлі, який у 1677 р. опублікував в Лондоні статтю про походження людини, що стала досить відомою, де він розглядав еволюцію як безперервне творіння. Сучасне звучання термін отримав лише наприкінці 19 століття. Саме в цей час поняття еволюції стало використовуватися для опису процесів систематичних, регулярних змін [123, с. 963].

Пізніше термін почав використовуватись у різних значеннях: а) для підкреслення плинності (поступовості) розвитку певного процесу на відміну від стрибкоподібного (революційного); б) як синонім слова “розвиток”; в) для описання процесу переходу кількості (кількісних змін) в якість (якісні зміни).

Біологи зазвичай пов’язують слово “еволюція” з теорією Ч.Дарвіна і розглядають еволюцію живого як процес перетворення одних видів живих організмів в інші. Ч.Дарвін і його послідовники розглядали взаємозв’язок спадковості, мінливості та добору як рушійну силу еволюції. Остання описується Дарвіном як взаємозв’язок організму і середовища, внутрішніх і зовнішніх сил розвитку.

Надалі ідеї еволюційного розвитку були перейняті соціологами. Розгорнуту теорію, що заклала основи сучасного соціального еволюціонізму створив Г.Спенсер. Згідно зі Г.Спенсером [124], соціальна еволюція – це рух від одноманітності до різноманітності, єдність диференціації та інтеграції, досягнення соціальної рівноваги в ході адаптації системи до зовнішніх і внутрішніх змін. Соціальна еволюція є природним процесом, який не можна прискорити, людина може лише викривити або затримати його хід.

У сучасному неоеволюціонізмі вже не йдеться про визначення єдиного можливого напрямку соціальної еволюції, оскільки соціальні системи це дуже складні і високодинамічні відкриті системи, розвиток яких неможливо описати за допомогою лінійних схем. Йдеться про підтримання сталості і рівноважності у розвитку соціальних систем. При цьому соціальна еволюція через коеволюцію суспільства з природою має бути вписана в еволюцію універсума, що відображується в концепції універсального (глобального) еволюціонізму (І.Пригожин, М.Мойсеєв) [81; 105]. З еволюційної точки зору, суспільство розглядається як складна система, що самоорганізується, де провідну роль відіграють адаптивні процеси, спрямовані на вирішення виникаючих проблем в ході взаємодії елементів системи.

На наш погляд, увагу заслуговує визначення еволюції, дане В. Костюком: “еволюція – це спосіб зміни буття, якому притаманні 1)

незворотність, 2) альтернативність, 3) постійні малі коливання, 4) наявність механізму обміну стійкістю... [62, с. 31]”. Зазначене визначення еволюції дано в системній парадигмі і враховує всі аспекти сучасного розуміння цього явища.

Отже, поняття розвиток та його похідні фіксують ще один аспект мінливості – її незворотність, прогресивні і регресивні тенденції, її поступовий (еволюційний) і закономірний характер.

Підсумком проведеного аналізу проявів мінливості стала зведена таблиця (додаток А). В таблиці ми зазначили поняття-синоніми терміну мінливість, що використовуються в різних сферах наукового знання, дали визначення кожному з них, а також зазначили форми і види їх прояву в тій реальності, яку досліджує відповідна наукова галузь. Це дало нам змогу порівняти зміст синонімічного ряду і виокремити специфіку саме терміну “мінливість”.

Таким чином, в різних галузях знань сутність феномену „мінливості” розкривається через такі поняття, як зміна, динаміка, розвиток, адаптація та їх похідні. Кожен із цих термінів спрямований на пояснення окремих сторін мінливості: зміна є результатом, продуктом мінливості, динаміка вказує на траєкторію, повторюваність (циклічність) і перманентність змін, поняття розвиток позначає якісне зростання, еволюційність, закономірність перетворень, і, нарешті, адаптація пояснює мінливість як зворотній зв'язок, як реакцію, спрямовану на зняття протиріччя між зовнішніми змінами і внутрішнім станом.

Не викликає суперечностей всезагальність мінливості, як ми бачимо з наведеного вище аналізу, вона проявляє себе на енергетичному, молекулярному, генетичному, соціальному і свідомому рівнях, тобто охоплює всі можливі рівні буття і проявляється на всіх структурно-функціональних рівнях організму (системи).

Знову, як ми бачимо з наведеної таблиці (див. Додаток А), найбільш загальним поняттям є поняття зміна, воно охоплює всю сукупність можливих перетворень у бутті і не підкреслює специфіки жодного з них. Тому для пояснення життєдіяльності живих організмів доцільніше використовувати поняття мінливість, оскільки воно фіксує моменти причинності, закономірності і спрямованості змін. Соціальна система за своїми властивостями і параметрами існування близька до біологічної, тому для усвідомлення її динаміки, залучення терміну “мінливість” є теж найбільш доцільним. Наведене твердження ще буде обґрунтовуватись пізніше в п 2.1.

На даному етапі дослідження, за результатами аналізу, наведеними в таблиці (див.: Додаток А), ми дійшли висновку, що мінливість як феномен має декілька іпостасей: вона може виступати як продукт, результат процесу змін, як процес перетворення одного в інше, як атрибутивна властивість і як механізм. Звідси випливає і специфіка визначення мінливості як поняття. Даний термін є, скоріше, не поняттям, а понятійним полем, що включає синонімічний ряд: зміна, динаміка, розвиток, пристосування (адаптація), і не зводиться до жодного з них. Тому дамо визначення мінливості, виходячи з

цих чотирьох її форм прояву.

Мінливість як результат або продукт є констатацією факту переходу одного в інше і проявляється через існуючу велику різноманітність форм і видів зв'язків, функцій, структур, поведінки біологічних і соціальних організмів, через розмаїття буття взагалі.

Процесуальність мінливості передбачає перманентність перетворень, наявність певних етапів, циклів, темпу і загальної траєкторії переходу від одного стану до іншого.

Атрибутивність мінливості обумовлюється загальною здатністю матерії та свідомості до змін, абсолютністю руху. Наявність в організмі або системі такої властивості, як мінливість, забезпечує їй більш-менш тривале існування. З цього випливає важливість дії механізму пристосування.

Мінливість як механізм проявляє себе в логічності і послідовності здійснення специфічних процесів розпізнавання імпульсів зовнішнього середовища та реагування на них з метою встановлення позитивної кореляції між наявним станом організму (системи) і змінами в оточенні з метою адаптації.

Тепер ми можемо дати узагальнене визначення мінливості. **Мінливість – це принцип, який обумовлює пластичність форми, структури, властивостей, поведінки організму (системи), дозволяє їй набувати нових станів і форм існування з метою подальшого еволюційного розвитку.**

Специфіка мінливості, тобто особливостей, що відрізняють її від інших термінів і понять, полягає в її цілеспрямованості і необхідності здійснення. Мінливість – це не просто сукупність будь-яких змін, а саме змін, які спонукаються наявним протиріччям, і мета здійснення мінливості – подолання цього протиріччя шляхом якісного оновлення. Також мінливість актуалізується тільки в разі необхідності, коли обставини вимагають організм (систему) змінитись, оскільки немає іншого виходу. Вона не виникає спонтанно і не може бути нав'язаною, чим зумовлюється її органічний характер на відміну від інших типів зміни.

1.2. Еволюція поглядів на феномен мінливості

Відчуття мінливості світу завжди було присутнє в свідомості людства. Здавна в світогляді зародились пракультурні установки на постійність і мінливість буття. Історія розвитку інтелекту спрямована на пошуки чогось сталого і незмінного в пануючій непостійності. Намагаючись пояснити світ, люди завжди зустрічалися з його рухливістю, плинністю, минущистю. Завдання, що ставить автор в цьому параграфі, полягає у створенні загальної класифікації підходів до розуміння мінливості на основі аналізу поглядів і думок існуючих в історії філософської думки. Дане завдання ускладнюється тим фактом, що історія розвитку поглядів на феномен мінливості як такий відсутня, вона розчиняється в загальній теорії розвитку, де в філософських

трактатах минулого ще чітко не розмежовуються поняття власне розвитку, руху, еволюції, зміни, динаміки, непостійності, мінливості тощо. Подібна синкретичність у науці продовжується майже до XIX ст., поки не виділились окремі галузі знань. Тому, щоб не потрапити в методологічну пастку, ми будемо вивчати існуючі думки та теорії через призму чотирьох іпостасей мінливості, а саме: як властивість (атрибут), як результат ряду попередніх змін, як процес і як механізм.

Першими в свідомості людства з'явилися думки про мінливість як про одвічну властивість буття і в той же час як про результат цієї властивості, що проявляла себе в існуючій різноманітності світу. Спираючись на чуттєве, живе сприйняття дійсності, стародавні мислителі обґрунтовували ідею розуміння всесвіту, що є вічно рухомим і мінливим, перебуває в постійному становленні. Такими були моделі реальності в протофілософських концепціях Стародавнього Китаю та Індії, а також натурфілософів Стародавньої Греції.

Явне дао “не є постійне дао” (саме такими словами починається знаменитий даоський пам'ятник IV-III ст. до н.е. “І-цзин”) [51]. Дао вічне і безіменне, безтілесне і безформне, невичерпне і нескінченне в русі, воно “прабатько всього суцього”, знаходження дао в світі подібне до великого стоку, куди все суще в світі вливається як до гірських джерел, що стікають до річок та морів. Згідно дао, все в світі знаходиться на шляху, в русі і зміні, все непостійне і кінцеве. Це можливо завдяки принципам інь і янь, що знаходяться в діалектичній єдності в кожному явищі і процесі і є причиною їх змін і руху.

Слід зазначити, що вся китайська філософія проникнута відчуттям змінності буття. Це зрозуміло навіть з назви найавторитетнішого джерела канонічної літератури, що вплинуло на формування світоглядних позицій в Стародавньому Китаї – “Книги Змін” (“І цзин”). За задумом творців “Книги змін”, 64 гексаграми символізували замкнену систему одвічно мінливого світу. Малюнок гексаграм складається з темних і світлих рисок, що, само по собі символічно і відображує постійне перетинання світлих і темних сторін життя, перетікання інь і янь (графічні знаки двох універсальних світобудовних сил – світлого початку і темного кінця). Стародавні китайці розглядали періодичний потяг і відчуження двох сил джерелом різноманітних змін і перетворень у світі.

Розвиток і зміни у світі проходять шлях від ледве помітного до явно вираженого. Це зображено і на малюнку, і в тлумаченнях: наступиш на паморозь – близько міцний лід, ледве прийде неспокій, як за ним нагряне біда. Щасливі і нещасливі зміни – це дві взаємопов'язані перспективи. Щасливе і нещасливе, темне і світле, потяг і відчуження – усе це дві сторони однієї медалі – вічно мінливого світу, зазначається в канонічному тексті [51]. Рух інь і янь – це діалектичний рух змін в єдиному. Зміна як наслідок руху має свій шлях. Чергування інь і янь зветься шляхом (дао), і цей шлях проживають всі речі. Кожна річ, дотримуючись свого шляху, через необхідні зміни врешті досягає мети.

Пам'ятка канонічної літератури “Книга змін” стала прообразом китайської філософії, в якій мінливість, непостійність буття стали невід’ємною компонентою світовідчуття стародавніх китайців, а також методологічною позицією для подальшого розвитку наукової думки китайської цивілізації.

Отже, на думку китайських мислителів, буття керується одвічно притаманною йому мінливою сутністю – дао, що є у всіх речах, процесах, феноменах у світі, воно змінює їх форму і стан.

Згадки про мінливість як про сутність світу зустрічаються в санскритських текстах Стародавньої Індії. Характерним для цих ранніх філософських джерел є ототожнення мінливості буття з його оманливістю, примарністю і навіть зі стражданням. Постійна переміна розглядається як причина вічного страждання людського.

В Упанішадах говориться: вічне – є блаженство, а плинне – це мука. Вічне незмінне – це істина, свобода і щастя, але світ народження, старіння і смерті підвладний стражданням. Страждання існує тому, що всі речі перехідні. Вони зникають лише тільки з’явившись. Нудьга і перехідність – це одне й те саме. Бажання спричиняють страждання, оскільки ми бажємо того, що непостійне, мінливе і підвладне загибелі [107, с. 17-18]. “Людина безпомічно стоїть посередині течії становлення, яку вона не може ні зупинити, ні підкорити собі; вона приречена на блукання в темних глибинах сансари, доки в неї є жага до життя, і в цьому мінливому світі немає можливості віднайти спокій [цитата за: 107, с. 30]”.

На відміну від концепції сансари, Будда не пов’язує мінливість зі стражданням. Він визнає мінливість загальним принципом буття, що пояснюється законом причинності.

Будда [107] визначає світ як становлення без початку і кінця. Всі речі за його вченням змінні і, взагалі, зміна сприймається ним як сама сутність дійсності. Він зазначає, що буття це безперервний потік і вічне становлення, колооберт народжень та смертей. Ми тільки встигли сприйняти його за іменем та формою, як воно вже перетворилось в дещо інше. Життя, за Буддою, являє собою ланцюг проявів, становлень та щезнень і якою б не була тривалість будь-якої миті буття – чи то спалах блискавки, чи то тисячоліття, воно завжди є становленням.

На питання як ми привчаємось бачити речі, а не процеси в їх абсолютній плинності, Будда відповідає, що це відбувається, коли ми закриваємо очі на послідовність подій. Ми сприймаємо штучне відношення до речей, роблячи перетини в потоці змін, і називаємо їх речами. З умов і відносин самі створюємо стійкий всесвіт. Світ відчуттів та науки існує від однієї миті до іншої [107, с. 20]. Далі Будда зазначає, що речі і явища діють тільки в нашому світі, тобто в світі феноменів. Люди приділяють увагу поняттям, які існують в феноменальному світі, вважаючи їх істинними, в цьому, на його думку, полягає обмеженість і незнання – причини трагедії життя. Пізнати істину речей можливо лише тоді, коли не виокремлювати поодинокі речі з нескінченного ряду перетворень, оскільки життя – це не річ

і не стан речі, а постійний рух, переміна.

Проте людське мислення, на думку Будди, не здатне вхопити і пізнати істинну сутність буття в її плинності і змінності. Про Сущє, ім'я якому Брахман, говориться, що "...воно є іншим ніж, пізнане, а також вище за пізнане [цит. за: 46, с. 4]". Почуття і розум визнаються здатними зафіксувати лише конкретні проявлення Сущого, але не пізнати його самого.

Будда проголошує закон причинності і робить його основою безперервності. Поява однієї речі відбувається тільки залежно від іншої. Слід зазначити, що в основі закону причинності в буддизмі лежить закон перетворення енергії, тобто тут вважається, що попередній стан передає свою причинну енергію новому початку і це нескінченний процес перетворення – колесо космічного порядку; воно рухається без творця і без відомого порядку і буде існувати завжди. Як бачимо, в буддизмі постулюється визначення сучасного минулим, а майбутнього сучасним. При цьому причини змін і перетворень криються в самій істоті, або предметі, вони внутрішньо притаманні їй.

Прогресивною є думка Будди стосовно того, що в світі немає буття, є тільки становлення. Цей процес становлення не має відомого початку і не має кінця, мінливість буття перманентна і детермінується законом причинності.

Мінливість як іманентну сутність матерії розглядали грецькі мислителі, представники натурфілософського підходу. Як відомо, їх об'єднують пошуки єдиної основи, праматерії, яка може перебувати в різних станах, що врешті і визначає її плинність, мінливість. Мінливість, в свою чергу, сприймається тут як результат, як існуюча різноманітність форм і станів матерії.

Так, в праоснові у Фалеса [50], в "нескінченній воді", міститься потенція подальшого розвитку. Все інше виникає шляхом "згущення" або "розрідження" цієї праматерії. Сгущення і розрідження тут розуміється як основні, взаємопротилежні процеси, що беруть участь у створенні різноманітних станів матерії

Представник атомістичної школи Левкіп бачив у речах "постійне виникнення та зміну" і висунув механістичну концепцію зміни. Мінливість матеріального світу спричинюється одвічним рухом атомів. Матерію він уявляв як множину елементів – атомів, що постійно рухаються і мають безмежну різноманітність форм. Атоміст Демокріт вважав, що атоми неподільні через щільність тіла в безкінечній пустоті, в якій немає нічого ні внизу, ні зверху, ні посередині, ні всередині. При цьому вони зіткаються один з одним, завдяки чому поєднуються, і з цього виникає все те, що ми бачимо. Рух, таким чином, притаманний атомам і передається зіткненням, і рух в цьому розумінні є основним джерелом розвитку [50, с. 70].

Найбільш логічною і популярною є концепція мінливості Геракліта Ефеського. Саме Геракліт, як відомо, поставив під сумнів статичну картину світу, сказавши: "Все тече, все змінюється".

Основою всього Геракліт вважає вогонь. Все існуюче, вказує філософ, завжди було, є і буде вічно живим вогнем, який з часом то спалахує

яскравіше, сильніше, то згасає. Вогонь є для нього найбільш адекватним символом динаміки розвитку. Все, відповідно до нього, правиться долею, або необхідністю (ніке) [50, с. 50]. У Геракліта, як і у Будди ми зустрічаємо причинність, або необхідність здійснення певної послідовності подій. Цю необхідність він вже називає закономірністю – законом (логосом). Геракліт вперше вводить у філософську мову термін “логос”, який у нього означає загальний закон буття, основу світу. У відповідності з цим законом, все абсолютно змінне, у світі нічого не повторюється, все минуще і одноразове – “все тече”.

Різноманіття проявів існуючого світу пояснює Геракліт змінами, що відбуваються в “праматерії”. Одна матерія, згідно з ним, “живе смертю” іншої: “Вогонь живе смертю землі, повітря живе смертю вогню, вода живе смертю повітря, земля – смертю води [цит. за: 50, с. 50]”.

Геракліт розглядав становлення як єдність суперечностей, як взаємне перетворення елементів, а буття як вогонь логос. Світ “єдиний, не створений ніким із людей і ніким із богів, але був, є і буде вічно спалахуючим та згасаючим вогнем”, „ворогуюче з’єднується, із розбіжностей – найчудовіша гармонія, і все твориться через боротьбу за необхідністю”, – стверджував Геракліт [цит. за: 50, с.50]. Мінливість, на його думку, не є спонтанною та невизначеною, вона детермінована єдиним постійним законом – логосом, в основі якого лежить загальний принцип єдності і боротьби протилежностей.

Таким чином, стародавні мислителі розуміли мінливість як існуючу різноманітність буття і як іманентну сутність матерії (світу), що передбачає її вічне становлення, саморозвиток. Як ми бачимо на прикладі філософських систем Стародавніх Китаю, Індії та Греції, всюди людське мислення намагається відшукати закони, за якими відбуваються зміни в світі (дао, сансара, логос тощо). Відмітимо також, що для цього періоду характерні матеріалістичні погляди, причини і закономірності мінливості, зосереджені в самій матерії, або речі, вони не виносяться за її межі, як це має місце в більш пізніх феноменологічних уявленнях Середньовіччя та Нового часу. До того ж, в Буддизмі висловлюється революційна думка про обов’язкову наявність причини як вихідної точки майбутніх змін, а Гераклітом – думка про протиріччя як універсальну причину будь-якої зміни. Отже, стародавня рефлексія визначила основні контури мінливості: по-перше, їй підвладні всі речі і явища; по-друге, існує закон, за яким вона відбувається; по-третє, у зміни має бути причина, і ця причина – протиріччя.

Антична традиція, яка розглядає мінливість як сутність матерії і як основний принцип існування світу, надалі розвивалась представниками Відродження. Як відомо, з цього часу починає активно створюватись і постійно доповнюватись фізична картина світу, тому мінливість у ці часи розглядається у фізичній площині як співвідношення між рухом та спокоєм і доводиться експериментально.

У цей період оформлюється і розвивається думка про існування попереднього завдання розвитку, а точніше концепція потенціальності, згідно якої майбутнє будь-якої речі, процесу або феномену потенційно

зкладено в них самих. З часом ці потенції розгортаються, породжуючи зміну станів об'єкта.

Н.Кузанський [50], наприклад, зазначає, що Бог, який є нескінченною можливістю суцього й абсолютним єдиним, має в собі в „згорнутому” вигляді свою безмежну багатоманітність природного та людського світу. Розвиток і динаміка є нібито „розгортанням” єдності в множинність, простоти – в складність. Зміни, згідно позиції Кузанського, носять закономірний, поступовий і навіть еволюційний характер. Ідея будь-якої речі, явища або процесу існує одвічно у потенції, яка з часом реалізовується, і зміни, що з нею відбуваються, ні в якому разі не є випадковими

Схоже розуміння єдиної субстанції репрезентоване в філософській доктрині Дж.Бруно і Р.Декарта [50]. На думку Дж.Бруно в матерії заключна сутність, що панує над першою і відповідає за всі зміни, які відбуваються з речами і явищами. Дана сутність у Дж.Бруно носить дуалістичний характер, оскільки являючись „світовою душею” і “загальним розумом” вона, водночас, знаходиться всередині матерії і формує її. Р.Декарт також зазначає, що, отримавши імпульс, природа розпочала „розплутувати первісний хаос” породжуючи нові форми та трансформуючись у космос.

Суттєво поглибили уявлення про мінливість як про сутність матерії Б.Спіноза та Г.Лейбніц, зазначивши, що їй притаманні як незмінні, так і постійно мінливі компоненти.

Б.Спіноза [125] запропонував дуалістичне розуміння дійсності, виокремивши в ній дві складові: одвічну, незмінну сутність(субстанцію) і мінливі, рухливі компоненти – “модуси”. Під субстанцією він розуміє Бога як нескінченну і бездоганну сутність. Бездоганність і абсолютність “субстанції” виключає будь-який рух і зміну, вона існує сама по собі і є своєю власною причиною. Мінливістю, рухом і кінцевістю в просторі і часі, за Б.Спінозою, характеризуються “модуси”. “Модуси” є властивостями одиничних речей в феноменальному світі і вони мінливі через зовнішню причинність.

Г.Лейбніц заперечує вчення Б.Спінози про єдину субстанцію, яке, на його уяву, вело до того, що зі світу виключається рух, активність. Ядро філософської доктрини Г.Лейбніца [68] складає вчення про „монади” – монадологія. Монада – основне поняття системи, що характеризується як звичайна неподільна субстанція. Така монада є самостійною одиницею буття, здатною до активності, діяльності. Утворення сукупності монад не є випадковим, воно визнане „встановленою гармонією”. При цьому в кожній із монад потенційно закладена можливість розвитку. Цим Г.Лейбніц пояснює факт постійної зміни і розвитку монад, при чому їх розвиток не „керується зовнішнім впливом”.

З цієї причини Г.Лейбніц [68] розрізняє два основних типи причин розвитку: причини „діючі”, що викликають зміни в тілах (поєднання монад), і “цільові” або “фінальні” – визначають розвиток окремих монад. Інтерпретацією цих видів причин, мабуть є зовнішні і внутрішні фактори змін. Особливу увагу філософ приділяє внутрішнім рушіям розвитку, що є нескінченним процесом поступових змін. Якісні зміни він пояснює різним

ступенем розвитку монад. Кожна монада містить у собі як своє минуле, так і своє майбутнє.

Філософська думка епохи Відродження привнесла нові ідеї в розуміння мінливості як загальної властивості буття, додавши дуалістичність в трактуванні змін, а саме ствердження того, що поряд з рухомістю іплинністю буття існують одвічні, постійні сутності, що залишаються такими при будь-яких перетвореннях. Також викристалізувалась ідея потенціальності розвитку, що отримала своє продовження у вченні трансформістів, а точніше в рамках концепції преформізму.

Мінливість як властивість матерії, але не будь-якої, а саме живої матерії пояснюється в теорії еволюції. Саме тут науково обґрунтовується і доводиться роль мінливості як загальної властивості всіх організмів і як основного закону розвитку (еволюції).

В XVII-XIX ст. еволюційна парадигма починає своє становлення в лоні трансформізму (передтечі еволюційної теорії). Даний напрямок розвивається в працях видатних учених Р. Гука, Е. Дарвіна, Д. Дідро, Ж. Боффона, Е. Жоффруа Сент-Іллера, І. В. Гетте, К. Ф. Руле [10, с. 725]. Трансформісти не створили цілісної системи поглядів, аргументуючи ідею еволюції, але на цьому етапі більш чітким стало коло основних питань еволюційного вчення: сутність і причини еволюції організмів, передумови доцільної будови і багатоманітності форм організмів, схожості та відмінності між різними видами, а також причин прогресивної еволюції живої природи.

Преформісти – течія трансформізму, схилились до вже відомої в історії розвитку людства думки, що еволюційні зміни організмів відбуваються за певним законом, суть якого полягає в тому, що природа ніби “запасла” певний набір форм існування живих організмів, які поступово проявляються і змінюють одна одну. Тобто еволюція органічного світу – це розгортання потенцій, що початково закладені в природі.

Усвідомлення проблем, зазначених трансформістами, і ріст наукового знання підготували новий історичний етап еволюційного вчення – формування перших концепцій еволюції. Засновником першої з них був Ж. Б. Ламарк. Створення Ч. Дарвіном еволюційної теорії в 1859 році дало цьому напрямку наукове обґрунтування. Як відомо, Ч. Дарвін відкрив рушійні сили еволюції – боротьбу за існування, обґрунтував три основні її принципи: спадковості, мінливості і природного добору.

У післядарвінівський період, основним змістом якого став аналіз механізмів і закономірностей еволюції, в розробку еволюційного вчення зробили внесок багато вчених: В. Ковалевська, А. Вейсман, Т. Морган, А. Северцев, І. І. Шмальгаузен, Н. Вавілов, Ф. Доброжанський, Е. Майр, Дж. Хакслі і багато інших.

Мінливість – одне з центральних понять еволюційної теорії, проте немає одностайності поглядів дослідників як минулого, так і теперішнього щодо природи мінливості [7; 10; 25]. Спірними і досі не вирішеними є питання її причин і спрямованості. Мінливість визначається як здатність живих організмів існувати в різних формах. Також мінливість – один з

найважливіших факторів еволюції, що забезпечує пристосування популяцій і видів до змінних умов існування.

Щодо причини змін виокремились дві протилежні позиції. Фундатори еволюційної теорії Ч.Дарвін, Ж.Б.Ламарк причиною змін всіх організмів вважають зміни в зовнішньому середовищі. Ч.Дарвін був противником ідеї, згідно якої мінливість викликається внутрішніми силами, незалежними від зовнішнього середовища. Його позицію надалі підтримували І.Мічурін, Т. Лисенко [142]. Вітчизняні вчені вказували на протиріччя між новими умовами існування організму і його старою спадковістю, що і є, на їх думку, рушійною силою мінливості. Вирішення цього протиріччя призводить до перебудови організму відповідно з тими новими умовами, які він змушений асимілювати з зовнішнього середовища

Протилежна позиція отримала назву автогенезис і, навпаки, абсолютизує роль внутрішніх чинників мінливості. Голландський ботанік Г. де Фриз [142], автор мутаційної теорії, на протигагу Дарвіну, підкреслював, що мутації, тобто спадкові зміни, здійснюються незалежно від умов життя. Проте він допускав, що в природі можуть мати місце мутації, пов'язані зі зміною середовища.

Існує, звичайно, і третя позиція (репрезентована в сучасній літературі довідникового характеру), згідно якої причиною мінливості визнаються імпульси зовнішнього середовища, проте вони ніколи не зможуть спричинити зміни, що виведуть організм за межі його генотипу – сукупності генів в організмі.

З розумінням джерела мінливості тісно пов'язане питання її характеру та спрямованості. Ч.Дарвін поділяв мінливість на два типи – визначену, при якій зміни у різних особин одного виду відбуваються в одному, строго визначеному напрямку, та невизначену, що відбувається в різноманітних, невизначених напрямках [142, с. 241-242]. Тобто, в одних випадках мінливість буває строго закономірною, а в інших – абсолютно випадковою. Проте Ч.Дарвін не робив глибокого розмежування між двома формами, наближаючись до розуміння того, що мінливість у всіх випадках буває одночасно і необхідною, і випадковою.

Еволюційна теорія Ч.Дарвіна змусила вчених звернути увагу на той факт (який ігнорувався раніше через панування телеологічного світогляду), що між людиною і тваринно-рослинним світом є не тільки відмінності, а й схожість, що людина – продукт довготривалої біологічної еволюції і одне з ланок в її ланцюгу. Еволюціонізм як домінуючий напрямок суспільної думки того часу спирався на уявлення про єдність законів історії природи і людини, про єдність методу природничих та суспільних наук, підриваючи тим самим провіденціалістські та фіналістські пояснення розвитку. Якщо пояснення мінливості як властивості буття досі базувались на інтуїтивних здогадках, то в еволюціонізмі була науково обґрунтована думка, що мінливість – це іманентна природа всього живого, її атрибутивна характеристика – здатність до змін. Ч.Дарвін та його послідовники дослідили механізм мінливості, вказавши її імовірні причини, напрямки і форми. Саме імовірні, оскільки

відомо, що кожна окрема зміна (мутація) викликається певною причиною, але в більшості випадків ці причини невідомі. Також дискусійним залишається питання “негативної” мінливості: якщо мінливість забезпечує пристосування, чому в окремих випадках відбуваються летальні мутації.

Одночасно з виникненням дарвінізму виникла і реакція на нього – прихильники ідеалістичних і телеологічних концепцій, проте, дарвінізм, отримуючи з часом нові підтвердження і докази, здобув практично загальне визнання. Еволюційна теорія стала основою ідейного клімату того часу і забезпечила ґрунт для цілої плеяди соціоеволюціоністів, або соціал-дарвіністів (Г.Спенсер, У.Бежгот, Л.Гумплович, Г.Ратценхофер, А.Смолл, У. Самнер, А. де Гобіно, Х. Ст. Чемберлен, Ч.Ломброзо та ін.).

Проаналізувавши таким чином вчення і погляди мислителів різних епох і течій, можемо окреслити мінливість як загальну властивість буття. Вона притаманна живій і неживій матерії, тобто є її атрибутивною характеристикою і відповідає за майбутні зміни об’єкта; по-друге, мінливість викликається наявним протиріччям (або всередині самого об’єкта, або між внутрішнім станом об’єкта і зовнішніми обставинами) у зв’язку з цим, зовнішні фактори спричиняють кількісні зміни, внутрішні – детермінують якісні перетворення; по-третє, мінливість відбувається закономірно, проте результат її може бути як позитивним, так і негативним.

Наступним кроком творчого пошуку є розгляд мінливості як процесу через призму існуючих в історії філософської думки теорій і концепцій. Процесуальний аспект мінливості, на нашу думку, знайшов своє відображення в діалектиці та теорії соціальної зміни і виявляє себе через поняття “розвиток і зміна”.

Оформлення діалектики як теорії розвитку відбулося в межах німецької класичної філософії, в працях І.Канта, Г.Гегеля, Й.Фіхте, Ф.Шелінга та ін. У вигляді стрункої теоретичної системи філософська концепція розвитку – діалектика – вперше викладена в творах Г.Гегеля, який сформулював сукупність закономірностей, що відбивають універсальні зв’язки світу та його пізнання.

Гегель розумів зміни світу як розвиток, самореалізацію “абсолютного духу”. “Абсолютний дух” поступово реалізує себе спочатку через природу, а потім через людську свідомість, завершуючись у мистецтві, релігії, науці. Самореалізація “абсолютного духу” в світі відбувається за певними законами, відкривши які, вчений суттєво доповнив картину світу як динамічного, рухливого утворення. Ці закони характеризують розвиток із трьох різних аспектів: закон єдності та боротьби протилежностей розкриває джерело саморуху, саморозвитку; закон взаємного переходу кількісних змін в якісні – механізм виникнення нових якостей; закон заперечення заперечення – форму прогресивно спрямованих змін.

Окрім пояснення розвитку взагалі як феномену, Г.Гегель [24] розгорнув глибоке вчення про суспільний розвиток, котре відображується в понятті “історія”. Для нього історія є сферою закономірності, яка носить дещо інший характер. Закони реалізуються тут через свідому діяльність

людей. Філософ зазначає, що на перший погляд, історія нагадує поле бою, і тому необхідно побачити смисл і розумне в тому, що викликає враження хаосу та безладу.

Розвиток “абсолютного духу” відбувається не автоматично, він не може обійтись без практичної участі людей, без “людської активності” взагалі. Людська активність, мотивована різноманітними егоїстичними потребами, інтересами і навіть пристрастями індивідів, і саме вона утворює, за Г.Гегелем, єдиний адекватний засіб, або інструмент, за допомогою якого історія реалізує свою внутрішню, найбільш бажану ціль: “Численна маса бажань, інтересів і діяльностей являють собою знаряддя і засіб, за допомогою чого світовий дух здійснює свою мету, котра звеличує його до усвідомлення і реалізує його [24, с. 293-294]”. Переслідуючи, таким чином, свої власні інтереси і не усвідомлюючи цього, люди роблять набагато більше ніж задумали, створюють синергетичний ефект і штовхають хід історії вперед. Тим самим Г.Гегель висловив думку, яка на сьогодні є однією з базових позицій синергетики про співіснування хаосу на мікрорівні з порядком на макрорівні.

Гегелівська концепція передбачає абсолютну визначеність і детермінованість розвитку. Якщо на початку розвитку лежить ідея, апріорі багатша, ніж будь-яке з її проявів, то виникнення нового в природному та історичному світі – це лише видимість. Випадковість і невизначеність можлива тільки для індивідуальних дій окремо взятого індивіду, а хаотичність, непередбачуваність суспільних відносин – це примара нашої свідомості, за якою люди не можуть побачити гармонію і лад. Дана позиція, як ми можемо судити, перегукується з ідеями преформістів про саморозгортання потенційно існуючих станів організму.

К.Маркс зберіг та розвинув його історичну діалектику. На її основі обґрунтовується концепція діалектично-матеріалістичного розуміння історії – процесів розвитку людського суспільства.

Діалектично-матеріалістична концепція розвитку виходить з того, що розвиток є вічним та нескінченим процесом заміни старого новим на основі внутрішніх джерел саморозвитку матерії. Діалектичний розвиток світу є його саморухом, шляхом взаємного переходу кількісних змін в якісні, шляхом діалектичних стрибків, поступальністю змін та їх прогресивною направленістю, спадкоємністю старого та нового. В основі розвитку обов’язково лежить протиріччя, в основі соціального розвитку – відповідно, соціальний конфлікт. Розвиток тлумачиться як процес якісного оновлення через виникнення, розгортання, та розв’язання внутрішніх суперечностей, що властиві об’єкту.

К.Маркс продовжив започатковану Г.Гегелем методологічну традицію застосування загальних законів розвитку для вивчення суспільства, і, треба сказати, що діалектико-матеріалістична концепція дала цілий пласт теорій, парадигм і концепцій для подальшого соціально-філософського та історичного дискурсу.

Основою матеріалістичної концепції марксизму є фундаментальне положення про існування як в живій, так і в соціальній природі певних універсальних законів, у відповідності з якими відбуваються соціальні зміни і здійснюється прогресивний розвиток. Соціальні зміни, за К.Марксом [76] носять природно-історичний характер. Як і Г.Гегель, він вбачає, що історія створюється таким чином, коли кінцевим результатом є зовсім не те, чого бажають конкретні люди або групи людей. У результаті зіткнення окремих інтересів, темпераментів і волі людей відбувається історична подія, відмінна від того, чого прагнуть окремі особистості.

У зв'язку з загальною діалектичною орієнтацією К.Маркса найважливіше місце в його методології посідає виявлення протиріч, напружень, конфліктів, що виступають відправною точкою будь-яких соціальних зрушень і змін. Динаміка соціального розвитку, за К.Марксом, обумовлена постійно виникаючим протиріччям, конфліктом між продуктивними силами, що розвиваються, з одного боку, та виробничими відносинами – з іншого. У свою чергу, виробничі відносини (базис) постійно конфліктують з надбудовою. У цілому розвиток продуктивних сил, як стверджує К.Маркс, є непорушним законом; вони не можуть не розвиватися. “Люди, розвиваючи свої продуктивні сили, тобто живучи, розвивають певні відносини між собою, і ... характер цих відносин закономірно змінюється разом з розвитком продуктивних сил [76, с. 119]”. Для нього цей розвиток ототожнюється з самим життям.

За К.Марксом, перебування суспільства на тому чи іншому етапі соціального розвитку, визначається притаманним йому способом виробництва. Кореляція між продуктивними силами і виробничими відносинами порушується, коли останні перетворюються із фактору розвитку в перепону для нього, вони підлягають докорінному перетворенню – революційній зміні. Цей процес позначається різного роду колізіями, конфліктами серед інших компонентів соціальної системи: в загостренні класової, політичної, ідейної боротьби тощо. Результатом є зміна суспільних формацій глобального масштабу, тобто соціальна революція. Але і після неї елементи колишніх формацій продовжують частково зберігатися у ролі поступово зникаючих пережитків.

Для К.Маркса соціальні протиріччя, конфлікти, протиборство є першоджерелом соціального розвитку. Усі конфлікти і протиріччя, на його думку, носять постійний характер: то загострюються, то стихають, але ніколи не припиняються. Будучи прибічником діалектики, К.Маркс не тільки констатує суперечливий і конфліктний характер соціального розвитку, але й позитивно його оцінює.

Звичайно, К.Маркс [76] визнає існування застійних історичних епох, регіонів і поступових змін, які не приводять до різких зрушень в соціальній системі. Він також визнає і роль традицій у житті суспільства. Але застій, консервативність, традиційність – це для нього, скоріше, аномалії, або більш-менш тривалі перерви в неухильному процесі змін.

Орієнтуючись на узагальнення висновків науки та практики, матеріалістична діалектика намагається сформулювати філософський образ динамічного світу, що перебуває в постійному розвитку, сформулювати філософські закономірності, які б втілювали у собі знання про універсальні зв'язки та закономірності буття.

З виникненням діалектики як філософсько-методологічної теорії розвивається розуміння мінливості світу як загального закономірного процесу, що має свої стадії (розвиток “Абсолютного духу” за Г.Гегелем, зміна суспільно-економічних формацій за К.Марксом). В діалектичному матеріалізмі концепція розвитку поширюється на соціальну реальність і пояснює історичний процес, виходячи з трьох універсальних законів. К. Маркс пропонує розглядати суспільний розвиток як результат постійного протиріччя, а точніше конфлікту між прогресивними виробничими силами і застарілими виробничими відносинами. Коли конфлікт набуває свого апогею, відбувається революція (стрибок) і перехід на новий етап суспільного розвитку. Звичайно, така картина суспільних змін має місце, але це лише один із можливих варіантів розвитку подій. Обмеженість діалектики як ідеалістичної, так і матеріалістичної в тому, що розвиток тлумачиться як поступальний та безальтернативний. Якщо і є альтернативи, то лише випадкові відхилення від магістральної течії, що визначається об'єктивними законами існування. Всі альтернативи врешті-решт знаходяться, зливаються, поглинаються основною течією подій. Розвиток розуміється як процес, що здійснюється за законами залізної необхідності, проходячи певні стадії та здійснюючись поза людиною.

Обґрунтування мінливості соціального світу представлено в теорії соціальної зміни. Представники соціологічних шкіл і напрямків не так вірили в загальний суспільний прогрес як марксистки, тому динамічні процеси, що відбуваються в соціумі, назвали поняттям “соціальна зміна”. В теорії соціальної зміни відображено ґрунтовні знання про характер, масштаб, чинники, етапи соціальних змін, а також аналізується роль особистості як суб'єкта соціальних перетворень.

Мінливість соціального світу засновники соціології розглядали через призму еволюційного вчення. Вони зазначали, що продовженням еволюції природи є виникнення та еволюція суспільства [63; 64; 74; 85; 108]. Дослідники приділяли велику увагу виявленню домінуючого фактора соціальних змін. Фундатор соціології О.Конт [166], розбираючи роль різноманітних факторів, що впливають на суспільний розвиток, поділяв їх на первинні та вторинні. Первинним вирішальним фактором є духовний, розумовий розвиток. До вторинних він відносить клімат, расу, середню тривалість людського життя, приріст населення тощо. Вторинні фактори можуть лише прискорити або уповільнити прогрес суспільства, що відбувається закономірно і стадії якого не можуть бути змінені. Найважливішими показниками розумового розвитку є, за О.Контом, найбільш абстрактні поняття, і тому про ступінь розвитку суспільств можна судити по відповідних філософських системах.

М.Вебер рушійну силу соціальних змін бачив у тому, що людина, спираючись на релігійні, моральні цінності, створює певні соціальні структури, що полегшують суспільний розвиток. Він впевнений, що саме протестантська етика сформувала такий стиль життя, що дозволив західноєвропейським країнам досягнути економічного процвітання і суспільної злагоди. “У XVI ст. найбагатші області імперії, найбільш розвинуті економічно завдяки сприятливим природним умовам і близькості торгових шляхів, зокрема більшість багатих міст прийняли протестантську віру; наслідки цього факту відчуваються і понині і допомагають протестантам в боротьбі за існування і економічний розвиток”, – пише М. Вебер [18, с. 62].

Г.Спенсер [124] розумів сутність еволюції і соціальних змін суспільства в його ускладненні, посиленні його диференціації. Еволюція, на його думку, досягається за допомогою структурно-функціональної диференціації від простого до складного, від аморфного до чіткого, від одноманітності, гомогенності до спеціалізації та гомогенності, від плинності до стабільності. Продовжуючи еволюційну лінію Г.Лебон [67] доповнює її психологічною компонентою. Суспільство, на думку вченого, являє собою сукупність окремих індивідів, і зміни в характері і думках цих індивідів спричиняють зміни суспільства в цілому.

Зазначені дослідники, продовжуючи еволюційну лінію, відходять від матеріалістичної діалектики, стверджують, що не матеріальний базис (виробництво, економіка), а духовна (культура, знання, цінності, інтереси) сфера є джерелом докорінних соціальних змін. Причому духовна сфера виконує відразу подвійну роль: як стабілізатора, що відтворює автентичність соціальних груп, і як рушія суспільних змін, що виводить суспільство на нові щаблі розвитку. Ми погоджуємось саме з цією позицією і беремо її за константу даного дисертаційного дослідження, проте це не означає, що ми заперечуємо фундаментальну діалектико-матеріалістичну теорію. На наш погляд, визначальний вплив економічної складової на суспільне життя і розвиток є характерним для доіндустріального та індустріального періодів, до речі, переважно для країн західного регіону. Східні суспільства в своєму житті завжди керувались культурними засадами (традиції, цінності, релігійні канони, культові приписи). Соціум постіндустріального періоду має такі детермінанти розвитку, як ідеї, знання, інформація. Дана позиція обґрунтовується в ноосферній концепції В.Вернадського, Т. де Шардена. Продовжуючи дане вчення, В.Бех зауважує, що „...саморозгортання соціуму як високодинамічного спонтанно протікаючого процесу, який зароджується в голові окремої людини, утворюючи те, що ми назвали породжуючим хаосом, після чого рух переміщується в ціннісно-смыслову площину, даючи творче середовище як поле майбутнього розвитку соціального світу, який відрізняється надзвичайним багатством можливих варіантів трансформації свого змісту, нарешті, досягає заспокоєння у ноосфері, застигаючи в речовинно-утилітарній або опредмеченій формі [9, с. 244]”. В іншій своїй праці вчений також зазначає, що „...рух логічного в структурі соціального

світу слугує основою для формування якісно нової сходинки в саморозгортанні універсаму [8, с. 118]”. Таким чином, інтелект і мислення визначають зміни реальності.

Важливим внеском у розуміння соціальної мінливості як процесу є виокремлення певних послідовних етапів змін. О.Конт вказує, що розвиток людського розуму закономірно проходить через три головні стадії: теологічну, метафізичну й позитивну – їм відповідають певні форми мистецтв, господарювання, політики і суспільного устрою. П.Сорокін виокремив три типи культур, через які проходить будь-яка цивілізація: умоглядний, чуттєвий та ідеалістичний. Д.Бел – представник сциєнтистсько-технократичного напрямку в соціальній філософії, всю історію людства поділяє в залежності від розвитку технологій на три великі періоди: доіндустріальний (аграрний), індустріальний і постіндустріальний; і як прогнозоване ним продовження цієї лінії розвитку – сервісне суспільство.

У теоріях циклічного розвитку еволюція суспільства розглядалась не як прямий рух до більш досконалого стану суспільства, а як цикл, що включає становлення, розквіт і занепад, що може знову повторюватись після його завершення. Ця думка обґрунтовується в концепціях М.Данилевського, О. Шпенлера, А.Тойнбі, Дж.Віко, В.Патретто та ін. А.Тойнбі вказує, що кожна цивілізація проходить у своєму розвитку стадії виникнення, росту, надламу і розкладання, після чого, як правило, гине, поступаючись місцем іншій але, на відміну від еволюціоністських уявлень, вчений зазначає, що перехід від однієї стадії до іншої не відбувається автоматично, не всі цивілізації в обов’язковому порядку проходять всі названі стадії, будь-яка цивілізація в силу причин може зійти з історичної арени, не витримавши напруги.

Дж.Віко, наприклад, уявляє реалізацію життєвого циклу через механізм зростання людських потреб: “Люди спочатку відчують необхідність, потім шукають користі, потім прагнуть комфорту, ще пізніше розважають себе задоволеннями, після чого розбещуються в розкоші і, нарешті, позбуваються глузду, втрачаючи свою сутність [цит. за: 159, с. 190]”.

Ще одним великим досягненням теорії соціальної зміни є усвідомлення провідної ролі суб’єкта соціальних перетворень. Суть такого розуміння в тому, що соціальні зміни розглядаються не як природно-історичний процес, а і як соціально-історичний, в якому “актор” (суб’єкт) відіграє активну, творчу роль. Даний підхід представлений у працях М.Вебера, А.Турена, Е.Гіденса, П.Штомпки, М.Арчер, В.Ядова та ін.

В якості визначної визнається роль соціального актора (індивідів, груп, рухів), який здійснює соціальні перетворення усвідомлено, керуючись власними інтересами. Він не є бездієвим об’єктом впливу природних, соціально-економічних, політичних факторів, чи жертвою історичних подій, він активно взаємодіє з ними, пристосовуючи їх до власних потреб та інтересів. З цієї позиції випливає і пояснення головного чинника суспільних змін. Як ми вже зазначали вище, причиною будь-якої зміни є протиріччя. В соціальній площині протиріччя трактується як конфлікт – конфлікт між окремими індивідами, між етнічними групами, соціальними прошарками,

між поколіннями тощо. Тобто конфлікт розуміється як “пусковий механізм” соціальних змін.

Стан напруги є перманентним для соціальних систем і, вразі її зростання, виникає соціальний конфлікт, який з плином часу загострюється. Вирішенням даного конфлікту є соціальні зміни, які в свою чергу, вступають у певні протиріччя з існуючими нормами, традиціями, правилами. Це породжує нове протиріччя між старим і новим порядком. Отже, нові зміни спричиняють нові конфлікти і навпаки, тому їх джерело постійне [103, с.55].

В ході теоретичного аналізу, існуючих в соціально-філософській думці підходів і теорій, І.Предборська зазначає, що першою обґрунтованою теорією конфлікту є марксизм. К.Маркс класифікував конфлікт як результат масових антагонізмів експлуататорських суспільств і найвищою формою його проявлення вважав революцію. Особливого розвитку концепція соціальних конфліктів у західній соціології зазнала в 50-ті роки, коли під впливом результатів Другої світової війни в багатьох країнах східної Європи, Азії, Африки виникли масові соціальні конфлікти. Їм треба було дати пояснення [103, с. 55]. Значний вклад у це зробили американські соціологи – Р.Мілс, Л. Козер, а також німецький соціолог Р.Дарендорф.

Р.Мілс фактично пояснював існування соціальних конфліктів через панування владної еліти, в яку входять політичні діячі, бізнесмени і військові. Л.Козер – через боротьбу за об’єктивні цілі: владу, перерозподіл прибутків, переоцінку цінностей, зміну соціального статусу. Він розглядав конфлікт як природну взаємодію людей, яка сприяє послабленню або зміцненню соціальних зв’язків. Якщо в закритих суспільствах конфлікти підривають громадську згоду, виливаються в революційне насилля, вважав Л.Козер, то у відкритих їм надається вихід, соціальні інститути узгоджуються між собою [103, с. 55-56].

Німецький вчений Р.Дарендорф бачив конфлікт результатом, через який чиниться опір відносинам володарювання та підкорення. Збільшення конфліктів, на його думку, призводить до його загострення, а раціональна регуляція – до контрольованої еволюції. Хоча причини конфліктів не можна усунути, ліберальне суспільство може владнати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами, класами [103, с. 56].

Таким чином, в лоні діалектики та теорії соціальної зміни зародилось уявлення про мінливість соціуму як про закономірний процес, що відбувається через послідовні стадії при активній участі соціального суб’єкта. Розглянуті нами теорії наблизили нас до розуміння соціальної мінливості як процесу з наступними характеристиками.

По-перше, мінливість соціуму носить еволюційний характер, іноді перериваючись революціями, що вносять радикальні, докорінні зміни в житті суспільства, але вони теж є закономірними. Найбільш відома щодо цього думка К.Маркса: “Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продуктивні сили, для яких вона дає досить простору, і нові більш високі виробничі відносини ніколи не з’являться раніше, ніж дозріють матеріальні умови їх існування в надрах старого суспільства [75, с. 32]”.

По-друге, в суспільній динаміці можна виокремити послідовні стадії, такі як зародження, становлення, розквіт, надлам та занепад, які разом утворюють життєвий цикл того чи іншого суспільства. Перехід від стадії до стадії супроводжується загостренням протиріч, конфліктом – його вирішення передбачає перехід суспільства до нового стану.

По-третє, всі суспільні перетворення спричиняються соціальним актором (індивідом, групою тощо), що планує хаотичність, непередбачуваність соціальних подій. Проте, як стверджують згадувані вище дослідники, хаос на мікрорівні (в житті окремих осіб, груп) співіснує з порядком і узгодженістю на макрорівні (в історії народів, етносів, цивілізацій).

По-четверте, соціальні зміни детермінуються як економічною, так і духовною компонентою. Ми схилиємось до думки, що динаміка сучасних суспільств обумовлена здебільше інтелектом.

З подальшим розвитком соціально-філософської думки, а також зі становленням у математичній науці таких напрямків, як кібернетика, теорія систем і синергетика пов'язане розуміння мінливості як специфічного механізму реагування на зміни в оточенні з метою пристосування організму або системи до нього.

Звичайно, вивчення мінливості як еволюційного механізму, що забезпечує формування нових, більш складних видів живих організмів, є магістральним напрямком в еволюційній теорії. І, мабуть, найбільш раннє уявлення про мінливість як механізм належить вже згадуваним раніше преформістам, де мінливість живого реалізувалась через дію механізму “саморозгортання” природи. Пізніше ця думка отримала продовження в концепції “диференціації” у Г.Спенсера.

Еволюція, за Г.Спенсером, це одвічний шлях від простого до складного, вона можлива завдяки дії механізму “диференціювання” або ускладнення. “Стосується справа розвитку Землі, або розвитку життя на її поверхні, розвитку суспільства, державного управління, промисловості, торгівлі, мови, літератури, науки чи мистецтва, - усюди відбувається той же самий розвиток простого в складне через ряд диференціювань”. Вчений підкреслює “сутність прогресу – починаючи з найдавнішого минулого і до вчорашньої останньої новини – полягає в перетворенні однорідного в різнорідне [124, с. 23-24]”.

Отже, Г.Спенсер звернув увагу на такий важливий аспект, як диференціація соціальних структур, інститутів і процесів внаслідок ускладнення суспільних реалій. Але соціальна реальність є багатшою, ніж поступове ускладнення її компонентів, оскільки поряд із диференціацією здійснюється й уніфікація, інтеграція структур, інститутів і процесів у соціумі.

Вчення про механізм диференціації отримало своє продовження і було суттєво поглиблене і доповнене в рамках синергетики. Дуже влучно Л. Бевзенко [6] пояснює соціальну динаміку дією двох протилежних тенденцій – конвергенції і дивергенції. Перша тенденція – це постійне сходження, конвергенція, згортання різноманітності, прагнення до збереження

незмінності. Друга – розходження, дивергенція, прагнення до зміни, розвитку, нової якості. Вчена сприймає соціальну систему як постійно пульсуюче утворення, що змінює стабільний стан на нестабільний, порядок на конфлікт і безлад.

Також в п. 1.1 ми зазначали, що мінливість є механізмом зворотного зв'язку організму (біологічного) із середовищем, що забезпечує його пристосування і подальший розвиток. Аналогом цього механізму в соціальній реальності, на наш погляд, є запропонований А.Тойнбі [134] механізм історичного розвитку цивілізацій “виклик – відповідь”. На думку англійського вченого “виклик” – фундаментальна проблема, з якою зіштовхується будь-яка цивілізація. “Відповідь” же акумулює розуміння того, як поводить себе суспільство в умовах, коли історична ситуація ставить під загрозу саме його існування. “Виклики можуть надходити як із природного, так і з соціального середовища. Тойнбі знайшов, що перші цивілізації (китайська, індійська, єгипетська, вавилонська) були наслідком “відповіді” людей на “виклики” великих рік – Нілу, Євфрату, Тигру, Гангу. З “викликів” природного середовища він виділив стимул “марної” і “нової” землі. З викликів людського середовища мислитель розглядав стимул несподіваних ударів (повстань, збройних вторгнень з боку інших держав і т.д.), стимул тисків (“форпостного” існування народів, держав, міст в умовах постійної загрози ззовні) і стимул обмеження (бідності, расової, класової чи релігійної дискримінації, імміграції і т.д.).

Починаючи з другої половини ХХ ст., виникає і стрімко розвивається нова інтегральна наукова концепція синергетика, що дає глибоке теоретичне підґрунтя для об'ємного, поліфонічного розуміння мінливості соціального світу. Синергетика є синтетичною світоглядною парадигмою, що зводить в єдине ціле різноманітні результати, одержані в астрономії, фізиці, хімії, генетиці, екології тощо. Передтечіями сучасної синергетики були: концепція еволюції Всесвіту А.Фрідмана та Е.Хаббла, нерівноважна термодинаміка І. Пригожина, ідея самоорганізації в кібернетиці та теорії інформації Н.Вінера та У.Р.Ешбі. Висновки з цих теорій були перенесені фундаторами синергетики – І.Пригожиним, Г.Хакеном, С.Курдюмовим на соціокультурні процеси. Надалі в даному ключі працювали Е.Янч, М.Мойсеєв, О.Князева, В. Василькова, В.Костюк, вітчизняні вчені – С.Кримський, Л.Бевзенко, І. Предборська, М.Ожеван, В.Крисаченко, Н.Омельченко, Г.Нестеренко та інші

Дарвінівська тріада: мінливість, спадковість, добір була взята як базовий концепт для синергетики, з позиції якої ці три еволюційні механізми забезпечують самоорганізацію й еволюцію складних відкритих систем, якими є соціальні системи. Мінливість такої системи реалізується через біфуркаційний механізм. Біфуркаційний механізм являє собою сценарій переходу системи від одного стану до іншого, що узгоджує попередні розрізнені і спорадичні уявлення про можливі причини, рушійні сили даного переходу, про дію зовнішніх і внутрішніх факторів (флуктуацій), а також про детермінацію змін (обмежень) і можливі варіанти подальшого розвитку подій

(альтернативи) [16; 59; 105; 114; 155]. Біфуркаційний механізм призводить до розгалуження шляхів еволюції під час переходу системи через пороговий (критичний) стан своєї організації.

Також синергетичне мислення революційно змінює динамічну картину соціальної дійсності, включивши до її аналізу такі реалії, як випадковість і невизначеність подальшого розвитку подій, що кардинально відрізняє її від лінійних, еволюціоністських концепцій. Системи, здатні до самоорганізації, виявляють надзвичайну складність поведінки, спричинену дією в соціальному полі багатьох акторів (сил) і надзвичайною складністю зв'язків та відносин між ними. Тому складно передбачити, які саме причини і фактори викликатимуть резонанс у системі, наскільки великим він буде і куди спрямує систему в майбутньому. Один із принципів синергетики наголошує: навіть незначний сигнал на вході може призвести до значної і несподіваної зміни на виході (ефект метелика). Про надзвичайну складність еволюції соціальних систем І.Предборська зауважує наступне: “В цілому динаміку соціуму слід розглядати як своєрідний дрейф в рамках даного простору з одного стану в інший. Такий дрейф, як правило, здійснюється одночасно в декількох площинах і являє собою досить мудровану траєкторію [103, с. 37]”. Проте деякі загальні тенденції подальших змін можна окреслити, якщо віднайти зв'язки між попереднім станом системи й існуючими атрactorами (майбутньою впорядкованістю).

Отже, уявлення про мінливість як механізм, що визначає динаміку соціуму, еволюціонувало від наївних уявлень про “розготання” природи до логічної, обґрунтованої теорії самоорганізації соціальних систем, де останні оцінюються як ті, котрі нагадують нелінійні і характеризуються особливим механізмом біфуркації, незворотністю і невизначеністю поведінки. Таким чином, мінливість в синергетиці представлена як механізм еволюції соціальної системи, що є відповіддю (зворотнім зв'язком) на “виклики” середовища, зовнішнього або внутрішнього, здійснюється за біфуркаційним сценарієм і супроводжується ефектами конвергенції та дивергенції, може носити як випадковий, так і закономірний характер.

Здійснивши історичний екскурс з приводу мінливості в її проявах як властивості, продукту, процесу і механізму, ми дійшли таких висновків. Історично першим виникає уявлення про мінливість як про властивість або навіть атрибут буття. Вченням про перманентність змін матеріального світу проникнуті протофілософські концепції Стародавніх Індії, Китаю, Греції. Тут же різноманітність існуючих в реальності речей, процесів і станів сприймається як результат або продукт поєднання основних стихій, або субстанцій. Вже на цьому етапі зароджується і розвивається думка про протиріччя як джерело змін. У філософських доктринах доби Відродження і Нового часу надалі обґрунтовується думка про мінливість як іманентну сутність матерії, що полягає в закономірних змінах об'єкта, при чому всі майбутні зміни потенційно закладені в природі цього об'єкта від самого початку його існування (концепція потенціальності, преформізм).

Пізніше, з розвитком діалектики як загальної теорії розвитку, оформлюється розуміння мінливості як процесу, який відбувається як в природі, так і в суспільстві. Висуваються загальні закономірності історичного процесу, виокремлюються етапи еволюції суспільств. Найбільш об'ємне бачення соціальної динаміки представлено в “теорії соціальної зміни”, де мінливість соціуму розуміється як закономірний процес, який відбувається через послідовні стадії, за активної участі соціального суб'єкта і супроводжується конфліктом інтересів соціальних акторів.

Теорією, що увібрала всі попередні думки та ідеї з приводу соціальної динаміки, є синергетика. В царині цієї досить нової теоретико-методологічної парадигми формується уявлення про мінливість як механізм еволюції соціальних систем. Мінливість тут розуміється як перманентний дрейф системи від одного стану впорядкованості до іншого. Окрім зазначених вже характеристик, картина соціальної мінливості доповнюється елементами несподіваності і непередбачуваності розгортання майбутніх подій в момент вибору однієї з можливих альтернатив (точці біфуркації).

Слід зазначити, що характерним для всіх розглянутих течій та напрямків є констатація факту обов'язкової наявності мінливості для всіх існуючих об'єктів, феноменів, а також намагання віднайти певні закономірності і напрямки здійснення змін. Останнє пов'язане з бажанням передбачити майбутні події, оскільки несподівані зміни поширюють невідомість і сприймаються людиною як негативні. Хоча теоретично, в більшості концепцій, мінливість трактується як прогрес, оскільки вона за своєю природою спрямована на оновлення і вдосконалення.

1.3. Принципи та категоріальний апарат дослідження

Метою даного підрозділу є обґрунтування способу організації дослідження і вибір інструментарію для вивчення проблемної ситуації, що покладена в його основу. Способи та інструменти дослідження викладені в методологічному комплексі, що розроблений конкретно для вирішення проблематики даної роботи. Методологія є необхідною ланкою нашого дослідження, оскільки вирішує цілу низку задач:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- забезпечує всебічність отримання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- уточнює, збагачує, систематизує терміни і поняття, використані в дослідженні;
- створює систему наукового знання, яке базується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент пізнання [5, с. 23].

Конструктивність роботи гарантується впорядкованістю дій щодо вибору засобів аналітичної роботи, яка розподіляється на три етапи. Перший торкається вивчення мінливості як загальної характеристики буття. Другий

спрямований на досягнення мінливості саме соціального світу. І, нарешті, третій етап являє собою аналіз глибинної мінливості соціальних систем в суспільстві, що характеризується як „перехідне”.

Вихідним принципом нашого дослідження є термінологічний принцип, використаний в п.1.1, що дозволив вивчити історію і сутність термінів і позначуваних ними понять, уточнити зміст та обсяг понять, встановити їх взаємозв'язок і субординацію, їх місце в понятійному апараті теорій, на базі яких проводиться дослідження. В ході термінологічного аналізу, ми виявили синонімічний ряд поняття “мінливості”, виділили його можливі дефініції (як продукт, як властивість, як процес і як механізм), а також окреслили його специфіку у порівнянні з подібними термінами. Результатом даної роботи є пропозиція авторського трактування мінливості як загального принципу буття. Таким чином, нами була обґрунтована правомірність застосування суто біологічного поняття “мінливість” для інтерпретації соціальної дійсності.

Отже, базовою категорією даної роботи є мінливість. Мінливість – складне і комплексне поняття, і, до того ж, воно не визнається сучасною наукою як загальнофілософське, хоча і відображує один з основних принципів існування буття. Тому змістовне наповнення даної категорії здійснюється через такі поняття, як “зміна”, “динаміка”, “розвиток”. Розглянувши вищезгадані терміни, а також аналоги явища мінливості в природничих, психологічних і соціальних науках, ми дійшли висновку, що онтологічно мінливість розуміється як продукт або результат, як властивість (атрибут), як процес і як механізм. Це дало нам підстави стверджувати, що мінливість дійсно є принципом буття і може бути визначена наступним чином: мінливість – це принцип, який обумовлює пластичність форми, структури, властивостей, поведінки організму (системи), дозволяє йому набувати нових станів і форм існування з метою подальшого еволюційного розвитку.

Залучення історичного аналізу дало змогу побачити генезис поглядів і уявлень на феномен мінливості, починаючи з міфологем Стародавнього світу закінчуючи сучасними синергетичними інтерпретаціями. Спираючись на історичний аналіз, ми виявили, що історично першими виникли уявлення про мінливість як про загальну властивість буття, в рамках діалектичного підходу і еволюціоністських теорій мінливість виступає як процес закономірної зміни явищ природи і суспільства, пізніше, в рамках синергетики, оформлюється розуміння мінливості як одного з механізмів еволюції складних відкритих систем. Загальнотеоретичними методами на цьому етапі аналізу були індукція, узагальнення та синтез.

Для дослідження природи і сутності мінливості ми звернулись до діалектичного методу, його принципів і законів. Діалектика являє собою найбільш повне і всебічне вчення про розвиток як про безкінечний, поступовий, стрибкоподібний процес, в якому домінує спрямування від нижчого до вищого, від простого до складного, від старого до нового. Використання діалектичного методу в даній роботі обумовлено наявністю в

цій потужній гносеологічній теорії сталих причинно-наслідкових зв'язків, які ефективно розкриваються завдяки діалектичним принципам. Саме вони, відображаючи об'єктивні моменти розвитку світу у всій його різноманітності, орієнтують і спрямовують наукове пізнання на пошуки істини.

Це, передусім, принцип об'єктивності, єдності логічного й історичного, системності, цілісності, розвитку, загального зв'язку, причинності, які проявляють себе у дії трьох об'єктивних законів: єдність і боротьба протилежностей; перехід кількісних і якісних змін; заперечення заперечення.

“Закон єдності та боротьби протилежностей виявляє найголовніше в розвитку – його джерело, яким виступає протиріччя як взаємозв'язок і взаємообумовленість протилежностей [5, с. 208]”. Так, орієнтуючись на цей загальний принцип, ми виявляємо, що джерелом мінливості систем найрізноманітнішої природи теж виступає протиріччя (між минулим і майбутнім, між спадковістю і середовищем, між свідомістю і реальністю, між соціальними спільнотами і т.д.).

Закон переходу кількісних і якісних змін викриває механізм розвитку: поступове накопичення кількісних змін у певний момент призводить до докорінних якісних перетворень. В нашому дослідженні дія цього закону простежується в факті існування фенотипічної (поверхової, кількісної) і генотипічної (глибинної, якісної) мінливості організмів і соціальних систем.

Закон заперечення заперечення відображує поступовий, циклічний, спадковий характер розвитку явищ і процесів реального світу. Даний закон орієнтує нас на розуміння мінливості не як тотальної зміни і заперечення існуючого стану організму (системи), а як прирощення нового до вже існуючого і заміна старого, віджилого, що гальмує прогресивний розвиток.

Крім цього, у даній роботі використані методологічні принципи, що визначають соціально-філософську специфіку дослідження феномену мінливості соціальних систем.

Принцип історизму. Відповідно до вимог якого мінливість соціальних систем розглядається з урахуванням історичного розвитку суспільства, у тісному взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами.

Дотримання принципу соціального детермінізму зумовило вивчення феномену мінливості в соціумі, виходячи з причинності виникнення і розвитку будь-яких соціальних подій і процесів.

Принцип комплексності визначив дослідження феномену мінливості з точки зору природничих і гуманітарних наук. Емпіричною основою концептуальних узагальнень став широкий масив результатів наукових досліджень, залучених з інших галузей знань – історії, соціальної філософії, соціології, культурології, соціальної психології, біології, фізики та ін.

При розгляді питань, пов'язаних з генезисом феномену мінливості світу, ефективно працюють принципи єдності логічного й історичного, розвитку, зв'язку. На це прямо вказують досягнення сучасної біології, кібернетики, синергетики, що свідчать про історичну зумовленість, закономірності та єдність походження всіх живих організмів, про те, що у цій складній картині живої природи спостерігається діалектична логіка, точна

організація, що повторюється від найпростіших до вищих організмів [54, с. 77]. Це спрямувало наше дослідження на пошуки подібності, схожості біологічних і соціальних систем, на порівняння біологічної і соціальної мінливості. Методологічно дана процедура заснована на принципі ізоморфізму, тобто подібності існування систем різноманітної природи. Так, була виявлена принципова схожість біологічних і соціальних організмів, але в той же час окреслена і певна специфіка поведінки соціальної системи, зумовлена дією людської (індивідуальної і колективної) свідомості. Це, в свою чергу, викликає неоднозначність реалізації мінливості в соціумі.

Застосування даних методологічних принципів дало можливість розглянути феномен мінливості в контексті історичного розвитку всього людства, визначити функціональну роль явища, що досліджується в соціальному організмі країни, виявити основні закономірності мінливого соціуму.

При розгляді мінливості як принципу існування систем (біологічних, соціальних) доцільним є застосування морфологічного аналізу. Він дає цілісну картину внутрішньої будови системи, де вихідними точками дослідження є: елемент, функція, зв'язок. Елемент – як мінімальна частка, сукупність яких складається в органічну систему (біологічну, соціальну, економічну, політичну, духовну тощо). Під функцією ми розуміємо комплекс дій, що реалізуються системою спрямований на підтримання цілісності і життєздатності тієї або іншої системи. Реалізується функція через зв'язок елементів. Зв'язок – взаємообумовленість існування явищ, роз'єднаних у просторі або часі. Стійкі, необхідні зв'язки формують структуру і межі певної структури. За наявності морфологічних одиниць з функціями і зв'язками, що вже розвинені, або розвиваються в організмі чи системі, відбувається процес самоскладання структур. Використовуючи морфологічний аналіз, ми прослідкували зміни, що відбуваються в складі, структурі, функціях, в межах, відношеннях підсистем, в оточенні.

Наступним центральним поняттям нашого дослідження є “соціальна система”. При розгляді соціальної системи ми виходимо з наступних її характеристик:

- 1) наявність складної ієрархічної і рухомої структури;
- 2) відсутність жорсткої детермінації зв'язків між елементами та функціям;
- 3) взаємозумовленість підсистем;
- 4) активний вплив культурологічного ядра (норми, цінності, традиції) на поведінку соціальних спільнот;
- 5) існування складної комунікаційної мережі [54; 62; 154].

Найпотужнішим гносеологічним конструктором для досягнення цього феномену є системний підхід, що закладається в дослідженні і конструюванні цілісних соціальних об'єктів – систем. Перевагою даного підходу є прагнення віднайти такі методологічні засоби, які б дозволили “сумістити”, “пов'язати” різнорідні за своєю природою фактори – предметні, суб'єктно-субстратні, суб'єктно-духовні. При цьому визначається

взаємозв'язок різних видів соціального обміну: речовиною, енергією, інформацією. Ефективність системного аналізу пояснюється дотриманням його основних принципів:

–Цілісність у сприйнятті соціальної реальності, взаємозв'язку і обумовленості її окремих компонентів і підсистем. Даний принцип звертає увагу дослідника на те, що система – це дещо більше, ніж проста сума її окремих компонентів;

–Структурність. Будь-яка соціальна система може входити до структури системи більш глобального рівня і в той же час сама може включати менші системи (підсистеми) до своєї структурної організації.

–Ієрархічність передбачає відношення субординації між елементами і частинами соціальної системи.

–Взаємозв'язок із зовнішнім середовищем. Соціальна система розглядається не як ізольована від середовища, а як органічно вживлена в нього. Для нашого дослідження цей принцип є магістральним, оскільки мінливість соціальної системи, як правило, спричинюється імпульсами ззовні

–Самоорганізація. Урахування принципу самоорганізації позбавляє дослідження від багатьох помилок, оскільки орієнтує нас на розуміння соціальної реальності як мережі, де перетинаються думки, ідеї, волевиявлення і дії великої кількості акторів соціального життя, що мають протилежні інтереси і наміри. Тому події і процеси в соціумі – це перманентна боротьба сил організації і самоорганізації.

Ці методологічні принципи, доповнюючи один одного, забезпечують пізнання реальних сторін буття соціальних систем: елементних і структурних, статичних і динамічних тощо.

Також для плідного вивчення мінливості соціальних систем слід використати такі засоби гносеологічного аналізу, що дозволили б вивчати не тільки її морфологію та функціональний аспект, але й побудувати механізм дії мінливості саме в періоди “перехідності” соціального організму до нової структурної оформленості. Ефективним засобом пізнання соціальної дійсності, невід’ємною часткою системних досліджень є метод моделювання.

Одна з найважливіших теоретико-пізнавальних функцій соціального моделювання зводиться до зображення цілісної картини системної різноманітності суспільства, у схематичному віддзеркаленні найбільш суттєвих ознаках останнього. Надзвичайно важливе місце в моделюванні займають подібність та спрощення. В соціальному моделюванні має місце гомоморфна (часткова) подібність об’єкта-оригіналу і його аналога-моделі. Спрощення здійснюється з метою абстрагування від тих чи інших характеристик системи з метою виявлення її найбільш загальних, суттєвих рис [139, с. 32]. Використовуючи цей метод, ми здійснили спробу побудови графічних моделей алгоритму мінливості соціальних систем та трирівневої моделі, яка відображує глибинну та поверхову мінливість.

Для інтерпретації глибинної мінливості (на рівні ментальних засад існування суспільства), яка, на нашу думку, відбувається в перехідні моменти

життя соціуму, ми маємо намір використати синергетичний метод аналізу. Вибір цього методологічного конструкту продиктований надзвичайною складністю досліджуваного феномену, а саме реалізації мінливості соціальної системи в момент її перебування між старою і новою впорядкованістю, в момент, де активізується хаотичність, невизначеність і непередбачуваність поведінки системи. Синергетичний підхід має в своєму арсеналі інструменти і методи, що дозволяють змалювати картину такого переходу з урахуванням ефектів каскадності і випадковості подій.

Застосувавши гносеологічний потенціал синергетики, визначимо суспільство перехідного типу як стан перебування суспільства між старою і новою системною впорядкованістю, що позначається докорінними змінами в економічній, соціальній, політичній і духовній підсистемах.

До основних понять та принципів синергетики, які мають бути використані як інструментарій даного дослідження, ми відносимо: нелінійність, відкритість, неврівноваженість, дисипацію, спонтанність, біфуркацію, атрактор, флуктуацію, самоорганізацію, саморегуляцію, регуляцію, ентропію, фрактал, параметри порядку тощо [6; 13; 16]. Саме вони представляють теоретичний базис через який синергетика пояснює динаміку складних соціальних систем.

Відкритість системи – наявність в системі входів та виходів, через які ззовні безперервно поступають енергія, інформація та речовина, а до зовнішнього середовища надходять продукти та результати життєдіяльності системи.

Нелінійність системи – залежність властивостей системи від процесів, що в ній протікають. Нелінійний стан системи на кожному наступному кроці залежить не тільки і не стільки від початкового стану, скільки від попереднього. Ідея нелінійності включає в себе багатоваріантність шляхів подальшої еволюції (Д.Х.Медоуз, Д.Медоуз, Й.Рандерс) [54, с. 43].

Неврівноваженість системи означає, що система постійно зазнає впливу зовнішнього середовища, який викликає відхилення системи або її окремих параметрів від середніх показників. Коли зовнішній вплив значно вищий за стабілізаційний потенціал системи, настає криза.

Нелінійність, відкритість, неврівноваженість системи обумовлюють її нестійкість, постійну мінливість. На протигагу цим факторам діє механізм аутопоезису – поведінка системи, що дозволяє їй самовідтворюватись й існувати автономно. Як зазначає Н.Луман, завдяки аутопоезису система може забезпечити байдужість до оточуючого світу. Автономія системи виявляється в тому, що в ній народжуються свої регулярності (структури, норми, значення, рішення, процеси). Отже, існування системи визначається дією механізмів мінливості та аутопоезису.

Також до основних понять, що характеризують розвиток системи, відносять поняття флуктуації і біфуркації. Флуктуації – це збудження, коливання, відхилення системи від деякої рівноваги, збуджений стан системи при переході до нерівноваги [54, с. 106]. Відкрита система, як правило, завжди перебуває в зоні флуктуаційного шуму. Якщо цей шум різко

посилюється і виходить за “параметри порядку” (величини, що характеризують внутрішні і зовнішні умови існування системи), ми маємо справу з біфуркацією.

Біфуркація – стан граничної нестійкості системи, де будь-яка випадковість може вплинути на подальший шлях її розвитку (вибір певного атрактору). Перебування системи в точці біфуркації характеризується наявністю фазового портрету системних атракторів.

Системний атрактор – стан системи, до якого вона еволюціонує, опинившись на траєкторії, що притягується цим атрактором. Для соціальної системи атракторами можуть бути, наприклад, ідеали (рівність, демократія, економічне процвітання і т.д), а можуть бути і, навпаки, небажані, проте реальні стани (анархія, маргіналізація, аномія).

Якщо застосувати закономірності синергетики до вивчення мінливості соціальних систем в суспільствах перехідного типу, то тут треба виділяти атрактори, що репрезентують можливі варіанти нової впорядкованості соціального життя; знаходити точки біфуркації, де мінливість прискорюється, охоплює всі підсистеми соціального організму країни; вивчати флуктуації як прояви індивідуальної чи групової ініціативи в суспільстві та ін.

Отже, ми обґрунтували принципи та методи дослідження мінливості соціальних систем, довели, що мінливість як процес підкоряється діалектичним законам, а як механізм – синергетичним. Виявили гносеологічну цінність принципу ізоморфізму як подібності в існуванні організмів і систем різноманітної природи (фізичної, біологічної, соціальної, інформаційно-знакової).

Висновки до першого розділу

Розглянувши загальнофілософські аспекти вивчення мінливості соціальних систем, автор дійшла наступних висновків.

По-перше, обґрунтовано ідею всезагальності і універсальності принципу мінливості шляхом аналізу її проявів на енергетичному, молекулярному, генетичному, соціальному і свідомому рівнях. Даний феномен охоплює всі можливі рівні буття і відбувається на всіх структурно-функціональних рівнях організму (системи), що в свою чергу, визначає правомірність застосування даного терміну для пояснення соціальних подій.

По-друге, виявлено, що категорія “мінливість” в понятійних апаратах природничих і соціальних наук відсутня і виражається через низку термінів, таких як “зміна”, “динаміка”, “розвиток”, утворюючи скоріше не поняття, а понятійне поле. Аналіз феномену мінливості в різних галузях знань показав, що мінливість розглядається у чотирьох аспектах: 1) як продукт (результат), втіленням якого є поява нового, 2) як атрибут організму (біологічного або соціального), 3) як процес переходу системи від одного стану до іншого, 4) як механізм зворотного зв'язку, що забезпечує пристосування і подальшу еволюцію організму (системи).

По-третє, доведено, що відчуття мінливості світу завжди було присутнє в свідомості людства. Історичний аналіз поглядів на феномен мінливості показав, що історично першою з'явилась думка про мінливість як атрибут буття і багатоманітність реальності як результат дії цього атрибуту, це характерно для протофілософських концепцій Стародавніх Індії, Китаю, Греції. Ця лінія була продовжена філософами епохи Відродження і Нового часу і досягла свого апогею в еволюційному вченні. На основі розглянутих концепцій і теорій автором сформульоване загальне бачення мінливості як властивості буття, що має наступні характеристики: мінливість є атрибутом будь-якого об'єкту чи феномену і визначає його майбутні зміни; джерелом мінливості є наявне протиріччя, і відбувається вона закономірно.

З розвитком діалектики формується уявлення про мінливість як про поступовий процес, характерний як для природи, так і для соціальної дійсності. Діалектичний матеріалізм та "теорія соціальної зміни" суттєво доповнили уявлення про процес соціальної мінливості. Узагальнивши отриманні результати, виявлено, що мінливість як процес має наступні властивості: мінливість носить еволюційний характер з періодично виникаючими революціями; реалізується через послідовні стадії (наприклад, життєвий цикл), спричинюється соціальними конфліктами, детермінується духовною компонентою через активну діяльність соціальних суб'єктів.

Корені розуміння мінливості як механізму криються ще у вченні преформістів і соціальних еволюціоністів, проте глибоке теоретичне обґрунтування ця думка набуває в синергетичній парадигмі. Мінливість тут представлена як механізм еволюції соціальної системи, що є відповіддю (зворотнім зв'язком) на "виклики" середовища, зовнішнього або внутрішнього, здійснюється за біфуркаційним сценарієм і супроводжується ефектами конвергенції та дивергенції, може носити як випадковий так і закономірний характер. Характерним для більшості дослідників з приводу осягнення мінливості є намагання встановити закономірності, за якими вона реалізується ("Дао", "Закон причинності", "Логос", "Абсолютний дух", "диференціація", "еволюція" тощо).

По-четверте, сформовано методологічний комплекс для вирішення специфічної проблематики даного дослідження. Обґрунтована доцільність використання діалектичного, системного і синергетичного підходу, а також ефективність методів термінологічного, морфологічного аналізу, методів синтезу та узагальнення, процедур індукції та дедукції, методу моделювання.

Тепер можна перейти, до аналізу сутності, змісту, видів мінливості, аналізу її функцій у самоорганізації суспільства, виявленні її специфіки у "перехідні" періоди життя соціуму.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАКСЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ МІНЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

Другий розділ дисертаційного дослідження присвячено виявленню специфіки соціальної мінливості, вивченню її ролі і форм прояву в культурогенезі суспільства. Розглянуто рушійні сили, фактори впливу, етапи і закономірності мінливості соціальної системи, на основі чого побудовано узагальнену модель механізму мінливості соціальної системи. Також проаналізовано специфіку дії мінливості в рамках культурного простору сучасної України, вказані основні детермінанти розвитку українського соціуму.

2.1. Морфологічний аналіз мінливості соціальної системи

На цьому етапі дослідження настала черга розглянути саме соціальну мінливість, а точніше мінливість соціальної системи. Соціальна система являє собою етап довготривалої еволюції, спочатку неорганічної, а потім органічної і соціальної. Наприклад, В.Бех вважає, що термін “соціальний організм” є більш містким ніж соціальна система і вказує на природність соціального, на генетичний зв’язок між органічним і соціальним світом [8; 9]. Відповідно, соціальна мінливість є еволюційним продовженням мінливості біологічного організму. Для того, щоб зрозуміти природу і сутність соціальної мінливості, вважаємо за доцільне розглянути генезис цього явища, віднайти аналогії між біологічною і соціальною мінливістю. Для усвідомлення дії мінливості в природній і соціальній дійсності, необхідно зробити порівняльний аналіз біологічної і соціальної систем.

Мінливість – це достатньо складний природний механізм, формування якого є результатом тривалого еволюційного процесу. Виникненню мінливості, на наш погляд, передувала наявність руху, причиною якого, в свою чергу, є взаємодія. Як вже зазначалось в п 1.1., рух – це будь-яка зміна матеріальних речей, властивостей, відносин, систем. Між формами руху і різними структурними рівнями організації матерії існує зв’язок. Форми руху матерії – це послідовні етапи еволюції матеріальних систем, і кожна вища форма руху породжується простішою. Тобто форми руху тісно пов’язані з структурними рівнями матерії й еволюцією їх виникнення. Історично першою формою руху є субмікроелементарна, вона включає рух елементарних частинок і полів (електромагнітні, гравітаційні, процеси перетворення елементарних часток), рух і перетворення атомів, молекул, в тому числі хімічна форма руху, зміна космічних систем різних розмірів тощо [89; 141-143].

Поступова взаємодія молекул вуглецевих з’єднань призвела до утворення органічних з’єднань. Виникає органічна форма руху, яка

складається з процесів, що проходять в організмах і надорганізмих системах. Одним з таких процесів є зворотній зв'язок, який можна окреслити як реакцію. “Реакція – це дія, стан, процес, що виникає у відповідь на вплив, подразнення, враження [14, с. 524]”. Коли реакція набуває активності, тобто коли організм не просто пасивно реагує на збудники (уникання або смерть), а починає змінювати себе для того, щоб пристосуватись і вижити, ми можемо говорити про виникнення мінливості як здатності до оновлення і подальшого розвитку.

Таким чином, за даною схемою мінливість має наступні етапи свого генетичного розвитку: рух – реакція – мінливість організму. І, як стверджується в даному дисертаційному дослідженні, наступною формою є мінливість соціальної системи, що на сьогодні виступає останнім етапом генезису.

Надалі ми предметніше розглянемо обидва типи систем – біологічну і соціальну і проаналізуємо дію мінливості в кожній з них. Вважаємо за доцільне розглянути поняття “системи” як такої, а потім перейти до вивчення найскладніших її типів – і біологічної, і соціальної.

Поняття “система” було запозичене соціальними науками з математики і в загальному смислі означає об'єктивну єдність закономірно пов'язаних один з одним предметів, явищ, а також знань про природу та суспільство. “Система (грец. *sistema* – ціле, складене з частин; сполучення) – цілісне складне утворення із впорядкованими зв'язками і взаємодіями між її складовими частинами – елементами [14, с. 158]”.

Кожна система докорінно відмінна від інших складних утворень: цілого, множини, сукупності. Лише системи здатні до самозбереження, самовідтворення і саморозвитку (самоорганізації).

Історично термін система виникає в античності і пов'язується з загальними принципами організації мислення та знання. Тільки єдність множинного, тобто система, може бути, за Платоном, предметом пізнання. Термін “система” мав тоді епістемологічне значення, задаючи принцип організації мислення та систематизації знання [89, с. 915].

Починаючи з середини ХХ ст., широко розгортаються дослідження з загальної теорії систем і розробки в галузі системного підходу, сам термін “система” входить в лексикон багатьох галузей знання та професійних сфер. Але до сьогодні категоріальний та онтологічний статус “системи як такої” залишається невизначеним [89, с. 915].

Разом з тим серед усього розмаїття трактувань системи продовжують зберігатись два основних підходи. З точки зору першого з них (його можна назвати онтологічним або натуралістичним), системність інтерпретується як фундаментальна якість об'єктів пізнання. Тоді завданням системного дослідження є вивчення специфічних властивостей об'єкта: виокремлення в ньому елементів, зв'язків і структур, залежностей між зв'язками і т.д., причому елементи, зв'язки, структури і залежності трактуються як “натуральні”, притаманні “природі” самих об'єктів, і в цьому смислі об'єктивні. Система в такому підході мислиться як

об'єкт, наділений власними законами життя.

Другий підхід (його можна назвати епістемолого-методологічним) заключається в тому, що система розглядається як епістемологічний конструкт, що не має натуральної природи, і задає специфічний спосіб організації знань та мислення. Тоді системність визначається не властивостями самих об'єктів, а цілеспрямованістю діяльності й організації мислення [89, с. 915-916]. На нашу думку, епістемологічне трактування скоріше можна застосувати для поняття “системний підхід” який є методологічним імперативом сучасного пізнання. В даному дослідженні автор спирається на онтологічний підхід, що визначає систему як реальний об'єкт з власними життєвими закономірностями.

Системи класифікуються за різними критеріями: за походженням – розрізняють штучні та природні системи; за змістом – матеріальні та ідеальні ; за причинно-наслідковими характеристиками – детерміновані та імовірнісні ; за структурною побудовою – однорідні (гомогенні) та неоднорідні (гетерогенні); за динамікою – стійкі та нестійкі тощо.

Г.Нестеренко, аналізуючи поняття система зазначає, що все розмаїття існуючих та мислиневих систем (в тому числі і соціальних) можна поділити на два загальних класи: закриті і відкриті системи [86, с. 83]. Закриті системи підтримують свою життєдіяльність за рахунок власного метаболізму, майже не сприймаючи з середовища речовину, енергію та інформацію. Внутрішня структура і процеси в таких системах детерміновані і впорядковані, а кількість ступенів свободи її елементів жорстко обмежена. Тому самоорганізація тут зведена до мінімуму, а тип розвитку закритої системи, визначається як лінійний, оскільки майбутні події можна досить точно спрогнозувати і передбачити.

Протилежністю закритим системам є системи другого класу, тобто відкриті. Їх існування обумовлено постійним обміном з навколишнім середовищем. Зовнішній потік речовини, енергії та інформації створює альтернативність функціонування елементів і підсистем. Тому поведінка відкритої системи відрізняється хаотичністю і невизначеністю, а подальший розвиток характеризується розгалуженням декількох альтернативних шляхів.

Г.Нестеренко характеризує відкриті системи як такі, що здатні до самоорганізації. “Самоорганізація – це процес виникнення просторових, часових або просторово-часових структур чи функцій у макроскопічних масштабах через внутрішні властивості системи, і підтримка за їх допомогою цілісності. Самоорганізація відбувається без спеціальних зовнішніх дій, котрі нав'язали б системі структуру або способи функціонування [86, с. 58]”.

Самоорганізація системи визначається дією двох сил: потягом до самозбереження і стабільності з одного боку, і прагненням до змін і оновлення – з іншого. Тому еволюція системи позначається як дрейф від одного стану стабільності до іншого через хаос і невизначеність. Чергування фаз поступовості і катастрофічності забезпечує збереження і розвиток

нерівноважних систем.

Самозбереження системи здійснюється завдяки механізму аутопоезису – поведінки системи, що дозволяє їй самовідтворюватися й існувати автономно. Як зазначає Н.Луман [74], завдяки аутопоезису система може забезпечити байдужість до оточуючого світу. Автономія системи виявляється в тому, що в ній народжуються свої регулярності (структури, норми, значення, рішення, процеси), що дозволяють зберігати і відтворювати її цілісність у часі та просторі. Цілісність системи визначається її структурно-функціональними характеристиками.

У загальному плані структура – це мережа стійких та упорядкованих зв'язків у системі, котрі забезпечують її цілісність та збереження основних властивостей за різних зовнішніх та внутрішніх змін. У синергетичному смислі функція – це доцільна поведінка системи, підсистеми, елемента [84, с. 55].

За словами І.Пригожина [105], структура є тією цілісністю, що завжди домінує в системі і всіляко намагається себе зберегти. При цьому структурність не означає статичність системи, ми дотримуємось думки, що структура є теж динамічним утворенням, і її доцільніше описувати не як жорстку детермінованість і взаємозв'язок елементів, а за допомогою “параметрів порядку” системи. Параметри порядку породжуються окремими елементами системи, котрі, у свою чергу, визначають поведінку елементів. Коли система тотожна сама собі, її параметри порядку балансують у межах середніх показників. Іноді вони можуть зростати (флуктуація), але якщо в системі задано чіткий діапазон зростання, з часом система поверне їх до середніх показників. Такі флуктуації визначаються як автоколивання – повторювані органічні рухи відносно середнього стаціонарного стану, котрий в окремих випадках може бути станом рівноваги [2; 84; 110; 114]. Коливання виникають та самопідтримуються в системах далеких від рівноваги, через які проходить потік енергії. Система здійснює автоколивання, циклічно змінюючи свої параметри. Зміни тут відбуваються в межах циклу існування певної системи

У разі коли параметри порядку різко перебільшують допустимі межі, система приречена змінитись. Еволюція системи деякою мірою теж обумовлена її структурно-функціональною будовою. З точки зору інформаційної теорії, кожна система має інформаційну матрицю (алгоритм, правило), за допомогою якої досягається побудова системи і регулюється її мінливість.

Мінливість є властивістю системи, яка впливає з її відкритості. Відкритість означає чутливість до зовнішніх імпульсів і передбачає зворотній зв'язок з оточенням. Показником активізації мінливості в системі є порушення параметрів порядку внаслідок дії керівних параметрів середовища. Приток речовини, енергії, інформації системи визначають як керівні параметри середовища [84, с. 55]. Зміна цих параметрів призводить до реорганізації або розпаду системи. Однак система у певних межах

їхніх змін здатна зберегти власну цілісність. Чим більший потік енергії, котра надходить до системи, тим більш віддаленою від рівноваги вона є, і тим інтенсивніше нарощуються процеси у ній. Режим надшвидкого нарощення процесів у відкритих нелінійних середовищах, за яких характерні параметри необмежено зростають за кінцевий час, визначають як режим з загостренням [84, с. 63]. У такому режимі відбувається розбалансування існуючого порядку в системі, що супроводжується зростанням флуктуаційного шуму. Часто дана стадія сприймається як хаос і повна невизначеність, тому про вибір системою подальшого шляху розвитку кажуть як про випадковість. Проте зовнішній хаос – лише видимість надскладного порядку, а випадковість зовсім не є абсолютною. Розвиваючи теорію соціального хаосу, вітчизняна вчена Н. Омельченко, як раз акцентує увагу на його амбівалентній ролі у суспільстві: як руйнації існуючого порядку, і як потенції нового порядку. На її думку “соціальний хаос можна визначити як стан складної, нелінійної соціальної системи, що само організується, на шляху трансформації старих структур, які адекватно не відображають і не можуть задовольнити соціальні потреби, цей стан концентрує в собі зародки нових структур, нових параметрів порядку і водночас матеріал, з якого вони будуються [92, с. 53]”. Отже, слід розрізняти фатальний хаос, за якого відбувається остаточний розпад структур та порушення функцій, та проміжний хаос, різновидом якого можна вважати хаотичну поведінку.

Момент вибору системою подальшого шляху розвитку позначається як точка біфуркації. Розвиток відкритих систем здійснюється через біфуркації – суттєві події у самоорганізації, у ході яких зростає складність та реалізуються нові канали еволюції, при цьому хаос, який розглядається як надскладна форма порядку, виступає основним матеріалом, з якого з’являється нове [84, с. 99]. Поведінка системи в цій позиції характеризується надчутливістю, і будь-який, навіть незначний вплив на неї може визначити подальшу долю системи, іншими словами, визначити її вибір. Біфуркація – це розгалуження можливих альтернатив (шляхів) подальшого розвитку. Акцентуємо увагу на тому, що це найможливіші, за даних умов існування альтернативи, а не будь-які.

Можна сказати, що біфуркація – це зустріч минулого системи з її майбутнім, а альтернативи – це поєднання її “пам’яті” і “надії”. “Пам’ять” системи – це внутрішня інформація про її минулі стани, яка виступає обмеженням для змін і тяжіє до відтворення існуючої впорядкованості в нових умовах (фрактальності). “Надія” – це майбутня впорядкованість, що сприймається системою як більш доскональна ніж попередня, в синергетиці вона позначається як атрактор. Атрактор є певним стаціонарним станом, до якого притягується система і характер якого залежить від властивостей системи. Тобто атрактори теж не є сторонніми для системи і формуються з урахуванням її властивостей. Отже, вибір обмежений певною кількістю можливих альтернатив, проте яку саме обере система, передбачити, у більшості випадків, складно, оскільки на відкриту

складну систему впливає дуже багато факторів як зовнішніх, так і внутрішніх

Таким чином, мінливість системи як процес передбачає перехід системи від одного стану порядку до іншого через здійснення наступних стадій: 1) режим із загостренням (розбалансування порядку); 2) точка біфуркації (вибір, стрибок); 3) нова атрактивність (реалізація нових правил, структур, функцій).

Механізм здійснення мінливості покликаний на формування найбільш пристосованої до оточення системи. Така задача передбачає налагодження оптимального співвідношення між внутрішніми можливостями системи і зовнішніми вимогами середовища. Зміна системи є однією з можливих її відповідей на сукупність умов, що склалися. Спірним для синергетики залишається питання вибору тієї або іншої альтернативи, за якими законами система обирає лише один із можливих варіантів подальшого розвитку, чи взагалі існують такі закони?

Більшість дослідників погоджується з думкою, що в самій системі наявна як її хаотичність (присутність ступенів свободи), так і її обмеження (присутність певних заборон). Чим більш складною є система, тим більше ступенів свободи вона має, але їх кількість все одно не є безкінечною [7; 81; 105].

Випадковий характер мінливості системи є таким для зовнішнього спостерігача, насправді ж кожна зміна має причину. Під причинністю слід розуміти генетичний зв'язок між станами системи у часі та просторі. Причинність вибудовує події певним чином. У теоріях самоорганізації, на думку М.Мойсеєва [80], причинність розуміється як генетичний зв'язок між континуальними станами в рамках певного еволюційного каналу. Система змінить попередній стан виключно на той, що знаходиться в заданому полі її альтернативності. Іншими словами: “в процесі зміни одна річ не може перетворитись на іншу, оскільки, не дивлячись на будь-яку зміну властивостей, річ залишається генетично тотожною тій, що мала місце раніше [106, с. 82]”.

Законом, що зумовлює поведінку системи в точці біфуркації і визначає її майбутній вибір, є закон збереження енергії, згідно з яким із сукупності можливих станів системи реалізується той, якому відповідає мінімальне розсіяння енергії. Як узагальнена еволюційна закономірність він був сформульований М.Мойсеєвим і його суть полягає в тому, що у разі наявності декількох варіантів організації матерії, реалізується та структура, якій відповідає мінімальне зростання ентропії. За цим правилом локалізується стан, в якому система здатна до максимального поглинання зовнішньої енергії і речовини [80; 81]. І.Пригожин [105] на основі другого правила термодинаміки сформулював теорему, згідно з якою відкрита система прагне до стійкого стаціонарного стану і реалізується та структура, котрій відповідає максимальне зменшення ентропії. Таким чином, мінливість здійснюється шляхом найменшої енерговитратності.

Результатом чи продуктом мінливості системи є структурні та/або функціональні оновлення. Структурне оновлення здійснюється трьома шляхами: через збільшення/зменшення кількості елементів, або через ускладнення/спрощення взаємозв'язків між ними. Нові складові призводять до виникнення нової мережі реакцій між її компонентами. Подекуди нова мережа конкурує зі старою структурою. Коли система структурно стійка, новий режим функціонування не встановлюється, нові одиниці елімінуються. Втім інколи структурні флуктуації приживаються, і система перебудовується на новий режим функціонування. Але у деяких випадках з'являються нові функції, здатні протягом певного часу трансформувати структури [84, с. 101]. Функціональне ускладнення/спрощення відбувається, коли збільшується/зменшується мінімальна довжина алгоритму, за яким ми можемо відтворити поведінку системи [84, с. 91]. Ускладнення структурно-функціональних характеристик системи сприяє її адаптації до оточення, а, відповідно, спрощення призводить до руйнації і розпаду.

Вище ми розглянули основні характеристики системи як такої, а також описали загальну мінливість складної відкритої системи. На цій основі тепер ми розглянемо специфіку мінливості в біологічній і соціальній системі.

Біологічні системи – біологічні об'єкти різної складності (клітини, тканини, органи, системи органів і організмів, біоценози і екосистеми, аж до біосфери в цілому), що мають, як правило, декілька рівнів структурно-функціональної організації. Являючи собою сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, біологічні системи наділені властивостями цілісності (неможливість зведення властивостей системи до суми властивостей її елементів), відносної стійкості, а також здатністю до адаптації по відношенню до зовнішнього середовища, розвитку, самовідтворенню та еволюції.

Будь-яка біологічна система є динамічною: в ній постійно відбувається багато процесів. В той же час: “біологічна система – це відкрита система, умовою існування якої слугує обмін енергією, речовиною і інформацією як між частинами системи (підсистемами), так і з середовищем [10, с. 65]”. Як зазначається в одному з біологічних словників [10], при такому обміні кожна істота в кожную хвилину свого життя, залишаючись сама собою, разом з тим безперервно змінюється не тільки у силу взаємодії з мінливими умовами середовища, але й в силу його філогенетичного типу розвитку. Таким чином, протягом усього індивідуального життя (онтогенезу) організму обов'язково мають місце явища мінливості, що проявляються в морфологічних, фізіологічних і будь-яких інших ознаках. При індивідуальному розвитку немає і не може бути ознаки, в становленні якої не брали б участі спадковість і середовище. Важливою особливістю є те, що даний обмін здійснюється під контролем спеціальних механізмів реалізації генетичної інформації і внутрішнього управління, що дозволяють уникнути “термодинамічної смерті” шляхом

використання енергії із зовнішнього середовища. Стійкість стаціонарних станів біологічної системи (збереження постійності внутрішніх характеристик на фоні нестабільного і мінливого середовища), а також здатність їх переходу з одного стану в інший (властивість нестійкості стаціонарних станів біологічної системи) забезпечується багатьма механізмами саморегуляції. В основі саморегуляції біологічних систем лежить принцип зворотного зв'язку, негативного або позитивного.

Так, при негативному зворотному зв'язку інформація про відхилення регульованої величини від заданого рівня включає в дію регулятор, який впливає на регульований об'єкт таким чином, що перебільшена величина знову повертається до свого вихідного рівня. Механізм позитивного зворотного зв'язку (вплив на регульований об'єкт викликає зміну, яка співпадає за знаком з вихідним відхиленням регульованої величини, внаслідок чого система виходить за межі стаціонарного стану) лежить в основі переходу біологічної системи з одного стаціонарного стану до іншого і утворених на цих переходах закономірних змін системи, що забезпечують її адаптацію до мінливих умов середовища, переміщення, інші важливі функції та її еволюцію [10, с.65]. При позитивному зворотному зв'язку організм виходить зі стаціонарного стану, щоб змінитись.

Мінливість є атрибутивною властивістю організму і являє собою позитивний зворотній зв'язок із середовищем. Мінливі всі ознаки: зовнішньої та внутрішньої будови, фізіологічні, поведінкові і т.д. На основі мінливості організмів виникає генетичне розмаїття форм, які в результаті дії природного відбору перетворюються в нові підвиди і види.

Для переважної більшості дослідників джерелом мінливості є протиріччя між внутрішніми стійкими ознаками організму (спадковістю) і зовнішнім середовищем. Ф.Енгельс чітко сформулював положення про суперечливу єдність спадковості і пристосування до середовища, боротьба яких продовжується у процесі всього органічного розвитку. "... теорія розвитку показує, як, починаючи з найпростішої клітини, кожен крок вперед до найскладнішої рослини, з одного боку, і до людини - з іншого, здійснюється через боротьбу спадковості і пристосування [цит. за: 141, с. 243]". Мінливість в біології розглядається як зворотній зв'язок, або реакція, результатом якої є виникнення відхилень у функціях і будові організму, у відповідь на зміну умов середовища. Співвідношення впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на мінливість розкривається через її поділ на модифікаційну (фенотипічна) і мутаційну (генотипічна).

Мутаційна (генотипічна) мінливість – це зміни одиниць спадковості – генів, що тягнуть за собою зміну спадкових ознак. Термін "мутація" був введений де Фрізом. Мутації обов'язково викликають зміни генотипу і успадковуються нащадками. Генотип – сукупність генів в організмі [141, с. 241]. Структурно-функціональна будова організму і його поведінка зумовлені його спадковим ядром, що міститься в генетичному коді. Генетичний код (ДНК) виступає як структурна матриця, котра

функціонально спрямовує певні процеси, які розгортаються від неї як опори для самозбирання організмів. Вона є достатньо жорсткою, спрямованою на сувору визначеність. Однак, у ході її коваріантно-реплікативного відтворення накопичуються помилки та відхилення, які стають матеріалом еволюції [156, с. 71-71].

Здатність до мутації – одна з властивостей гена. Кожна окрема мутація викликається певною причиною, але в більшості випадків ці причини невідомі. Ч.Дарвін назвав спадкову мінливість невизначеною індивідуальною мінливістю, підкреслюючи тим самим її випадковий, неспрямований характер і відносну рідкість. Сьогодні вчення про спадкову мінливість, тобто про мутації містить цілу низку робіт, де експериментально доводиться факт стрибкоподібного спонтанного виникнення нових спадкових змін (Г.Надсон, Г.С.Філіпов, Г.Мьоллер, Л.Стедлер, та ін.). Спрямування і характер спадкової мінливості будь-якого виду рослинних і тваринних організмів визначається всією передісторією еволюції цього виду, так званім філогенетичним хвостом.

Мутації мають наступні ознаки: 1) вони виникають несподівано, стрибкоподібно; 2) вони успадковуються, тобто стійко передаються з покоління в покоління; 3) мутації неспрямовані: мутувати може будь-який локус, викликаючи зміну як незначних, так і життєво важливих ознак; 4) одні і ті самі мутації можуть повторюватись; 5) за своїм проявом вони можуть бути як корисними, так і шкідливими, як домінантними, так і рецесивними [10; 25; 141].

У поняття неспадкової мінливості входять ті зміни ознак і властивостей, котрі викликаються впливом зовнішніх факторів (харчування, температура, освітлення, вологість тощо). Такі неспадкові ознаки (модифікації) в їх конкретному прояві у кожної особини не успадковуються, вони розвиваються в особин майбутніх поколінь лише за наявності умов у яких вони виникли. Така мінливість називається модифікаційною. Модифікаційна або фенотипічна мінливість пов'язана з реакцією певного генотипу на зміни в зовнішньому середовищі. Фенотип – сукупність зовнішніх і внутрішніх ознак, процесів життєдіяльності організму. Фенотип формується в результаті взаємодії генотипу і факторів середовища [141, с. 243]. З позицій інформаційної теорії фенотип розглядають як інтерпретацію генотипу, яка може проявитись залежно від варіації зовнішніх умов та випадкових відхилень у самозбиранні. Варіативність такої інформації обмежена нормою реакції організму, а інваріантність – тим, що ця інформація виступає як структурне надбання, що не зникає з розпадом окремого організму, але генетично залишається у роді [156, с. 71].

Генетика поки що не володіє даними які, б твердо вказували на те, що вплив якихось факторів завжди переважає, проте середовище ніколи не може вивести фенотип за межі детерміновані генотипом. Ступінь варіативності ознаки (або межі модифікаційної мінливості) називаються нормою реакції. Широта норми реакції обумовлена генотипом і залежить від важливості ознаки в житті організму. Наприклад,

близнюки завжди дивують своєю схожістю, хоча життя накладає на кожного з них свої індивідуальні властивості. Психологічно, інтелектуально вони можуть достатньо відрізнятись одне від одного, але їх фізіологічна схожість залишається дуже великою [141, с. 243-244]. Це пояснюється тим, що визначена зовнішніми умовами мінливість не може вийти за межі, допустимі однією і тією ж нормою реакції.

Вищезазначені форми мінливості відображують зміни на поверхховому та глибинному рівнях. Фенотипічна мінливість підвищує або знижує життєздатність організму і його адаптацію, в той час як при генотипічній мінливості корисні зміни сприяють перемозі в боротьбі за існування, а шкідливі – призводять до загибелі організму.

Процес мінливості в біологічній системі відбувається “автоматично”, шляхом зміни фенотипічних або генотипічних ознак і властивостей. Фенотипічна мінливість відбувається порівняно швидко (в межах життєвого циклу окремого організму), а темп генетичних змін доволі повільний, вони можуть відбуватись протягом життя декількох поколінь. Також мінливість тут характеризується так званим “ефектом відтягування” – зміни реалізуються лише тоді, коли в організмі немає іншого виходу. Протиріччя між його внутрішньою організацією та сукупністю умов оточуючого середовища вкрай загострюються, і не змінитись означає загинути. Тобто генотипічна мінливість у біологічній системі активізується при загрозі її існуванню.

Механізм мінливості передбачає “збирання” найбільш пристосованого до середовища організму. Як ми вже зазначали, генетичні рекомбінації і мутації спонтанні і випадкові (у будь-якому разі є такими для нашого сприйняття на даному етапі розвитку науки), тому ми зосередимо увагу на механізмі “збирання” фенотипу як варіанту втілення генотипу у межах певного діапазону залежно від зовнішніх обставин. У середовищі можна виокремити багато факторів, що тиснуть на організм і він готує свою “відповідь” на цей вплив, змінюючи структурні/функціональні властивості. При цьому діапазон таких змін (варіація фенотипу) окреслюється генотипом. Межа можливих мікростанів, ступінь свободи підлягає постійному обмеженню. Як зазначає А.Тахтаджян [131], мутаційний репертуар гена обмежений його композицією. Тому в мутаційному репертуарі, а тим більше в репертуарі ознак, є певні заборони В силу генетичних і епігенетичних обмежень деякі мутації взагалі не можуть виникнути. Генотип накладає заборону на одні властивості і також категорично передбачає інші. Виникнення нових структур та властивостей і напрямок їх змін не вимушений, але, відбуваючись випадково, вони в той же час заключні в деякому діапазоні можливостей, що визначається спадковістю організму.

Окрім внутрішніх заборон мінливості, що накладаються генотипом, є ще зовнішні обмеження генетичних мутацій. Темп мутаційної мінливості знаходиться під подвійним контролем природного добору. Він регулюється індивідуальним відбором всередині популяції і

міжпопуляційним добором на арені виду [7, с. 253]. У деяких випадках вид процвітає за рахунок виродження власних представників. Еволюція органічного світу в цілому прямує шляхом ускладнення рівнів організації, і тому вона завжди прогресивна, навіть, якщо деякі види взагалі зникають. “Відбір іде на скорочення життя окремої особини задля збереження або процвітання виду в цілому” – каже Р.Берг [7, с. 233]. В тих випадках, коли максимум складності не забезпечують максимум її ефективності, самою системою накладається заборона на ускладнення. Одноманітність структурних основ спадковості у всьому органічному світі є свідченням заборони на ускладнення. Вчений вказує, що еволюція – рух за дозволеними шляхами і цим вона відрізняється від броунівського руху.

Мінливість біологічної системи, як складної відкритої системи, здійснюється за принципом мінімальної витрати енергії, тобто всі зміни в організмі відбуваються шляхом найменшої протидії все, “все переходить із стану менш вірогідного до більш вірогідного [7, с. 234]”.

Таким чином, мінливість організмів випадкова і водночас закономірна. Фенотипічна мінливість має спектр можливих варіантів кількості яких визначається генотипом. Мутаційний процес теж є неоднозначним. Спрямованість, доцільність і необхідність (невипадковість) з’являються лише там, де вступає в свої права добір, який зберігає зміни, що виявились “корисними” для даного виду.

Настала черга розглянути найскладніший тип систем – соціальну систему і дію мінливості в ній.

Системні уявлення про суспільство запропонувала соціологія в середині ХІХ – на початку ХХ ст. Для Т.Парсонса [96] соціальні системи – це системи, що утворюються станами і процесами соціальної взаємодії між діючими суб’єктами. На думку П.Сорокіна [118], соціальною системою є будь-яка організована соціальна група, яка необов’язково складається з людей (бджоли, пташина зграя і т.д.). Сьогодні соціальною системою ми називаємо соціальні інститути та організації, соціальні групи та спільноти, суспільство певної країни або соціум в планетарному масштабі позначаємо як глобальну соціальну систему. В соціальній філософії і теоретичній соціології не існує єдиного інтегрального визначення соціальної системи, оскільки серед вчених немає єдності поглядів щодо природи інтеграції соціальної системи, що лежить в основі впорядкованості елементів, що врешті-решт визначає соціальну систему як цілісність і керує її поведінкою. В залежності від відповіді на ці питання дається визначення соціальної системи. В цьому контексті нам близька думка Б.Гейнса, який зазначає, що системою є все те, що ми хочемо розглядати як систему. Тобто, чи то соціальний інститут, організація, чи цивілізація чи людство як вид в цілому, з позицій системного підходу ми можемо виокремити їх із середовища і розглядати як окрему цілісність, як систему. Одиницею нашого дослідження на даному етапі буде виступати суспільство в рамках країни як певна абстрактна категорія (тобто ми не прив’язуємось до якогось конкретного суспільства якоїсь певної держави), його ми і будемо мислити як соціальну

систему.

Цілісність і впорядкованість будь-якої системи визначаються її структурою. У випадку біологічного організму це жорстка обумовленість зв'язків між елементами та чітка відповідність їх виконуваним функціям. Оскільки структура і функція являють собою єдине ціле, в живому організмі одне не існує без іншого і ніяких протиріч між ними немає і бути не може в принципі. Будь-які, навіть найменші коливання функціональної активності, завжди пов'язані з відповідними структурними змінами [156, с. 17]. Про структуру соціальної системи ми не можемо сказати як про жорстко впорядковане, стале утворення. Її скоріше можна окреслити як гнучку, пластичну мережу взаємозв'язків окремих “вільних” елементів.

Останнім часом у соціології з'явилося нове поняття, яке, можливо, в майбутньому витіснить поняття соціальної системи, – “соціальна мережа” [100, с. 97]. Як зазначає Ю.Плотинський [100], соціальна спільнота може складатися з багатьох пов'язаних між собою елементів, але ця множина не є цілісністю (системою), в такому випадку її доцільно розглядати як соціальну мережу. В соціальній мережі, як правило, немає єдиного центру, жорстко централізованої системи управління, оскільки домінують сили самоорганізації. Межі її не задані, кожен елемент знає тільки про найближчих сусідів, а правила поведінки елементів мережі переважно неформального характеру. Багато теоретиків зазначають зростаючу роль соціальних мереж у функціонуванні сучасного суспільства (Р.Коллінз, Е. Гідденс, М.Манн, М.Гранноветтер).

На думку Е.Гідденса [27], прийняте в соціальних науках статичне визначення структури, що характеризує найбільш стійкі аспекти соціальної системи, належить доповнити поняттям структур у множині, яке дозволяє точніше описати динаміку системи, оскільки структура – це процес, а не стан. Структури не можна ототожнювати з перепонами, вони завжди мають як стримуючі, так і стимулюючі властивості. Структура аналогічна до системи правил, що регулюють можливі варіанти соціальних дій. Розглядаючи соціальну систему, Гідденс [27] вводить наступні визначення:

1. соціальна система – це відтворювані відносини між акторами і колективами, організовані як постійні соціальні практики;
2. структури – правила, ресурси або набори відносин трансформації;
3. структурація – умови, що керують спадковістю або перетворенням структур і, відповідно, відтворенням соціальних систем.

У своїй книзі “Структура соціальної дії” Т.Парсонс [97] пише, що у разі відсутності адекватного критерію незмінності, неможливо визначити відповідні риси зміни. Поняття структура мислиться ним як єдине мірило кризь яке можна визначати змінність-незмінність системи. Структура трактується вченим як константний набір властивостей, компонентів і їх відносин і комбінацій, що визначає соціальну систему як таку і може бути використаний з метою теоретичного і емпіричного аналізу. Тому будь-яку систему Т.Парсонс уявляє двояко: як структуру (сукупність одиниць і компонентів з перманентними якостями і властивостями), і, водночас, як

події і процеси, що змінюють деякі відносини між усталеними одиницями. Тобто стабільність тут розуміється як стабільна рівновага, яка може бути як “статичною”, так і “рухомою”

Ми повністю поділяємо думку вченого і будемо розглядати структуру соціальної системи як певний фіксований у часі набір базових правил (алгоритм), за яким здійснюється вся сукупність процесів у системі і її взаємодія з оточенням. Інформаційна теорія називає базовий алгоритм інформаційною матрицею системи, в біологічному організмі – це код ДНК, в соціальній системі ми пропонуємо позначити його як культурологічне ядро, що теж є згорнутою інформацією про будову суспільства і його еволюційний шлях. Культурологічне ядро, котре включає основні цінності, на базі яких створюються традиції, норми, ритуали, правила, ними керується те або інше суспільство, відтворюючи себе.

Акцентують увагу на традиціях, нормах, цінностях, що складають культурологічне ядро суспільства, представники культурологічного підходу. Найбільш популярною є теорія М.Вебера, де суспільство постає як сукупність індивідів, діяльність і взаємовідносини яких детерміновані релігійними догмами, моральними принципами. Структура соціальної системи репрезентована нормативними правилами поведінки в суспільстві.

Більш пізньою в даному контексті є теорія систем правил (social rule systems), яку розвивають шведські вчені Т.Бернс і Е.Флем. Автори стверджують, “що людська діяльність... організується і керується в основному соціально визначеними правилами, а також системою правил [цит. за: 159, с. 250]”. Теорія шведських вчених фокусується на двох фундаментальних процесах: 1) формування і реформування систем соціальних правил; 2) впровадження соціальних правил, мобілізація ресурсів для розповсюдження правил.

Під соціальними правилами розуміються норми і закони, принципи моралі, правила гри, процедури адміністративного регулювання, звичаї та традиції, вимоги економічних та політичних інститутів і відповідні санкції. Будь-яка соціальна організація – це система правил, що повністю або частково поділяються індивідами [100, с. 103].

Певним продовженням і доповненням окреслених теорій є когнітивний підхід до розуміння соціальної системи. Прибічники цього підходу зазначають, що соціальну систему доречно розглядати як когнітивну систему, що розпізнає зміни і приймає обмірковані рішення.

У.Матурана вводить наступне визначення: когнітивна система – “це система, організація якої визначає царину взаємодій, де вона може діяти значимо для підтримання самої себе, а процес пізнання – це актуальна (індуктивна) дія або поведінка в цій царині. Живі системи – це когнітивні системи, а життя як процес являє собою процес пізнання [цит. за: 100, с. 105]”.

Відомий французький соціолог С.Московічі [82] акцентує свою увагу на соціальних уявленнях, які і детермінують соціальну реальність. На думку вченого, саморегуляція в соціальних системах відбувається тоді, коли великі

групи людей керуються в своїй діяльності і поведінці, існуючою системою соціальних уявлень, коли для більшості вони є дійсно вагомими і значущими в процесі конструювання соціальної реальності.

“Соціальний порядок – це когнітивний порядок, стверджує Б.Бернс [цит. за: 100, с. 105]”. Кожний член соціальної системи знає про правила, норми, цінності прийняті в даній соціальній системі. На думку Б.Бернса, люди не завжди відчують тиск норм, але вони завжди знають їх і, по можливості, враховують. Таким чином, нормативний порядок стає розподіленням знання і залишається ним, доки члени соціальної системи готові наслідувати прийняті норми

Когнітивні теорії пояснюють соціальні системи як сукупність індивідів, що є носіями певних загальних знань і уявлень про соціальну реальність і які згодні поділяти і наслідувати ці загальні знання та уявлення.

В середині 80-х років Н.Луман [74] запропонував комунікативний підхід до розуміння соціальних систем. Він доходить висновку, що соціальна система – це відтворення комунікацій і складається вона не з людей або дій, а з комунікацій. Сучасний вітчизняний вчений М.Ожеван [90], в свою чергу зазначає, що сьогодні вся культура являє собою гіпермінливий процес, що складається з комунікативних стратегій окремих особистостей. Таке розуміння соціальної системи є відображенням сьогодення, де інформація відіграє найважливішу роль, а сучасний світ постає як складна сукупність комунікаційних мереж. До того ж стрімкі процеси колонізації віртуального простору вимагають поповнення соціологічних словників поняттям віртуальної системи як соціальної спільноти, що складається з людей та штучного інтелекту.

Узагальнюючи наведені думки, можна охарактеризувати **соціальну систему як доволі пластичне структуроване утворення, життєдіяльність якого детермінується когнітивною системою базових правил, керуючись ними суб'єкти конструюють соціальну реальність.** Система базових правил, або культурологічне ядро для соціальної системи виконує ту ж місію, що і генотип для живого організму: задає їй значення параметрів порядку, забезпечує цілісність, аутентичність, самовідтворення системи, не дає їй втратити структурну впорядкованість і стабільність. Цінності, що віддзеркалюються в нормах, правилах, традиціях, виступають свого роду семантичним фільтром для інноваційних змін і стоять на сторожі консервативних засад існування суспільства. На противагу культурологічному ядру діє культурна периферія. Темп мінливості на периферії значно прискорюється, і це можна простежити в динаміці таких соціальних реалій, як мода та захоплення. Тобто, соціальна система як і будь-яка складна відкрита система в своєму існуванні детермінується дією двох тенденцій: потягом до традиційності і незмінності (консерватизм) і прагненням до зміни та оновлення (модернізація), що і визначає нерівноважну динаміку еволюції суспільства. Зазначимо, що для будь-якої системи характерне прагнення до самозбереження. Для цього існує два механізми: консервативний, що забезпечує стійкість системи через

збереження, виправдавши себе, досягнень і завоювань минулого, та інноваційний, що визначає адекватну реакцію на мінливі фактори середовища і тим самим забезпечує розвиток системи [159, с. 52]. Саме завдяки дії цих механізмів забезпечується її стійкість як за рахунок здорового консерватизму, тобто опір середовищу, так і за рахунок виправданої мінливості.

Мінливість як властивість соціальної системи визначає її здатність змінювати свої структурно-функціональні характеристики та параметри існування згідно до вимог соціально-історичного розвитку. У соціумі мінливість проявляється у двох формах – як поверхова і глибинна.

Поверхова мінливість являє собою зміни певних типів і форм соціальної поведінки, що не зачіпають ціннісну основу системи, визначаються як скороминучі (мода, захоплення) і постійно супроводжують розвиток соціуму. Вони сприймаються суб'єктами як “блискавки”, що вражають, швидко розповсюджуються, а через деякий час зникають і, можливо, забуваються. Такі зміни можна сприймати як перманентні флуктуації всередині системи, що підживлюються ззовні, але різко не перевищують параметрів порядку і не виводять соціальну систему з стаціонарного стану. Проте, за законами синергетики кількісне зростання і посилення таких флуктуацій загрожує радикальними змінами і перетвореннями окремих соціальних структур або системи в цілому. І тоді ми вже говоримо про глибинну мінливість.

Глибинна мінливість – процес зміни базових, структурних характеристик соціальної системи, її морфології, що здійснюється на рівні ціннісно-культурних домінант і знаменує перехід системи на новий рівень еволюційного розвитку. Такі зміни відбуваються нечасто в житті суспільства і спонукаються сильним (агресивним) внутрішнім або зовнішнім тиском (війна, повстання, революція, природна катастрофа тощо). Проте, глибинна мінливість ніколи не відбувається революційно, не можна водночас змінити ціннісні орієнтири, що культивувались століттями, вони розвінчуються поступово, і цей процес відбувається латентно для соціальних суб'єктів. Докладніше обидві форми мінливості розглянуто нами нижче в п. 2.2.

Соціальна мінливість як процес, на відміну від біологічної мінливості, не носить автоматичного характеру, оскільки опосередкована людьми і може бути прискорена або затягнута через протистояння і конфлікт між дієвими особами. В процесі соціальної мінливості можна виокремити наступні стадії: 1) режим загострення протиріч; 2) революція; 3) становлення нового порядку. Стадія загострення виявляється в поглибленні протиріч між традиційним порядком і новітніми вимогами розвитку. Вона характеризується наростанням флуктуаційного шуму – активізацією соціальних акторів (рухів, організацій, об'єднань) і поглибленням конфлікту між ними. Г.Лебон визначає таке протистояння як конфлікт між “консерваторами” і “новаторами”. Якщо потенціал “новаторів” виявився сильніший, відбувається революція – кардинальні зміни в економічному, політичному, соціальному житті суспільства, і починає встановлюватись новий системний порядок.

Якщо новий порядок відповідає настроям більшої частини суспільства і не руйнує ціннісне ядро, то мінливість тут відіграє свою позитивну роль і сприяє необхідному оновленню системи. Якщо зміни є нав'язаними, суперечать ціннісній основі суспільства і не підтримуються більшістю, то суспільство потрапляє у зтяжний хаос, де згадані розбіжності породжують ескалацію негативних подій і не дають системі стабілізуватись. Результатом такої мінливості буде негативна мутація – вразлива і непристосована система, що постійно розривається внутрішніми конфліктами.

Отже, в соціальній системі мінливість може відігравати позитивну і негативну роль, виконуючи функції дестабілізації, адаптації та інновації. Надмірна мінливість (надто високий темп змін) може призвести до критичного наростання ентропії (хаотичності) в системі, що дестабілізує її і ставить під загрозу подальше існування та розвиток. Така ситуація відбувається коли стабілізаційний потенціал системи нижчий за агресивний вплив середовища. Функцію адаптації мінливість виконує коли зміни відбуваються здебільшого на периферії системи і не зачіпають її морфологічних засад, система змінюючи поверхові параметри, звикає до нових умов існування. Інновативна функція мінливості реалізується в разі глибинних змін, структурного оновлення системи.

Іноді досить важко оцінити мінливість як позитивну чи негативну, оскільки певні зміни нібито відбулись, проте їх наслідки невідчутні і подальший розвиток системи у великому рахунку не відрізняється від попереднього. В такому разі ми говоримо про мінливість як про нейтральну.

Ще однією сутнісною відмінністю процесу соціальної мінливості від біологічної є необов'язковість “ефекту затягування”. Тобто, суспільство змінює себе не лише коли його існуванню щось загрожує, а й задля вдосконалення. Вихідним елементом соціальної системи є індивід, наділений свідомістю і волею. Свідомість формує ідеали – досконалі моделі соціального буття, а воля спонукає до їх реалізації. Л.Гумільов позначив цей феномен терміном пасіонарність.

За Л.Гумільовим [33] пасіонарність являє собою надмір біохімічної енергії живої речовини. Ця енергія спонукає активність людини, її потяг до дії, живить її волю до реалізації поставленої мети. Енергія пасіонарності може бути використана суспільством, або окремими його представниками як на благо, тобто на творчі досягнення, на самовдосконалення та особистісний розвиток, або, навпаки, на реалізацію вузькогоспичних інтересів деяких осіб, або соціальних груп (війни, соціальні конфлікти, геноцид тощо).

Механізм дії мінливості соціальної системи, на наш погляд, реалізується у формулі, запропонованій А.Тойнбі “виклик – відповідь” і передбачає зміну структурно-функціональних параметрів системи згідно вимог внутрішнього або зовнішнього оточення. Середовище надсилає імпульси соціальній системі, на які остання має вчасно й адекватно відреагувати. В залежності від реакції системи на дію цих факторів вона прогресує, регресує або залишається незмінною.

На соціальну систему, як відомо, діє ціла низка зовнішніх і внутрішніх факторів (керівних параметрів середовища), проте не на всі з них система реагує (в стаціонарному стані), а лише на ті, що виводять за допустимі межі параметри порядку системи. Під параметрами порядку системи ми розуміємо сукупність формальних (система права) і неформальних (цінності, звичаї, мораль тощо) орієнтирів поведінки соціальних суб'єктів.

Ціннісне ядро соціальної системи містить обмеження, а точніше сказати обмеження і можливості реалізації змін. Соціальна система дуже пластична і має багато ступенів свободи на кожному рівні системної організації. Обмеження накладає ментальність того або іншого соціуму. Ментальність не дозволяє вживити в культуру суспільства сторонні для неї зразки мислення та поведінки. Таким чином, соціальна система як і біологічний організм має свої канали еволюційного розвитку. Суттєвою відмінністю соціальної мінливості є неабсолютність заборон, саме тому ми визначаємо їх як “обмеження”. Людина – свідомо істота, і тому в суспільстві наявний вибір, альтернативність, а не відбір. Люди можуть сприймати і дотримуватись встановлених “правил гри”, а можуть і нехтувати ними. Недотримання формальних і неформальних правил поведінки призводить до криміналізації та деморалізації суспільства, але такий діагноз, за великим рахунком, не позбавляє систему життя. Навіть найкризовіші й найхаотичніші суспільства можуть достатньо тривалий час балансувати на межі загибелі, але все ж таки продовжувати своє існування.

Крім того, для соціуму не існує природного добору як “зовнішнього” регулятора мінливості. Людство як вид не має в природі собі подібного, тому відсутня міжвидова конкуренція, що передбачає заміну одних популяцій іншими, які еволюціонують успішніше. Отже, навіть найменш пристосовані суспільства мають шанси на існування.

Мінливість, на відміну від інших соціальних змін, здійснюється за загальним принципом найменшої енергозатратності. К.Юнг [161], спостерігаючи за психічними явищами, сформулював цю закономірність як постійне прагнення систем існувати у найбільш енергетично вигідній ситуації. Живі системи, на його думку, існують за принципом найменшої дії, і це в котрий раз підтверджує справедливність закону збереження енергії. Проте, дана закономірність може бути порушена свідомою дією соціальних суб'єктів. Наприклад, стосовно соціальної системи, О.Мостяєв зауважує, що обираючи майбутньої впорядкованості не здійснюється “мінімальним шляхом”, його, як правило, ускладнюють “незнання”, “неповне знання”, “привиди”, “стереотипи” та інші чинники [84, с. 72]. І тоді ми вже говоримо не про мінливість як найбільш природній шлях розвитку, а про штучні, спрямовані зміни – наприклад, реформи. Ретельніший аналіз механізму соціальної мінливості представлено нами в п. 2.3.

Продукт мінливості соціальної системи подекуди оцінити доволі важко, тому що цей процес перманентний, і його результатами є ціла низка проміжних станів на еволюційному шляху. І тільки обираючи для дослідження досить тривалий історичний інтервал, можна побачити різницю

між етапами розвитку.

Таким чином, мінливість є принципом існування соціальної системи, що обумовлює пластичність її структури, форм і поведінки відносно вимог середовища, сприяє її адаптації і відкриває природні шляхи подальшої еволюції системи. Специфіка мінливості біологічної системи обумовлена закономірністю її реалізації, що детермінується спадковістю і природнім добром. Специфіка мінливості соціальної системи обумовлюється тим фактом, що вона опосередкована соціальним суб'єктом. Свідома поведінка суб'єктів, їх волевиявлення, звичайно, не зупинять природних змін, але можуть суттєво затягнути, уповільнити цей процес або направити в інше русло. Крім того, вибіркоче відношення людей до існуючих у соціальній системі "обмежень" робить їх не абсолютними, чим збільшує кількість ступенів свободи для системи і ставить під сумнів автоматичну реалізацію мінливості (за правилами термодинаміки). Мінливість у суспільстві відбувається на глибинному (ціннісне ядро) і поверховому (периферія) рівнях і є перманентним процесом, чим пояснюється неможливість віднайти універсальні критерії змінності та встановити її межі.

2.2. Місце і роль мінливості в системі культури

У ході дослідження ми усвідомили, що в будь-якій відкритій складній системі завжди є мінливі компоненти (модуси) і незмінні сутності (атрибути), що визначають її морфологію. В біологічному організмі є генотип (постійний набір генів) і фенотип (набуті властивості), їм відповідають генотипічна і фенотипічна форми мінливості. Скориставшись методом аналогії, при аналізі соціальної системи нами виокремлено глибинну (генотипічну) і поверхову (фенотипічну) форми соціальної мінливості. Глибинна мінливість спричиняє зміни атрибутивних властивостей системи, її морфології, поверхова – модусів, функціональних характеристик. Метою подальших роздумів дисертаційного дослідження є аналіз дії мінливості на двох зазначених рівнях.

І глибинна, і поверхова мінливості відбуваються в культурному просторі суспільства, змінюючи її ядро і периферію. Культура є основою, з якої виростає цивілізація. Зароджуючись в культурологічному ядрі у вигляді цінностей, вона розгортається і пронизує всі сфери суспільного життя. Як зазначає В.Косміна, цивілізація виникає з культури і служить для останньої механізмом самообмеження і самозбереження. Культура - це смисловий (смыслотворчий і смыслоутримуючий) аспект людської діяльності, символічний вимір соціальних подій, який дозволяє людині орієнтуватися в навколишньому життєвому світі, розуміти поведінку інших людей і поводити себе зрозуміло для інших [61, с. 15]. А.Гуревич [34], розглядаючи феномен культури, ототожнює її з повітрям, неясним середовищем, в якому всі існують, підкреслює, що культура виступає як певна глобальність для суспільства.

Культура зберігає, транслює, генерує програми діяльності, поведінки і спілкування, що утворюють сукупний соціально-історичний досвід. Вона фіксує їх у формі різних знакових систем, що мають смисл і значення. В якості таких систем можуть виступати будь-які компоненти людської діяльності, (знаряддя праці, зразки операцій, продукти діяльності, самі індивіди у ролі носіїв певних соціальних норм і зразків поведінки й діяльності, природні мови, різні види штучних мов і т.д.).

В цьому сенсі можна говорити про культуру як про сукупність надбіологічних програм людської життєдіяльності, програм, у відповідності з якими відбуваються певні види діяльності, поведінки і спілкування. Відтворення програм забезпечує відтворення певного типу суспільства.

Системний підхід до культури передбачає виокремлення її структурних рівнів або пластів, які відображують динаміку соціуму. Так, В. Степін [127] уявляє розвиток культури як появу одних і відмирання інших надбіологічних програм людської життєдіяльності. Всі ці програми, на його думку, утворюють складну систему, де можна виокремити три основних рівні. Переший рівень містить реліктові програми, що являють собою своєрідні уламки минулих культур, які втратили цінність для суспільства нової історичної епохи, проте ще відтворюють певні види спілкування і поведінки людей. До них можна віднести певні звичаї, забобони та прикмети, наявні навіть у сьогоденні.

Другий рівень культурних утворень – програми, що забезпечують відтворення форм і видів діяльності, життєво важливих для даного типу суспільства, і визначають його специфіку. Нарешті, В. Степін [127] виокремлює ще один (третій) рівень культурних феноменів, на якому виробляються майбутні форми й види поведінки і діяльності, відповідних до майбутніх ланок соціального розвитку. Теоретичні знання, що генеруються наукою і викликають перевороти в техніці і технології майбутніх епох, ідеали майбутнього соціального устрою, моральні принципи філософсько-етичних вчень часто випереджають свій час, все це зразки програм майбутньої діяльності, вони призводять до змін існуючі форми соціального життя. Такі програми з'являються в результаті пошуку шляхів вирішення соціальних протиріч. Їх становлення закладає контури нових типів і способів діяльності, а їх генерація виступає як результат і вираження творчої активності особистості.

Схожа концепція в рамках системного підходу представлена Ю. Яковцем. Дослідник аналізує співвідношення мінливості і спадковості в кризові моменти розвитку соціуму і в цьому контексті виокремлює три рівні соціальної системи: генетичне спадкове ядро, пояс спадкової мінливості і пояс поверхової мінливості. Генетичне спадкове ядро визначає фундаментальні основи суспільної системи і практично не зачіпається трансформацією. Пояс спадкової мінливості відображує модифікацію окремих елементів, що знаходяться на верхньому контурі спадкового ядра відповідно до нових умов еволюції. Поверховий пояс мінливості – рівень, на якому відбувається заміна колишніх елементів системи новими, які

виражають характерні ознаки нового циклу і приречені на відторгнення при переході до наступного етапу [163, с. 266].

З цих позицій доречно говорити про наявність у культурі моментів абсолютного, неперехідного (що виражає глибинні інваріанти людського буття) і моменти відносного, історично мінливого (що виражає особливості культури певного історичного типу суспільства, притаманні йому форми і способи спілкування і діяльності людей, збереження і передачі соціального досвіду, прийняту в ньому шкалу цінностей).

Якщо ми накладемо рівні мінливості (поверхневий і глибинний) на систему культури суспільства, то отримаємо модель мінливості соціуму (рис. 2.1). На наш погляд, модель має трирівневу структуру:

1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як соціальний феномен, вони загальні для всіх, не підвладні простору і часу, тобто незмінні;

2-й рівень – це атрибутивне ядро. До нього входять цінності, які створюють відмінність однієї цивілізації (нації) від іншої і формують її унікальну культуру. Подібна відмінність між цивілізаціями зумовлена просторовими характеристиками, тобто територіально-географічними. Зміни в системі цінностей відбуваються досить повільно, але стосуються самих основ існування суспільства, отож мінливість на рівні атрибутивного ядра можна окреслити як глибинну;

3-й рівень – це рівень поверхневої мінливості, який містить компоненти, що змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства. Залежно від темпу мінливості, нами виокремлено такі її прояви, як стиль, мода та захоплення. Таким чином, запропонована модель містить абсолютно незмінну компоненту (1-й рівень), відносно змінну (2-й рівень) і абсолютно змінну (3-й рівень).

Як видно з рис. 2.1 до рівня глибинної мінливості ми відносимо цінності або ціннісне ядро. Етнокультурна цілісність тієї або іншої цивілізації, за вченням Т.Парсонса, виростає з системи цінностей, що є ядром культури.

Поверхнева мінливість

Рис. 2.1 Модель мінливості соціуму

Саме зміна цінностей супроводжується докорінною зміною всіх сфер суспільного буття. Кожна окрема цивілізація, нація, суспільство мають свою систему цінностей, що створює її унікальність, специфічність, особливість, відмінність від інших. Завдяки прийнятій і відтвореній у часі системі цінностей суспільство зберігає себе як цілісність і протистоїть негативним впливам. Цінності є досить сталими і відносно незмінними у часі культурними утвореннями. Тому нерідко їх вважають непохитними стовпами існування соціуму. Проте періодично в історії кожної цивілізації, нації або держави настають такі моменти, коли цінності потребують трансформації, тобто вони все ж таки мінливі. Але в нашій моделі зображено той пласт культури, що непідвладний мінливості (принципи світопорядку) – перший рівень.

З огляду на позиції багатьох філософів щодо відносності усякої постійності, ми все ж таки візьмемо на себе сміливість висловити думку про існування певних інваріантів буття, що перебувають поза простором і часом. Тобто вони загальні для всього людства в цілому і не залежать від національної приналежності і конкретно історичного часу. Вони впливають з самої природи людини.

На такі інваріантні сутності звернув увагу К.Юнг [161]. Він розглядав їх як „колективне несвідоме” – загальнолюдська основа життя індивідів, що унаслідуються, а не формується. В його вченні основним поняттям є архетип – центральний елемент колективного несвідомого, що є ідентичним у всіх людей і утворює всезагальну основу духовного життя кожного, будучи за природою надіндивідуальним. Власне архетипи не мають конкретного психічного смислу (К.Юнг уподібнював їх осям кристалу), а наповнюються вони архетипічними уявленнями (символами) як результатом сумісної роботи свідомості і колективного несвідомого. Архетипний пласт психіки безпосередньо пов’язаний з інстинктами, тобто спадковими факторами. Динаміка архетипів (наприклад, образів героя, демона, матері-землі і т.п.), за К.Юнгом, лежить в основі міфів, символіки художньої творчості, сновидінь. За історичною мінливістю конкретних символів К.Юнг вбачав інваріантність архетипів, що трактуються психологом як результат спонтанного породження образів, єдиних для всіх часів і народів нейродинамічними структурами мозку.

Т. де Шарден [132] визначає такі сутності, як “відчуття”, що породжують організаційну свідомість, притаманні людині як виду і є непорушними в своїй основі. Вчений виокремлює наступні види почуттів:

–відчуття простору та неосяжності в великому і малому, розмежування в просторі предметів;

–відчуття глибини нескінченності минулого;

–відчуття кількості відкриває множину матеріальних предметів;

–відчуття пропорції – ловить різницю в фізичному масштабі;

–відчуття якості і новизни – розрізняє сходинки удосконалення і зростання;

–відчуття руху – здатність сприймати постійний розвиток;

–відчуття органічного – бачити фізичний зв'язок і структурну єдність

У сучасному осмисленні колективних форм несвідомого високої оцінки заслуговує концепція В.Василькової, де вона використовує теорію самоорганізації, "...оскільки ключовою домінантою всіх архетипічних уявлень в основі будь-якої культури (як національної, так і загальнолюдської) є тема переупорядкування, а точніше тема організації світу за законами універсального космічного порядку. Людина і людське суспільство в своїй еволюції прагне організувати свій соціальний простір, соціальні відносини і соціальні ідеали за законами світопорядку, згрупованими і вираженими в архетипічних символах і смислах [16, с. 375]". В. Василькова зазначає, що структурно-еволюційною основою соціальної впорядкованості виступає єдина для всіх народів універсальна міфологічна модель Космоутворення.

Вчена використовує наукові аналогії, розгортає думку в рамках синергетичної парадигми, вказує, що розгортання світового порядку подібно до глобального фракталу, де в кожному фрагменті, описаний в міфах як народження Космосу з Хаосу.

Модель світу, за В.Васильковою, відповідає сакральному світопорядку і має наступні параметри:

1) просторово-часовий (організація простору і часу з показом найбільш сакральних точок – центру Всесвіту, його початку в часі, відтворюваного в головному річному ритуалі);

2) причинний (встановлення загальних схем, тобто певної міри, якій все відповідає і за якою все визначається, основного світового закону за типом Рта в Стародавній Індії, Логосу в Стародавній Греції, Маат в давніх єгиптян та ін.);

3) етичний (визначення сфер доброго і поганого, дозволеного і недозволеного, того, що має бути, і того, що не має бути);

4) кількісний (надання числовим позначенням сакрального змісту, відображення через їх ритміку основних характеристик та етапів еволюції Всесвіту);

5) семантичний (визначення якісної структури світу через серію протиставлень, дихотомій, що описують світ і організують його) [16, с. 377].

Завдяки культурній традиції, космологічна модель світу з її основними світоорганізуючими параметрами (вираженими в архитипічних символах) в усі епохи присутня в суспільній свідомості людей як певне сховище метафізичних смислів світопорядку і в різних формах втілюється в соціальній практиці та соціальних відносинах [16, с. 377].

В.Василькова аналізує універсальні принципи світобудови, що утворюють базовий, первинний рівень організаційної свідомості людства. Це відчуття, а точніше уявлення про простір і час, про добре і погане, про мінливе і постійне і т.д. Як влучно зазначає К.Юнг, це саме “осі кристалу” – організаційний каркас, що може бути наповнений різним змістом. З цих позицій, первинним атрибутом соціальної системи є одвічне протиріччя між людиною і суспільством. У суб’єкта завжди було відчуття протилежності між “Я” і “Вони”. Але це співвідношення може наповнюватись різним змістом в залежності від історичних періодів та національних особливостей. Традиційним є поділ суспільств на “західні” та “східні” цивілізації. Так, для “східної” свідомості характерним є розчинення власного “Я” в колективному “Вони”, тут переважає колективізм, неможливість автономного існування індивіду у соціумі. В “західному” мисленні, навпаки, особистість локалізована, і певна ізольованість від суспільства є нормою. Різні історичні етапи розвитку людства теж наповнюють це протиріччя своїм змістом: на ранніх етапах існування людина була пов’язана з суспільством безпосередніми кровно-родинними зв’язками, на більш пізніх – формується цілий комплекс опосередкованих зв’язків (професійних, політичних, духовних, “за інтересами” і т.д.), що включають її до складного калейдоскопу соціальних відносин.

Принципи світопорядку (архетипи) є найбільш стійкими і глибинними, існують на підсвідомому рівні колективної свідомості. Вони ніколи не переосмислюються людством, вони просто є як даність. Це зумовлює їх інваріантний характер і в запропонованій моделі (рис. 2.1) вони утворюють перший рівень, де мінливість як така відсутня.

Зазначені базові уявлення (принципи світопорядку) є фундаментом для формування цінностей. Як вже зазначалось на початку даного підрозділу, цінності це те, що різнить одну національну культуру від іншої і зумовлює унікальність і неповторність кожного окремо взятого суспільства. Ціннісне ядро в такому контексті є атрибутивною, відносно незмінною сутністю, що відтворює цілісність суспільства у часі і просторі.

Про існування основ, що визначають специфіку і унікальність кожного окремого суспільства, зазначають багато філософів, істориків, культурологів, соціологів і психологів: “первісний символ” (О.Шпенглер), “культурно-історичний тип” (М.Данилевський, П.Сорокін), “соціогенетичний код” (М. Вебер), “культурологічне ядро” (Ю.Яковець), “культурна матриця” (В. Степін), “медійний код” (Н.Луман), тощо.

О.Шпенглер [158] виокремлює вісім “вищих культур”: єгипетська, вавилонська, індійська, китайська, класична (греко-римська), арабська, мексиканська, західна. Кожна з них, на думку О.Шпенглера, мала свій “первісний символ”, який втілювався в усіх її компонентах, визначав образ мислення, науку, мистецтво, звичаї і т.д. Первісним символом для греко-римської цивілізації є культ чуттєвого, тема Аполона, для китайської – “Дао” – шлях життя, для західної – призначення фаустівська тема. Первісний символ визначає тотожність стилю, що проявляється в мистецтві, політиці,

економічному житті, науковому баченні світу і т.д. Він відповідає за автентичність кожної цивілізації, не дозволяє їй змінитись до втрати власної неповторності.

Схожої думки дотримувався російський історик та філософ М. Данилевський [35]. Він запевняв, що кожна цивілізація проявляє себе, свою творчу сутність лише в одній обраній сфері, і це відтворюється в усіх її компонентах. Так, грецька – це краса, семітська – релігія, римська – закон і адміністрація, китайська – практика, індійська – уява, фантазія, містика, германо-романська – наука і технологія.

На думку вищезгаданих вчених, коли суспільство усвідомлює і відтворює свій “первісний символ”, воно здатне створити велику цивілізацію і досягнути її розквіту. Для П.Сорокіна [168] сутнісні риси культури суспільства зосереджені в ментальності. Вчений пише, що кожна з культурних над систем володіє притаманною їй ментальністю, власною системою істини і знань, власною філософією й світоглядом, своєю релігією і взірцем “святості”, власними уявленнями правого й необов’язкового, власними формами витонченої словесності і мистецтва, законами, кодексом поведінки, своїми домінуючими формами соціальних відносин, власною економічною і політичною організацією, нарешті, власним типом особистості з притаманним лише йому менталітетом і поведінкою.

Ціннісне ядро можна назвати соціогенетичним кодом, що забезпечує стійкість соціальної системи, захищає її від дії імпульсів інших культур, особливо якщо вони несуть загрозу існуванню. Цінності являють собою абстрактні поняття про те, що є добро і зло, правильне і неправильне, справедливе і несправедливе. Цінності не піддаються сумніву, слугують еталоном та ідеалом для всіх людей.

Цінності містяться в колективній свідомості і відображуються в світоглядних позиціях певного суспільства, а дія їх проявляється через традиції, моральні норми, табу тощо. Зазначені форми структурують соціальний світ через формування у людей схожих реакцій на факти довколишньої дійсності. Відомий дослідник культури А.Гуревич [34] зазначає, що в кожному суспільстві, на кожному етапі його розвитку, традиції, мова, релігійність, спосіб життя утворюють, так звану, культурологічну матрицю в межах якої формується як ментальність того чи іншого суспільства, так і ціннісно-сміслові конструкти індивідуальної свідомості.

Цінності відображені в багатьох культурних проявах: традиціях, ритуалах, нормах, правилах, культурі тощо. Ми не будемо розглядати мінливість всього спектру культурних зразків, а зосередимо нашу увагу на так званих “заборонах”. Даний об’єкт аналізу логічно впливає з висновків отриманих нами в п. 2.1. При розгляді мінливості організму було вказано на наявність генетичних і зовнішніх заборон, які обмежують варіативність мінливості і дозволяють організму еволюціонувати в окреслених напрямках. В соціальній системі є теж аналогічні заборони і зовнішні фактори, що

обмежують свободу індивідів і формують природні для системи канали еволюції. Т.Парсонс [97] звернув увагу на те, що самі “інтерації” індивідів здійснюються в суспільстві під нормативним контролем знакових систем, примусових “рамок” та інститутів.

Мабуть, первинними “заборонами” слід вважати табу. Табу – абсолютна заборона, що накладається на певну дію, слово, предмет порушення якої карається надприродними силами. Це найсильніший з існуючих у людському суспільстві вид соціального обмеження, порушення якого карається особливо страшно. З розвитком людства табу поступово накладалось на кровозмішення, канібалізм, поплювання могил, тощо. За допомогою табу зберігались ключові сторони колективного життя.

Пізніше, з появою релігій, табу перетворюються на догми. Догми фіксуються в сакральних текстах, що закріплюють опозицію “істинне” – “хибне”. Релігія створює ієрархічно побудовану систему догматів, у відповідності до яких одні дії дозволені, інші – заборонені, чим визначає моральні позиції по відношенню до світу, надає смисл соціальній дії (М. Вебер), а також виступає як засіб соціальної солідарності (Е.Дюркгейм). Відхилення від догм карається надприродним абсолютотом (Богом) або самою церковною організацією.

З подальшою диференціацією та ускладненням соціального життя догми вже не могли охопити все нові і нові соціальні реалії, з’являються норми і правила, моральні, а пізніше правові, а також кодекси як системи норм і правил (моральні, правові, професійні тощо). “Правова норма – загальноприйняті правила поведінки, встановлені або санкціоновані державою і забезпечені її примусовою силою [11, с. 420]”.

Таким чином, обмеження формують внутрішні межі варіативної поведінки системи, виступають параметрами соціального порядку, так би мовити, правилами гри. Обмеження як спосіб детермінації індивідуальної і колективної поведінки містять і альтернативність (правильно поступати так, але може відбутись і інше), тобто завжди існує можливість порушити обмеження. Урахування свободи волі людини обумовило встановлення санкцій по відношенню до “неправильної” поведінки. Санкції варіюють від фізичного насилля до осуду на словах. Слід вказати, що самі правила чи обмеження теж мінливі. По-перше, можна відмітити їх циклічний характер – період жорсткого тиску норм і релігії змінюється етапом “відлиги”, і навпаки. По-друге, мінливість заборон має напрямок, який можна окреслити як загальну гуманізацію “заборон”, а також санкцій. Якщо на зорі розвитку людства за неправильну поведінку карали смертю, зараз існує кореляція між тяжкістю злочину і методом покарання за нього.

Як уже було вказано, темп мінливості ціннісного ядра дуже повільний. Багато дослідників – філософів, культурологів, істориків зауважують, що однією з найхарактерніших рис культури є її відносна стабільність, малозмінюваність основних характеристик. Всі аспекти й структури суспільного життя, в яке інтегровані люди в даній цивілізації, – пише В. Косміна, – закріплюються в їхньому менталітеті як звичні зовнішні

обставини, а незмінні принципи взаємодії з ними перетворюються в звичні стереотипи поведінки. Після цього вже сам менталітет маси людей оберігатиме цивілізацію від будь-яких глибоких перетворень, що вимагатимуть від них змінити власні звички свідомості, мислення, діяльності [61, с. 15]. Тому динаміка цінностей і всіх культурних форм, в яких вони закріплюються, характеризується здебільшого спадковістю, ніж мінливістю. Треба визнати, що більшість вчених відзначають позитивну роль традиціоналізму і повільних перетворень культурних основ суспільств.

Наприклад, О.Конт [166] постійно підкреслює роль спадкоємності між поколіннями і колосальний вплив усіх попередніх поколінь на подальший розвиток і розглядає кожен наступний стан суспільства як результат попереднього його стану.

В “Позитивістському катехізисі” він стверджує, що живі завжди і все дужче і дужче керуються мертвими. Він називає це фундаментальним законом людського порядку”. З цим твердженням переформується його теза про те, що людство більшою мірою складається з мертвих, аніж із живих, і соціальний зв'язок порушується у разі бунту живих проти мертвих.

Продовжуючи еволюційну лінію, Г.Лебон [67] доповнює її психологічною компонентою. На його думку психологічний вид, подібно анатомічному, складається з дуже невеликої кількості основних незмінних особливостей, біля яких групуються змінні і непостійні вторинні ознаки. При цьому, основні психічні особливості, так ж незмінні у просторі і часі, як і анатомічна будова організму, але в ній також містяться і вторинні ознаки, які легко змінюються під впливом середовища, обставин, виховання тощо.

Г.Лебон [67] виокремлює досить багато факторів, здатних викликати психологічні зміни: потреби, боротьба за співіснування, дія знайомого середовища, успіх знань і промисловості, виховання, вірування тощо. Серед цих факторів провідну роль він надає ідеям. Але вони можуть посправжньому вплинути на душу народів тільки тоді, коли після дуже повільної обробки спустяться з рухливих сфер думки в ту стійку і невідому зону почуттів, де виробляються мотиви наших вчинків.

Докорінні зміни расових вад, на думку вченого, відбуваються в критичні (перехідні) епохи розвитку. Завдяки спільності ідей люди кожного століття мають відомий запас середніх понять, що робить їх дуже схожими в думках та помислах – Іго звичаїв та суспільної думки. Воно зменшується лише в критичні епохи історії, коли старі ідеї втратили свій вплив і ще не замінені новими. Ця критична епоха єдина, коли заперечення думок може бути стерпним.

Далі він пише: “Нам треба радіти, що це так: інакше цивілізації не змогли б мати ніякої міцності. Щастя також, що нові ідеї можуть, нарешті, примусити прийняти їх, тому що якби старі ідеї залишались абсолютно нерухомими, то цивілізації не прогресували б. Завдяки повільності наших психічних змін, треба багато людських поколінь, щоб нові ідеї перемогли, і ще багато поколінь, щоби примусити їх щезнути [67, с. 98-101]”.

Дійсно глибокими змінами є за Т.Парсонсом ті, які стосуються культурної системи. Економічні і політичні перевороти, що не зачіпають рівень культури в суспільстві, не змінюють тому і самого суспільства в його основі.

Темп глибинної мінливості, на наш погляд, залежить від того, наскільки вкоріненими є ціннісні уявлення в тому чи іншому суспільстві, від того, наскільки люди виражають прихильність і сповідують традиційні настанови. У цьому контексті доречно розглянути поділ на традиційні і нетрадиційні суспільства. Для більш повного усвідомлення відмінностей цих типів культур скористаємось порівняльним аналізом, наданим В.Косміною [61].

Безумовно, всі цивілізації, як і їхня історія, зазначає вчений, є самобутніми. Вони мають свій специфічний внутрішній зміст, неповторні темпи й ритми, тенденції й напрямки розвитку. Однак вони формувалися й розвивалися не ізольовано, а постійно зазнавали більших чи менших впливів з боку інших цивілізацій, і самі так чи інакше впливали на їхнє життя. Реальний зміст кожної цивілізації – це результат дуже складного процесу її історичної еволюції, взаємодії з рештою світу, загострення й розв'язання численних внутрішніх суперечностей, нерівномірності в розвитку різних культурних районів або сфер суспільного життя.

Головні відмінності між цивілізаціями західної й східної гілок:

1. В організації життя людини і суспільства: цивілізації східної гілки - жорстка регламентація на основі релігійних норм і правил; цивілізації західної гілки - відносна свобода вибору (християнство не встановлює численних жорстких норм і правил).

2. У розумінні часу: цивілізації східної гілки - циклічне або відсутність розуміння часу взагалі; цивілізації західної гілки – лінійне розуміння часу.

3. У розумінні співвідношення між Богом, Світом і Людиною, що проявляється у відмінностях між релігійними “картинами світу”. Східні релігії: брахманізм, індуїзм, буддизм (Індія); даосизм, конфуціанство (Китай); синтоїзм (Японія). Західні релігії: християнство (усіх напрямків), частково іудаїзм (тільки щодо “картини світу”), частково іслам (тільки щодо “картини світу”) [61, с. 17].

У східних релігіях Бог, Світ і Людина - це по суті одне і те ж. Світ є божественним, упорядкованим через божественний Світовий Закон (Дао, Дхарма), який не залежить ні від людей, ні від божеств, але визначає походження, зміст і порядок речей у світі, місце кожної людини, долю всього світу і долю кожного індивіда. Кожна людина – це лише структурна частинка такого світу, і її призначення одне: бути саме цією частинкою. А це означає, що все її життя зводиться до виконання обов'язку, який випливає з її місця у світі, обов'язку щодо Світового Закону, інших елементів світу, інших людей у цьому світі. Виконання ж обов'язку вимагає дотримання численних норм і правил поведінки практично на кожному кроці: у стосунках із вищими й нижчими, в господарській сфері, у стосунках із владою, з божествами тощо. Людина включається в жорстко упорядковану структуру божественного

світу і не може розглядатися як самотійна істота, як індивідуальність, вона не може змінити і свого місця в цій структурі [61, с. 17].

У західних релігіях Бог, Світ і Людина - це різні інстанції. Світ, створений Богом-творцем, залежить від нього, може бути Богом знищений, але сам не має внутрішнього божественного змісту. Світ – не божественний. Людина створена Богом із праху земного, тобто її фізична природа така ж, як і у решти світу, але людина створена за образом і подобою Божою і має від Бога безсмертну душу. Тобто людина, хоч і не дорівнює Богові (це тільки його творіння), але має дещо близьке до нього. Це значить, що людина стоїть над світом, але – під Богом. Оскільки людина за своїм змістом не збігається ні зі Світом, ні з Богом, то вона й не включається в якусь божественну структуру. Вона призначена панувати над світом як богоподібна істота, і в цьому пануванні, а також у сподіванні на своє вічне спасіння вона залежить від Бога і покладається на нього, “підзвітна” йому. У християнстві Бог для спасіння людини не встановлює для неї численних норм і правил поведінки (людина має для цього сама уподібнитись Ісусові Христові в своїй поведінці і думках), тоді як в ісламі для цього встановлюються (подібно до традиційних східних релігій) численні норми й правила (“шаріат”). Отже, в кінцевому рахунку лише в західних, християнських цивілізаціях людина в своєму суспільному житті (економічному, соціальному, політичному) постає відносно самотійною, вільною, а значить - особистістю [61, с. 18-19].

З вищенаведеного порівняльного аналізу можна зробити наступні висновки: так звані традиційні (східні, православні) суспільства є осередками глибокої і поширеної прихильності до існуючих культурних проявів: духовних цінностей, традицій, звичаїв, обрядів. Світогляд таких суспільств трактується як традиціоналізм. Головною метою виступає потяг людини і суспільства досягти єднання з прашурами. Під загрозою розпаду та занурення в хаос суспільство має постійно відтворювати існуючий порядок речей і відносин. Це відноситься до всіх сфер соціального життя: дій, почуттів, понять, відносин, світоглядних уявлень. Тобто це суспільство з глибоко вбудованою культурологічною матрицею, основною функцією якого є наслідування і відтворення матриці в усіх сферах життя з покоління в покоління. Природно, що мінливість тут дуже обмежена і відрізняється повільністю протікання. Культура традиційних суспільств, як правило, протистоїть прониканню різноманітних інновацій, створюючи своєрідний ціннісний фільтр.

Сучасний американській політолог С.Хантінгтон у 1993 р. у своїй статті “Зіткнення цивілізацій?”, заперечуючи Ф.Фукуямі, зокрема наголошував: “На поверховому рівні багато що з західної культури дійсно пройняло решту світу. Але на глибинному рівні західні уявлення та ідеї фундаментально відрізняються від тих, що властиві іншим цивілізаціям. В ісламській, конфуціанській, японській, індуїстській, буддійській та православній культурах майже не знаходять відгуку такі західні ідеї, як індивідуалізм, лібералізм, конституціоналізм, права людини, рівність, свобода, верховенство закону, демократія, вільний ринок, відокремлення

церкви від держави. Зусилля Заходу, спрямовані на пропаганду цих ідей, часто-густо викликають ворожу реакцію проти “імперіалізму прав людини” і сприяють зміцненню одвічних цінностей власної культури. Про це, зокрема, свідчить підтримка релігійного фундаменталізму молоддю незахідних країн. Та й сама теза про можливість “універсальної цивілізації” – це західна ідея. Вона перебуває в прямій суперечності з партикуляризмом більшості азійських культур, з їхнім наголосом на відмінностях, що відокремлюють одних людей від інших... Сучасна демократична форма правління історично склалася на Заході. Якщо вона й затвердилася де-не-де в незахідних країнах, то лише як наслідок західного колоніалізму або тиску [151, с. 33-48]”.

Світоглядні константи “нетрадиційних” суспільств формуються, як правило, симбіозом різних культурних програм, і тому соціум такого типу спрямований не на постійне відтворення існуючого ладу, а на засвоєння все нового і різноманітного досвіду. Переважна більшість західних країн уже століттями досить вдало підтримує баланс між постійними інноваціями та національними традиціями. Стрімко рухаючись до єдиного наднаціонального союзу, кожна європейська країна зберігає свою національну ідентичність, відтворюючи власну культурологічну матрицю. Якщо зазирнути в історію, неважко зрозуміти, що культура європейських країн виросла з афінської демократії, римської системи права та адміністрування, візантійської (християнської) етики. Так історично склалось, що європейські країни не зазнали асиміляції, колоніального тиску, тобто не було різкого, кардинального культурно-соціального зриву. Зазначені ціннісні зразки еволюціонували, щоразу відтворюючись на новій основі. Майже всі країни сьогодні втягнуті в глобалізаційні процеси, відчують на собі вплив так званої “Західної цивілізації”.

“Західна цивілізація – це особливий тип соціального розвитку та особливий тип суспільства, який спочатку виникає в європейському регіоні внаслідок ряду мутацій традиційних культур, а потім починає здійснювати свою експансію на весь світ [13, с. 63]”. Західна цивілізація є дуже динамічною, мінливою і досить агресивною, вона розвиває і поглинає ядро традиційних цивілізацій, пропонуючи натомість систему своїх цінностей. Наслідком стрімкого технологічного розвитку постійно змінюються типи спілкування людей, форми комунікації, типи особистості, образи життя.

Світоглядні доміанти цієї цивілізації формувались, починаючи з епохи Ренесансу, потім Реформації, Просвітництва і продовжують трансформуватись нині. Можна сказати, що “генетичний код” цієї цивілізації становлять: ідея підкорення і перетворення природи, настанова на постійні інновації, пріоритет технологічного розвитку, ідея свободи особистості. Ми зазначили лише деякі характеристики “Західної цивілізації”, але вони теж поступово змінюються, оновлюються та доповнюються. Ця цивілізація в своєму бутті визначається як суспільство, що постійно змінює свої основи (суспільство граничної мінливості), тому в її культурі активно підтримується і цінується постійна генерація нових образів, ідей і концепцій.

Більш трагічна історія у країн пострадянського простору, що після краху радянської системи з її специфічною культурою залишились в полоні ціннісного вакууму. І тепер намагаються приєднатись до європейських економічних, політичних, етичних норм, долаючи власну ментальність. Тому для цих соціумів гостро постає питання ефективного поєднання нового і старого соціального досвіду.

Звичайно, мінливість в “нетрадиційних” суспільствах відрізняється поширеністю на всі сфери соціального буття і порівняно швидкими темпами перетворень. Але, не дивлячись на повільні чи швидкі темпи змін, і традиційні і нетрадиційні суспільства підвладні трансформації та оновленню.

Слід вказати, що на рівні глибинної мінливості існує протиріччя – такі глобальні суспільні зміни, як правило, відбуваються шляхом революції, цінності ж змінюються еволюційно. Політичні, економічні і соціальні перетрубації водночас не змінюють традиційних ціннісних орієнтирів – для цього потрібен час, вони виступають як “реагенти” і “каталізatori”, які збуджують і прискорюють глибинну мінливість, або як “інгібітори”, що уповільнюють, гальмують процес. В біології є поняття мутагенних факторів, які впливають на фенотипічну мінливість і викликають різного роду мутації організмів. Це такі фактори, як випромінювання, температура, хімічні речовини тощо. На неспадкову мінливість можна впливати, змінюючи умови середовища (харчування, світло, вологість тощо), в яких протікає розвиток організму. Якщо провести умовну аналогію з соціальною системою, мутагенними факторами глибинної мінливості можуть бути:

–природні катастрофи – як правило, спонукають появу технічних інновацій, інтенсифікацію виробництва, новий розподіл праці;

–війна – може спричинити цілу низку несподіваних соціально-політичних ефектів;

–колонізація – викликає симбіоз автохтонних і привнесених зразків релігії, побуту, зміни в соціально-класовому поділі. В сучасному світі замість неї діє глобалізація – дуже потужний фактор впливу на культурні доміанти країн майже цілого світу;

–революція, повстання як жорсткий конфлікт інтересів всередині певного суспільства викликає зміну соціально-класової структури, політико-правових інститутів, ідеологічних орієнтирів.

Згадані фактори – це соціальні процеси, вони можуть викликати або прискорювати дію механізму мінливості. Мінливість культурних цінностей як органічний процес відбувається тоді, коли вони перестають виконувати свою транслуючу функцію, тобто коли існуючі цінності вже не дозволяють асимілювати новий, важливий для людей соціальний досвід, поєднувати його з традицією і передавати наступним поколінням [127, с. 9]. Тобто коли соціальна система вступає в царину протиріччя між традиційним устроєм і новими вимогами, єдиний вихід – змінити себе. Кардинальним соціальним змінам, як правило, передують напружений філософський пошук, спрямований на усвідомлення глибинних смислів людського буття і його цінностей.

Мінливість, що не зачіпає морфологічних основ суспільства, ми окреслили як поверхову мінливість. Її темп, порівняно з глибинною, відрізняється швидкістю. Залежно від темпу, виокремлено такі прояви соціальної мінливості, як стиль, мода і захоплення. Найбільш динамічними компонентами в культурі є техніка і технології, наука і мистецтво. Вказані підсистеми вкрай нестійкі, схильні до стрибкоподібних переходів від одного стійкого стану до іншого, тому що геніальні вчені, винахідники, талановиті метці своїми відкриттями позначають точки біфуркації на траєкторії розвитку технологій, науки та мистецтва і створюють стрибкоподібний перехід підсистеми до нового якісного стану.

Серед соціальних проявів мінливості на поверховому рівні найповільнішим темпом вирізняється стиль. Сама категорія стиль, на жаль, не має цілісної обґрунтованої концепції ні в філософському, ні в культурологічному аспекті. Існують поодинокі концепції, в яких представлено аналіз стилю окремих соціально-культурних сфер, наприклад художній стиль, науковий стиль, стиль мислення, стиль одягу, стиль життя, стиль керівництва і відображує сукупність основних ідей, способів, методів інтерпретації і конструювання певних сфер реальності. Для аналізу стилю як прояву мінливості вважаємо за доцільне звернутись до концепції наукового стилю мислення, оскільки вона видалась нам найбільш повною і логічною.

Наука має свою одвічну інваріантну цінність – це істина. А варіанти її інтерпретації, шляхи та методи її здобуття – це мінливі компоненти наукового знання, що відображують в історично визначеному стилі мислення

Стиль наукового мислення – це сукупність характерних для певного історичного етапу норм мислення, загальноприйнятих уявлень про ідеальне наукове знання і допустимих, правильних з точки зору епохи способах отримання цього знання, це сукупність стереотипів наукового мислення, що відповідають певному історичному рівню розвитку науки [128, с. 5]. Стиль мислення перш за все виражається в формах мислення, котрі для певного історичного етапу розглядаються як загальноприйняті, як ті, що відповідають духу епохи, відповідають сучасному ідеалу науковості. Він характеризує дослідницькі підходи, загальну логіку висування наукових проблем і їх рішення, тобто відображує загальноприйняті регулятиви наукового мислення. Стиль мислення зазначає, якою має бути наука, якими мають бути форми мислення.

Основною характеристикою стилю мислення є його історичний характер. Стиль мислення тісно пов'язаний з розвитком науки і характеризує певні історичні етапи її розвитку. Наприклад, М.Борн виокремлює античний стиль, класичний, що бере початок з робіт Г.Галілея і І.Ньютона, новий стиль, народжений відкриттям квантів енергії Планком. Мінливість стилю наукового мислення відбувається революційним шляхом. Революціями тут виступають відкриття вчених, що досить швидко дають новий стилістичний напрямок науці загалом, і стилю мислення зокрема. Це знання, які змінюють уявлення людини про світ і відкривають нові горизонти наукових проблем.

Результатами наукових революцій є відкриття нових теорій і законів (теорія відносності, закон всесвітнього тяжіння тощо); відкриття нових світів (галактики, елементарні частки, мікроби тощо); відкриття нових методів і підходів до пізнання (мікроскоп, телескоп тощо).

У сфері техніки і технологій аналогічним стилем є поняття технологічного укладу. Дана сфера сьогодні відрізняється гіпермінливістю. Так, останнім часом зміна технологічного укладу становить приблизно 50-70 років порівняно з минулим, де зміна укладів потребувала не однієї сотні років. Це твердження стосується і зміни поколінь техніки, і життєвого циклу продукції, і життєвого циклу інновації. Висока мінливість техніки і технологій пояснюється безпосереднім зв'язком з потребами людства, які невинно зростають.

Технічна сфера також має свої цінності, і вони поступово накопичувались. Первинною цінністю у створенні та використанні техніки є її ефективність в освоєнні природи. Починаючи від найперших знарядь праці, люди вдосконалюють можливості технічних приладів, щоб швидше і легше підкорювати природу. Потім ця цінність трансформується в цінність ресурсозбереження. Людство вчиться мінімізувати кількість ресурсу, збільшуючи при цьому його ефективність, віддачу. Таку динаміку ми спостерігаємо в галузі паливного забезпечення, коли для отримання певної кількості тепла раніше використовувалось багато кубометрів деревини, потім – в силу ресурсозбереження – менша кількість деревного вугілля, нафти і газу і, нарешті, енергії атома. Оптимізація ресурсного забезпечення наглядно проявляється і в використанні трудових ресурсів – від маси рабів у стародавніх цивілізаціях до сучасних технічних пристроїв і роботів, що мінімізують використання людської праці. В ході соціальної еволюції відбувались революційні прориви в розвитку способів акумуляції інформаційного ресурсу – від великих книжних томів до комп'ютерного файлу [16, с. 19].

У ХХ столітті в технічній сфері викристалізовується така цінність, як екологічність техніки і технологій, тобто одним з обов'язкових умов, що висуваються до сучасної техніки, є її безпечність для природи і людини.

Наступним проявом мінливості, що відзначається її швидким темпом є мода (від лат. *modus* – міра, правило, спосіб) – недовготривале панування певного типу стандартизованої масової поведінки, в основі якого лежить відносно швидка масштабна зміна зовнішнього (як правило, всього предметного) оточення людей [89, с. 639]. Кант визначав моду як “непостійний спосіб життя”. В специфіці розповсюдження моди дослідники вказують на домінуючу роль психологічних факторів: наслідування (Г.Лебон), прагнення до власної величі (З.Фрейд), “бажання бути значущим” (Д.Д'юї), отримання соціальної опори (Г.Зіммель).

Мода має наступні властивості: релятивізм (швидка зміна модних форм), циклічність (періодичне повернення в минуле – цикл моди 20-30 років), ірраціональність (мода, звернена до емоцій людини, її постулати не завжди узгоджуються з логікою і здоровим глуздом), універсальність (сфера

діяльності сучасної моди майже необмежена; мода звернена до всіх відразу і до кожного окремо) [89, с. 639].

В одному з сучасних філософських словників [89], виокремлюється три основні функції моди в сучасному світі: на мікрорівні вона виконує функцію соціалізації, на мезорівні – функцію маркування та ідентифікації і на мегарівні – функцію уніфікації. Для кожного окремо взятого суб'єкта мода виступає як оцінююча і прописувана сила, що впливає на його цінності, формує зразки поведінки і керує його смаком. Зіммель [45] зазначає, що мода „задовольняє потреби в соціальній опорі, дає загальноприйняте” самотній людині.

На рівні певного суспільства мода виконує функцію соціального маркування, тобто є фактором диференціації і збільшує дистанцію між суспільними прошарками. Г.Зіммель вважав моду класовим явищем. Мода завжди передує фізичному застарінню предметів (товарів, послуг), моральним застарінням, це зумовлює її надзвичайно швидку динаміку. Тому наслідування моді вимагає значних фінансових витрат з боку індивідів, а це можуть собі дозволити здебільшого привілейовані соціальні прошарки. Крім того, сучасна мода як і мистецтво поділяється на елітарну (так звані товари та послуги класу люкс) і масову (товари та послуги за більш демократичною ціною). В цьому контексті мода виступає потужним засобом маніпуляції масової свідомості, вона завжди підтримує виробництво попиту на нове, розчищаючи ринок для збуту.

Функція уніфікації, або так звана, “космополітична” функція моди полягає в її тенденції до зближення і розмивання національних стилів на основі масової культури й універсального стилю. Глобалізація сучасного світу відбувається за активної участі моди, що розповсюджує універсальні зразки поведінки і мислення з метою приєднання до них більшості людства.

Найбільш мінливим компонентом культури є захоплення як нестійке уподобання і наслідування певних зразків мислення і поведінки. Захоплення є похідними від моди, і їх життя триває від декількох місяців і, приблизно, до року. Захоплення характерні для мистецтва, де поява нової ідеї, творіння або особистості викликає ажіотажний інтерес. Коли захоплення розповсюджується серед великої кількості людей, воно вже перетворюється на модну тенденцію і може закріпитись в появі нових організацій та інститутів.

Обмеженнями мінливості поверхового рівня є наявність процедур критики. Відкриття в науці не стануть загальноновизнаними, якщо не витримають критики і будуть запереченими, творіння мистецтва не увійдуть до культурної спадщини і не залишаться в віках, якщо загал не визнає їх як “прекрасне”, а технології, що зашкоджують людині і довкіллю, будуть байкотуватись рухами “на захист довкілля”. Генетичними заборонами тут є “неістинне”, “потворне”, проте знову в самих обмеженнях міститься альтернативність – що саме розуміти як істинне і як прекрасне? Дане розуміння є сферою свободи мислення кожного окремо взятого індивіда. Тому зовнішнім обмеженням варіативності в науці і мистецтві є критика.

Таким чином, культура відіграє фундаментальну роль в трансформації суспільства, виступаючи генератором глибинних соціальних змін. Вона визначає можливості і спосіб переходу соціальної системи від старого порядку через хаос до нового порядку. Особливу роль при цьому відіграють семіотична система (ціннісне ядро), що виконує функції охоронця і транслятора соціально-історичного досвіду. Утворюючи основу культури, цінності виражають тип соціальної спадковості, а їх розвиток відповідає соціальній мінливості.

У складному калейдоскопі культурних феноменів можна виокремити глибинні програми соціальної життєдіяльності (архетипи), що пронизують всі інші феномени та елементи культури і організують їх в цілісну систему. Реалізуючись у просторі і часі, вони забезпечують відтворення людства як соціального феномена. Домінуючі цінності визначають тип суспільства його цивілізаційну належність. Зміни базових цінностей ми окреслили як глибинну мінливість, що відбувається повільно, еволюційним шляхом, проте поштовхами для таких змін є соціальні революції. Дихотомія соціальної реальності і соціальної свідомості породжує під час революційної ситуації хаос. Оскільки зміни в масовій свідомості не встигають за швидкими змінами в соціальній реальності, виникає ціннісний вакуум, що має бути заповнений новим змістом. Проте цей „новий зміст” не може тотально заперечувати вкорінені традиційні цінності, оскільки це загрожує розмиванням самих основ існування суспільства. В такі моменти важливо втримати баланс між мінливістю і стабільністю, щоб запобігти розмиванню атрибутивного (ціннісного) ядра, тобто не допустити занурення системи в затяжний хаос.

Поверхнева мінливість носить перманентний характер, вона відбувається постійно в таких сферах, як технічна, наукова, мистецька і проявляється через стилі, моду та захоплення. Проте поверхова мінливість в зазначених галузях ніколи не може вийти за рамки своїх глибинних основ. Так, створення і використання техніки не може здійснюватись без врахування її безпечності та екологічності, оскільки нехтування вказаними цінностями загрожує людству екологічною катастрофою і загибеллю. Пізнання в науковій сфері неможливе без пошуків істини, без орієнтації на основні абсолютні закони буття і мислення. Неістинні знання дають людству оманливе уявлення про світ тощо.

Отже, глибинна мінливість, що активізується трансформаційними процесами в перехідних суспільствах, пов'язана з кардинальними змінами в ціннісному ядрі суспільства і, як правило, виводить соціальну систему за параметри існуючого порядку. Вона тримає в собі як потенціальні можливості, так і загрози для подальшого розвитку соціуму

2.3. Механізм дії мінливості в перехідних суспільствах

“Кожна держава існує до певної межі, після чого має вона пережити зміни”

Соціальна система, як ми бачимо в ході дослідження, перманентно мінлива як на поверховому, так і на глибинному рівні. Мінливість поверхового рівня характеризується високим темпом, як правило, не зачіпає морфології соціальної системи, і тому інновації і зміни, що вона несе, впроваджуються або відкидаються досить безболісно для системи в цілому. Інший характер має глибинна мінливість, оскільки вона стосується самих основ, морфологічних ознак тієї або іншої системи. Коли активізується даний тип мінливості, система перестає бути тотожною сама собі, вона виходить зі стану існуючої впорядкованості і має обрати і затвердити новий системний порядок. Цей критичний період отримав назву перехідний, а одним із типів суспільства, що доводить його історичну мінливість, є “перехідне суспільство”. У таких суспільствах одні соціальні процеси згасають і сходять з історичної арени, інші – виникають або укріплюють свої позиції, ще інші – різко еволюціонують, щоб зберегтись.

У літературі відсутнє єдине визначення поняття “суспільство перехідного типу”. Це зумовлено низкою причин. По-перше, серед дослідників немає одностайності у поглядах на сутність перехідного суспільства: історики схильні визначати перехідність як етап зміни історичного типу суспільства, що відбувається періодично, а деякі політологи закріпили за терміном “суспільство перехідного типу” досить вузьке значення і позначають ним виключно сучасні суспільства, що намагаються перейти на рейки демократії та ринкової економіки [26; 37; 38; 93; 121].

По-друге, невизначеним є характер перехідного суспільства. Так М. Гетманчук характеризує “перехід” як нереволюційний спосіб трансформації, М. Михальченко навпаки, перехідним вважає суспільство, де зростає конфліктний потенціал, який вивільнюється у вигляді революцій, соціальних дезінтеграцій [79, с. 22].

По-третє, досить складно визначити часові межі переходу, що саме свідчить про початок і закінчення перехідних процесів. Сьогодні є розповсюдженою думка, що перехідність – це перманентний стан сучасних суспільств, одного разу почавшись, він постійно продовжується.

Застосувавши гносеологічний потенціал синергетики, визначимо **суспільство перехідного типу як стан перебування суспільства між старою і новою системною впорядкованістю, що позначається докорінними змінами в економічній, соціальній, політичній і духовній підсистемах.** Ми також погоджуємося з думкою, що стан перехідності періодично виникає в історичному розвитку будь-якого суспільства.

Стосовно специфіки перехідного процесу конструктивними для нас є уявлення А. Пригожина [104]. На його думку перехідний процес за своїм змістом включає в себе подолання минулого, запереченням його елементів, висунення нових цілей та ідеалів і розробку способів прямування до них.

Дослідник визначає наступні характеристики “суспільств перехідного типу”:

–Неприйняття існуючих організаційних структур, правових норм, традицій, цінностей і т.п.

–Зміна одних елементів суспільного стану викликає необхідність змін “сусідніх” структур, що порушує стабільність і породжує хаос.

–“Покрокові зміни” швидко “приручаються” старою системою.

–Переорієнтація масової свідомості відбувається на фоні перебільшення нових цінностей, часто до крайнощів.

Також вчений виокремлює стадії перехідного процесу:

1) оцінка існуючого положення суспільства як кризового – нова соціальна діагностика;

2) ліквідаційні заходи (демонтаж старої системи);

3) соціальне будівництво [104, с. 63-64].

У характеристиці наведеній А.Пригожиним, простежується дуже істотний факт, що в процесі переходу демонтаж старих засад існування суспільства може відбуватись ще до розробки нових життєвих домінант. Цим пояснюється існуюча в перехідних суспільствах дезорієнтація масової свідомості, параліч владних структур, загальна невизначеність і хаотичність (зростання ентропії). Стан перехідності суспільства зосереджує в собі можливість подальшого розвитку і загрозу руйнації та загибелі. Тому гостро постає питання границь мінливості, оптимальності співвідношення мінливості і сталості.

Суспільство перехідного типу можна назвати суспільством граничної мінливості, оскільки зміни в цей період є докорінними, різкими, зачіпають всі підсистеми суспільного буття, часто непередбачувані, і відбуваються по ескалації. Як правило, мінливість соціальних структур і інститутів виходить з-під контролю, це може призвести до розмивання атрибутивних засад (морфологічних ознак) суспільства. Надалі ми докладно розглянемо механізм дії мінливості в соціальній системі і охарактеризуємо його основні етапи.

Початковий, або краще сказати підготовчий етап, на якому посилюють дію умови і чинники, що викликають мінливість, це режим із загостренням, коли система вступає в жорстке протиріччя з оточенням.

Досить відомим і добре вивченим фактором впливу є спонтанна зміна природного середовища. Природа – це історично перший фактор впливу на суспільство, що викликав докорінні зміни. Його ми розглядаємо окремо від інших імпульсів, що викликають мінливість, оскільки це єдиний виклик, який суспільство не могло ігнорувати і чинити опір, воно могло лише пристосуватись до нього або загинути. Серйозна зміна клімату, рівня моря, тектонічної активності практично завжди спричинюють істотні зміни деяких соціологічних характеристик спільнот, що підпали під ці впливи. Даний фактор визнається вагомим рушієм революційних змін у суспільстві такими вченими, як Массон, Файнберг, Хазанов, Салінг, Кохен, Кіндратєв та ін.

Наприклад, досить відомою є роль глобальних кліматичних змін кінця плейстоцена – початку голоцена, коли внаслідок кліматичних змін відбувся колосальний перехід частини людства від привласнюючого типу

господарства до виробничого [120, с. 16].

Такий потужний стимул виник саме внаслідок кліматичної зміни, що призвела до вимирання крупних ссавців, полювання на яких для більшості верхньопалеолітичного населення було основним ресурсом травлення. Опинившись перед необхідністю знайти альтернативні джерела травлення, людські спільноти в різних частинах ойкумени, в різних екологічних зонах пішли різними шляхами адаптації до змінених умов існування. В цей період (тобто в мезоліті), наприклад, удосконалюється техніка полювання на дрібних тварин, створюються силки і пастки, лук і стріли, в ряді районів розвивається полювання на крупних морських тварин, відповідно створюються і удосконалюються човни, гарпуни, техніка кооперації і т.п., відбувається інтенсифікація збиральництва, удосконалюються зернотерки, серпи і т.д, закладаючи таким чином передумови переходу до землеробства. В результаті, як зазначає А.Коротаєв, після декількох десятків тисяч років панування привласнюючого господарства відразу в декількох районах ойкумени спостерігається перехід до відтворюючого господарства, що призвело до високого зростання продуктивності землі, збільшення на декілька порядків щільності населення, пов'язаного з цим гігантського зростання складності його організації, функціональної диференціації, стратифікації, політичної централізації і т.д. Таким чином, спонтанна зміна природних умов стала однією з найбільш важливих причин колосального соціально-еволюційного зрушення [120, с. 17-18].

Крім того, природне середовище завжди постачало необхідні для життєдіяльності суспільства ресурси. Розвиток суспільств відбувався за рахунок споживання певних невідновлюваних природних ресурсів. Дослідниками була виведена наступна закономірність: як тільки „запаси” цього ресурсу падають нижче порогового рівня, завжди відбувається еволюційне зрушення [120, с. 37]. Дійсно, нестача ресурсів ставить суспільство перед загрозою деградації, або навіть загибелі, тому воно змушене або шукати нові природні ресурси або створювати альтернативні. Вичерпання ресурсів завжди породжує нові сили, що штовхають систему до змін.

Звичайно, такий глобальний вплив природи на розвиток культури характерний для минулих епох. Проте масштабні природні катастрофи змусили сучасний світ докорінно змінити ставлення до природи як до “майстерні” на відношення до неї як до “храму”. Результатом мінливості в ціннісній сфері стала поява нових загальнолюдських цінностей і глобальних “заборон”, що, в свою чергу, підштовхнуло людство на шлях становлення нової екорозумної цивілізації, а збереження довкілля є домінантою політичних доктрин країн і найважливішою вимогою діяльності міжнародних організацій. Коли дані цінності стануть складовою частиною свідомості більшості людей планети, можна буде говорити про остаточний перехід до нового етапу цивілізаційного розвитку в планетарному масштабі.

Сила впливу зовнішнього оточення на систему може мати різні відтінки: від примусового нав'язування інших культурних зразків до

добровільного їх переймання. У цьому контексті доцільно виокремити жорсткі фактори впливу на соціальну систему, як от війна, колоніалізація, примусова асиміляція і м'які фактори впливу – сучасна глобалізація.

Мінливість соціальних систем завойованих країн або країн-колоній відбувається повільно, оскільки носить примусовий характер. Зміни тут насаджуються “зверху”, зустрічаються з опором національних культур і небажанням приймати нав'язані “чужі” соціально-культурні програми. Мінливість культурної системи, в даному випадку, відбувається врозріз із цілеспрямованими змінами, що здійснюються більш потужною системою (метрополією, країною-переможцем) і не дають очікуваного результату. Мінливість же реалізується шляхом симбіозу традиційних і нав'язаних культурних зразків. Суспільство переймає лише ті культурні програми, що відповідають її внутрішньому змісту (генетиці), всі інші не діють, навіть якщо впроваджуються силою примусу. Таке суспільство живе за подвійними стандартами.

Зовсім іншими методами впровадження культурних патернів характеризуються сучасні соціокультурні процеси, породжені Заходом. Успіх глобалізації пояснюється опосередкованими, але гнучкими методами впровадження “західних цінностей”. Довівши свою ефективність на практиці, такі демократичні надбання, як свобода особистості, правова держава, ринкова економіка, індивідуальна ініціатива, креативність діяльності тощо, у поєднанні з вдалим ідеологічним оформленням сьогодні транслуються на весь світ через посередництво мас-медіа та глобальних комунікаційних мереж. М'який, але всепроникаючий вплив західних ідеалів формує лояльне відношення до них серед людей різних країн та національностей, що сприяє добровільному, навіть бажаному перейманню і впровадженню демократичних засад існування соціуму. Країни пострадянського простору не є винятком, і зараз ми спостерігаємо глибокий та масштабний процес переходу “традиційних” суспільств слов'янського світу на колії “західної цивілізації”.

У цьому випадку діє, так званий, інстинкт імітації, відкритий в біології. Коли тип поведінки якої-небудь особини є ефективним, то інші починають поводитись аналогічно, сподіваючись отримати такий же результат. У соціальному світі ми теж всюди спостерігаємо дію цього ефекту, але тут коректніше говорити про механізм запозичення або наслідування. Позитивний досвід в економічній, соціальній, культурній, правовій сферах одних країн чи цивілізацій переймається іншими. Так поширюються релігії, мистецтво, наука тощо.

Вагомим внутрішнім фактором, що викликає мінливість, є зростання потреб. Потреби є базовими характеристиками людини, саме їх задоволення змушувало її до відкриттів, винахідництва, творчості, дослідницької активності. Передумовою розвитку суспільства взагалі й економічної системи зокрема є протиріччя між новими потребами і застарілими засобами їх задоволення. Неумовний закон природи проголошує – повне задоволення потреб однієї особини, виключає подібне задоволення потреб іншої. Це в

природі, в суспільстві проста формула “виживання сильнішого” ускладнюється багатьма перемінними, і потреби більш високого рівня можна сумарно позначити як інтерес. В будь-якому високоорганізованому суспільстві не може виникнути ситуації, навіть короткострокової, коли б існуючим станом речей були задоволені абсолютно всі його члени. Завжди існує певна кількість людей, що хотіли б змінити існуюче положення. Тому в суспільстві відбувається перманентний конфлікт інтересів як між індивідами, так і між групами.

Сила впливу зазначених факторів може бути різною – від незначних перманентних коливань до жорсткого неспинного тиску.

Незначні коливання можна означити як флуктуаційне поле, де перебуває та або інша система. Флуктуаційне поле уявляється нам як потік подій, що так або інакше впливають на систему і несуттєво, локально змінюють її риси. Цей вплив перманентний, і в людській свідомості сприймається як латентний, його важко зафіксувати, тобто захопити в часі. Проте поступове накопичення таких змін призводить до значних перетворень. Російський вчений М.Єльчанінов з цього приводу зазначає, що кількісне зростання змін в певному сегменті системи порушує його звичну структуру і потребує нових форм упорядкування. “Будучи стійкою, соціетальна система вирішує виникаючі проблеми, оскільки має адаптивні можливості, що реалізуються управлінським механізмом. У разі накопичення змін, параметри соціетальної системи набувають критичних значень, наступає криза, коли звичні моделі управління, як правило, викликають ефект бумерангу [41, с. 24]”.

На цьому етапі суспільство, як правило, опирається середовищу і всіма силами намагається зберегти існуючий порядок. Характерним є збереження існуючої ціннісної системи, не дивлячись на всі суспільні зміни, що відбуваються, посилюється потяг до стабільності, консервативний настрій.

На думку багатьох вчених-синергетиків, основний закон існування системи – тяжіння до самозбереження. Без дотримання цього закону існування системи неможливе. Такої думки дотримується, наприклад, М. Моїсеєв [80], кажучи про функціонування певних адаптивних механізмів самонастройки будь-якої системи. Дія цих механізмів спрямована на самовідтворення системи і балансування її в рамках заготовлених природою еволюційних каналів розвитку для цієї системи. Ефективно налагодженні механізми адаптації, знижують вірогідність виходу системи за межі свого існування і зводять її до мінімуму.

Мінливість обмежується аутопоезисом – механізмом самозбереження і самовідтворення системи. Завдяки його дії “зовнішні” сигнали підлягають оцінці і фільтрації. Імпульси зовнішнього середовища ігноруються, а внутрішні флуктації гасяться управлінською підсистемою. Система може свідомо проігнорувати зовнішній імпульс, тим самим уповільнити процес мінливості. Подібним ігноруванням зовнішніх впливів відрізняються закриті традиційні суспільства.

Історія Китаю окреслена майже двохтисячолітнім пануванням феодалізму, обумовленого, з одного боку, геополітичною ізоляцією, а, з іншого, високою внутрішньою стійкістю та зарегульованістю. Політична централізація, жорстка ієрархічна структура влади, регламентація господарського життя, соціально-економічна етика конфуціанства, що гасила і пригнічувала культурні, ідейні і технічні нововведення, – все це є передумовою високої стабільності китайського суспільства. Навіть численні рухи народних мас і ті сприяли стабілізації та упорядкуванню суспільства, очищуючи його від окремих явних вад. І тільки у другій половині ХІХ століття намітилась тенденція до глибоких змін. Тенденція ця проявлялась в паралічі влади, зниженні життєвого рівня більшості населення, декласифікації. Але, не дивлячись на це, втрата суспільством тих чи інших досягнень минулого відбувалась при збереженні і відтворенні в основних рисах традиційних відносин і форм діяльності [20, с. 267-268]. У свій час соціалізм став для Китаю тією формою регуляції соціального життя, що найкращим чином відповідає ментальності цієї країни. Цим пояснюється небажання переймати нові досягнення демократії.

Також в історії зустрічаються випадки цілеспрямованого погашення внутрішніх і зовнішніх флуктуацій, через небажання суб'єктів керуючої підсистеми впроваджувати зміни і порушувати свій “статус-кво” в існуючому соціальному порядку. Певний вплив на ізоляцію може спричинювати географічне положення суспільств, але вирішальну роль відіграє активність його внутрішніх імунних систем, що заважають проникненню нововведень. Штучне обмеження контактів з зовнішнім світом здійснюється різними засобами (політичними, релігійними, ідеологічними і т.д.), але при цьому переслідується одна єдина мета – збереження соціальної системи в сталому вигляді через відтворення традиційних відносин і зв'язків. Подібні суспільства, звичайно, змінюються, хоча в цілому їх розвиток гальмується і вони протягом більш-менш довгого часу не переходять до наступної сходинки [20, с. 267]

Так, в СРСР керівниками Комуністичної партії була штучно створена “залізна завіса” – бар'єр, що заважав вільній циркуляції процесів обміну між радянським суспільством та іншим світом. Всі можливі комунікаційні канали з закордоном були зосереджені в руках партійних секретарів, інформація як вхідна, так і вихідна проходила крізь жорсткий ідеологічний фільтр, а всі внутрішні збудження соціально-політичної активності негайно придушувались.

На етапі загострення система, як правило, ігнорує і погасить збудження середовища як внутрішнього, так і зовнішнього, уповільнюючи тим самим реалізацію мінливості. Це можна ще означити як “ефект затягування”, коли в суспільній свідомості переважають консервативні настрої і поки що відкидаються всі “нові віяння”.

Дане положення підтверджує думку М.Вебера: “на початку всюди існує традиціоналізм, святість традиції, виключна орієнтація на таку соціальну дію і господарювання, що переймається у пращурів.

Неспроможність і загальне небажання вийти зі звичної колії, прокладеної пращурами, утворює головний мотив підтримання традиції [18, с. 86]”.

Таким чином, традиційна культура протидіє різноманітності, стримує проникнення соціально-економічних і техніко-технологічних інновацій, створюючи “захисний екран” чи рухливу псевдокультуру, що концентрує суспільну свідомість, призводить до соціокультурного застою. Його показником виступає елітарна культура, до якої стискається минулий культурний простір. Елітарність завжди пов’язана з минулим, тоді як нова культура, що народжується, є масовою, демократичною.

З часом тиск на систему посилюється, відбувається критичне перебільшення параметрів порядку системи, різко зростає рівень хаотичності, і вона вже не здатна його контролювати. На цьому етапі спостерігається розмивання існуючої системи цінностей. Розробка нових життєвих домінант відбувається на фоні демонтажу старої ціннісної системи, що позначається наявністю ціннісного вакууму в суспільстві станом відчуження. Це відбувається, коли люди не просто відтворюють існуючий суспільний лад, а починають тривожитися питаннями „чому” і „навіщо” вони це роблять. Постановка таких питань призводить до використання інших критеріїв оцінки, в результаті чого привілейований статус минулого починає хитатись, і соціальний порядок залишається без свого головного критерію. Зміни відбуваються також у результаті зіткнення з іншими культурними програмами, коли люди починають порівнювати свій і чужий соціальний лад.

Зміна категоріальних структур свідомості є необхідною умовою переходу на нові колії існування. Перебудова суспільства, зауважує В.Степін, завжди починається з революції в умах, з критики тих пануючих світоглядних орієнтацій, які вичерпали свої можливості в якості глибинних програм людської життєдіяльності [127, с. 9].

Ціннісна дезорієнтація частіше виникає в нетрадиційних суспільствах, де культурна традиція не відрізняється довготривалістю (не йде з сивої давнини), освяченістю і прихильністю до неї переважної більшості населення (в мультинаціональних суспільствах). Досліджуючи соціальні системи в складні періоди перехідності, М.Ожеван зазначає: “чим вищим є культурний рівень соціальної системи і чим “ідейнішою” вона є у цьому розумінні, тим менше слід докладати зовнішньо-енергетичних зусиль і впливів для підтримання її цілісності та обмеження свободи, втраченої інтегрованими в ціле частинами-елементами [91, с. 163]”. Більшість країн СРСР після його розпаду опинились в такій критичній ситуації. Проте, прозахідні країни (країни Балтики) і країни євразійської гілки (Туркменія, Казахстан, Таджикистан) порівняно швидко відновили свою культурну ідентичність, оскільки тут завжди культивувались національні традиції і цінності, сформовані ще до радянського періоду. Ці держави відновили свою глибинну культурологічну матрицю на новій основі. Для України характерна інша ситуація: минуло вже 17 років, а ціннісне ядро в нашому суспільстві має досить розпливчасті контури. Сьогодення характеризується боротьбою декількох ціннісних атракторів: цінності пропонуються або нав’язуються

політичними партіями, національними меншинами, соціально-політичними рухами, економічним лоббі, творчою богемою, духовними організаціями (церква), глобальною світовою спільнотою тощо.

Коли “ефект затягування” досяг свого апогею і система стоїть перед дилемою змінитись або загинути, включається механізм мінливості, тобто відбувається зворотній зв'язок, і система формує позитивну відповідь на сигнал (імпульс). Як правило, до цього часу всередині системи назріла нагальна потреба в змінах, і “нове” оцінюється краще, ніж “існуюче”. Мінливість, саме в такому контексті, є органічною і бажаною.

П.Сорокін, розглядаючи кризові соціуми, виокремив дві основні причини революційної ситуації: пригнічення базових інстинктів більшості і дезорганізація влади та соціального контролю. Наприкінці 80-х років ХХ ст. в радянському соціумі склалась саме така ситуація. Більшість населення тодішньої УРСР оцінювали існуючу економічну і соціально-політичну ситуацію того часу як незадовільну і вимагаючу докорінних змін. Не без “допомоги Заходу” люди усвідомлювали недоцільність подальшого відтворення командно-планової системи, а також перебування у складі Великої але зубожілої країни СРСР. Саме з незалежною Українською державою пов'язувались надії громадян на краще майбутнє. Референдум 1991 року довів абсолютну легітимність рішення про вихід України зі складу СРСР, оскільки воно отримало підтримку серед більшості населення. В суспільстві на той час “дозріла” сприятлива ситуація для впровадження революційних змін. По-перше, на той момент вже значно ослаб апарат управління радянської влади, що послугувало активізації українських національних політичних сил; по-друге, геть погана економічна ситуація і зубожіння більшості населення зайвий раз демонстрували неспроможність існуючої економічної системи задовольняти потреби громадян; по-третє, сформувалось національне політичне утворення, члени якого готові були очолити процес розбудови нової держави; по-четверте, після падіння “залізної зависи” в свідомість радянських людей почали проникати образи “процвітаючого” заходу, формуючи лояльність до них. Таким чином, зміни, що є легітимними, бажаними і відповідають прагненням і настроям більшості (ритмам всередині системи), мають всі шанси для реалізації.

Трапляються випадки, коли мінливість штучно прискорюється. Зміни в цьому випадку не є нагальною потребою сьогодення, вони можуть бути невчасними, зайвими, або не відповідати внутрішнім процесам всередині соціальної системи, проте вони вигідні для певних кіл (політичних, економічних, духовних, кримінальних тощо).

Схожі риси проявляються і в традиційній культурі Росії. Російська культура не була готова прийняти західні ідеали, хоча вони вже давно (з часів Петра I) вносили певну хаотичність і локальні розлади. Якщо до 1917 року держава ще обережно і непослідовно відкривала шлях перетворенням і особам, що їх чинили, то після Жовтневого перевороту держава сама стає в авангарді нової орієнтації. Російська культура насичується активізмом, але в досить поверховому пласті. Російська людина

завжди покладалась на те, що все здатне існувати і без її втручання. Соціум і природа самі по собі живі, активні, мають якісь цілі, пов'язані з самозбереженням. Тому самі ці реальності в змозі довести все до кінця без активного втручання людини [127, с. 49-50]. Тобто російська культура зовсім не орієнтована на “штучний” світ (другу природу), який самовідтворюватись без активної позиції людини ніяк не може. Для росіян же цей штучний світ є чужим. Десятиліття державної економіки, державного мистецтва і навіть державного побуту не викоренили старих устоїв, а лише надломали їх. Тому до кінця ХХ ст. Росія дійшла з майже зрушеною старою культурою, що не сприймає „штучний” світ, і новою тимчасовою культурою, що не вміє цей світ створювати і керувати ним.

Якщо в суспільстві відсутні життєздатні структуроутворюючі фактори, ресурси суспільства використовуються не на прогресивний розвиток, а здебільшого в інтересах прагматичних конкурентів. Для досягнення цілі вони впроваджують в масову свідомість ідеологеми – докази необхідності нововведень. В такому разі це є псевдоінновації, що лише розбалансовують систему і можуть загрожувати її стабільному існуванню. Прикладом такої негативної мінливості є захоплення процесом реформування сфер соціального життя. В даному випадку великі втрати енергії та ресурсів не виправдовуються кінцевим результатом.

Принциповим моментом на даному етапі процесу мінливості є поле дії атрактивності, в яке потрапляє система. Потенційно соціальна система як саморорганізуюча сутність має спектр альтернатив подальшого розвитку, що закладені в ній самій і визначені середовищем. Можливість реалізації того або іншого вибору не завжди однаково вірогідна: одні шляхи еволюції більше відповідають власній генетичній програмі системи, а інші – менше. Але при цьому втручаються зовнішні фактори (вплив середовища), які підвищують вірогідність реалізації одних станів еволюції системи (траєкторій розвитку) і знижують вірогідність здійснення інших.

На підтвердження цього положення можна навести думку М.Чернікова [154] стосовно існування для системи декількох джерел детермінації: одне – з боку суто зовнішніх впливів, друге – з боку її власної внутрішньої динаміки, третє – з боку її минулого (пам'яті). Діапазон впливу середовища на генетичні фактори може розміщуватись між полюсом сприяння реалізації генетичних задатків і можливостей – до самої жорсткої їх деформації і навіть такого тиску, який призводить до загибелі системи. Реалізація власної генетичної програми подальшого розвитку системи, що є еволюційним продовженням її попередньої історії, може суттєво коректуватись процесами і подіями, котрі відбуваються всередині суспільства, а також за зовнішніми обставинами.

Подібний спектр розгортання подій в кризові моменти розвитку соціуму має три основні варіанти, навколо яких і зосереджуються всі можливі атрактори. В.Волобуєв [20] з цього приводу зауважує, що для суспільства в такі періоди існує широкий спектр можливостей, все розмаїття яких можна звести до трьох основних варіантів: консервація існуючого стану

, поступальний і спадний рух. Останні два варіанти реалізуються у вигляді лінійних тенденцій, причому за кожним з них матеріальні та ідейні носії – різні класи і соціальні верстви, які змагаються між собою, щоб спрямувати ці тенденції згідно своїх інтересів.

В.Бех [8], розглядаючи функціонування системи самоврядування соціального організму, також виокремлює три можливі режими функціонування: режим самозбереження, безвихідний і режим саморозвитку. Для пояснення зазначених режимів вчений застосовує категоріальний апарат гомеостатики, де подібні варіанти розвитку системи позначаються відповідно як гомеостаз, гомеоклаз і гомеорез. Гомеостатика являє собою синтез таких наук і теорій, як кібернетика, системний аналіз, біологія, медицина, психологія, філософія, соціологія, штучний інтелект, екологія, економіка та ін. Сутністю науки є, за визначенням А.Степанова, “вивчення механізмів ієрархічного управління складними системами, що забезпечують підтримання динамічної усталеності життєвоважливих функцій, параметрів, ритмів і темпів розвитку [126, с. 7]”.

В.Бех зазначає, якщо ефект збереження нових якостей, що породжуються задля досягнення необхідної самозміни, помітно виражений, то це буде означати, що соціальний організм знаходиться в режимі гомеорезу. Якщо ж у підсумку у функціонуванні системи саморегулювання буде мати місце лише повторення вже відомих операцій і не буде вироблятися нічого принципово нового, то це буде означати, що соціальний організм знаходиться в режимі гомеостазису. Можна також говорити про режим розпаду – гомеоклаз, якщо у підсумку функціонування системи саморегулювання породжується те, що викликає загрозу існуванню самоврегульованої системи, робить неможливим існування соціального організму як цілісності [8, с. 242].

У природному середовищі діє закон збереження енергії і реалізується та альтернатива, яка потребує менших енергетичних затрат. В соціумі цей закон не є абсолютним, оскільки вибір здійснюється людьми, що наділені свідомістю. Як зазначає І.Пригожин, різниця між біологічною і соціальною еволюцією міститься у тому, що суспільства можуть поводитись цілеспрямовано.

Проте, в рамках проблеми вибору можна відмітити одне припущення, згідно якого найбільш природнім шляхом розвитку системи є той аттрактор, що сформувався самою системою, тобто коли нова структурна впорядкованість співзвучна з попередніми її станами, майбутнє є еволюційним продовженням минулого. Соціальні аттрактори формуються, з одного боку, “зсередини” на основі синхронізації цілей (чим більше індивідів прагнуть до певної мети, тим більш привабливою вона є) або ж активно нав’язуються “ззовні” у вигляді ідеологічних установок. Виходячи з системи цінностей і поглядів на дійсність, існуючих у певному суспільстві, система обирає (або формує) свій аттрактор, зосереджуючи на ньому найбільш пріоритетну ціль. Н.Бевзенко [6] використовує поняття атрактивної структури як форми, в якій відбувається народження самоорганізаційного

порядку, і наголошує, що вона є іманентною якістю самого середовища і не може бути заданою довільно ззовні. Вчена, також зазначає, що будь-які структури не можливі в певному визначеному середовищі, а тільки ті, що відповідають його змісту, оскільки тільки вони є відносно стійкими і тривалими в часі. В соціальному просторі діє принцип кореляції між соціокультурним минулим системи (генетичною пам'яттю), рисами сучасного її стану та майбутньою впорядкованістю. Якщо, в перехідні моменти цей принцип не порушується, система автоматично тяжіє до найактуальнішої “найближчої” для неї альтернативи, з усіх можливих в рамках заданого простору і часу.

Мінливість у даному випадку є позитивною, відбувається природнім шляхом – внутрішні умови її реалізації в суспільстві дозріли, і зовнішні умови є теж сприятливими (відсутність жорстких заборон). Соціальна система відносно швидко і безболісно адаптується до нових життєвих реалій і прямує шляхом прогресивного розвитку. Іншими словами, реалізується одна з альтернатив гомеорезу.

Умовами реалізації цієї альтернативи є: 1) кореляція між внутрішнім станом системи і запропонованими нововведеннями (коли зміни є бажаними або необхідними); 2) наявність каталізаторів мінливості – сильних соціальних агентів.

Стосовно агентів соціальних змін, серед вчених немає одностайності у поглядах. Так, у Є.Седова це маргінали, у Л.Гумільова – пасіонарії, еліти – у Г.Лебона, Т.Москі, В.Паретто, пролетаріат – у К.Маркса, В.Леніна. Ми ж будемо розуміти під агентами мінливості – спільноти або окремих осіб, що усвідомлюють нагальну потребу змін, є носіями нових ідеалів і здатні впровадити ці ідеали в життя. Це можуть бути і політичні партії, і соціальні рухи, і духовні лідери, і мистецька богема. Успішність впровадження нововведень залежить від того, наскільки вдало ці агенти зможуть переконати більшість прийняти інновації. Якщо розглядати мінливість сучасних суспільств у рамках глобальних масштабів, то на наших очах відбувається стрімка соціокультурна інтеграція.

Дифузія західних цінностей здійснюється не тільки на теренах самого Заходу, а відбувається неперервний процес вживлення вищенаведених цінностей в інші культури. Як пояснити успіх такого поширення західної культурної програми? Після розпаду СРСР на теренах цього конгломерату залишились національні утворення, що мали розбудовувати свою державність практично з нуля. Тоталітаризм був відкинутий масовою свідомістю, а натомість залишався ціннісний вакуум, який треба було заповнювати. Найкращою альтернативою (атрактором) була західна демократія і громадянське суспільство. Тут вступив у силу, вищезгадуваний механізм запозичення або наслідування. Маючи реальний приклад благополучного життя в західних країнах, новоутворенні пострадянські держави забажали до них приєднатись.

Ще однією умовою успішного переходу системи до нового стану є дієвість існуючих механізмів адаптації до нових реалій. Аутопоетичність є

необхідним засобом самозбереження і самовідтворення системи на нових щаблях розвитку, що боронить її від потрапляння у хаос (дивний атрактор). Завдяки дії цього механізму в періоди різких коливань і докорінних змін система не втрачає і відтворює на новому рівні свої базові структури, свою морфологію. В синергетиці для пояснення цього феномену використовується поняття фрактального принципу як здатності системи відтворювати на більш високому рівні ту структурну конфігурацію, що існувала на попередніх рівнях існування.

Але система не завжди іде еволюційним шляхом, бувають випадки коли її притягують зовсім “чужі” до її внутрішнього змісту атрактори, тоді в соціальній системі відбуваються “негативні мутації”, що підкошують її стабільність. Як правило, такі атрактори нав’язуються системі зовнішньою або внутрішньою силою, реалізуються “через силу” і не мають позитивного ефекту. Так, поспішне запровадження демократії у країнах з авторитарним режимом призводить до її спалюженого варіанту – до анархії, несвоєчасне втілення ринкової економіки в країнах, де довго відтворювалась планова структура, спричинює криміналізацію цієї сфери. Проблемне питання полягає в тому, чому система іноді потрапляє до атракторів, які не резонують з її наявним внутрішнім станом?

Як ми вже зазначали вище, в ролі атракторів виступають варіанти майбутнього порядку системи. Вони, звичайно, є реальними станами, але разом з тим містять ідеальну компоненту. В людській свідомості атрактори відображаються як ідеальні, бажані форми майбутнього впорядкування, і в силу своєї ідеальності, вони здатні маніпулювати масовою свідомістю. Проблема маніпуляції є сьогодні дуже дискурсивною і навіть гостро соціальною. Підкреслимо, що в сучасному суспільстві маніпуляція стала тією силою, що змушує систему прямувати до тих чи інших атракторів, іноді навіть чужих для неї. Необхідність вибору конкретної альтернативи викликає в суспільстві фетишизацію картин майбутнього. Потяг до нового втілюється в створенні абстрактних ідеалів, доктрин і утопій, ілюзій (свобода, демократія, ринок). Створюють ці ідеологеми і впроваджують їх у маси соціально-політичні і духовні лідери, активно використовуючи великий арсенал прийомів і інструментів маніпуляції. Способи впливу на людей були відомі ще стародавнім шаманам і жерцям. Пізніше релігія стала потужним чинником суспільного впливу, чим завжди користувались державні діячі і „Батьки церкви”. Сьогодні суспільство є об’єктом впливу здебільше культурного і політичного. Мабуть, першими звернули на це увагу представники екзистенціалізму (А.Камю, Ж-П.Сартр, М.Хайдегер, С. К`еркегор, Х.Ортега-і-Гассет та ін.). Розглядаючи життя людини як проблему, вони попереджають про загрозливу роль масовості, коли людина стає „річчю серед речей”. Екзистенціалісти проголошували свободу особистості, вивільнення з тенет будь-яких ідеологій: політичних, культурних, релігійних [53; 56; 147; 149]. Але не дивлячись на досить широку відомість і популярність даної течії, слід визнати той факт, що сучасне суспільство – це масове суспільство, а маніпуляція сьогодні досягла свого апогею, особливо в

політичній царині Відбувається ідеологічна боротьба наявних політичних сил за реалізацію тієї або іншої альтернативи. При цьому атрактор як ідеал може бути один, а ось шляхи його реалізації пропонуються досить різні.

Отож ми можемо констатувати факт, що на відміну від біологічного організму, який в разі альтернативності, як правило, обирає єдино вірний шлях еволюції (природа рідко помиляється), соціальний організм далеко не завжди “бачить” оптимальний варіант подальшого розвитку. Досить розповсюдженою є ситуація, коли в момент вибору певна альтернатива сприймається як найкраща, тільки після її реалізації стає очевидною помилковість обраного рішення. Звичайно, мінливість врешті знайде “свій шлях”, а історія буде невпинно продовжуватись. Ускладнюється ситуація тим, що такого роду колізії відбуваються на “живому” тілі соціального організму. Помилковий історичний вибір може зруйнувати і спотворити життя багатьох людей, занепасти країни, нації і навіть цілі цивілізації. Історія має багато прикладів реалізації подібних атракторів: фашизм, тоталітаризм, расизм тощо.

Другим варіантом розвитку є гомеостаз – динамічна постійність складу, властивостей і функцій організму (системи). Ця форма розвитку реалізується в разі нейтральної або недостатньої мінливості, коли суспільного потенціалу не вистачило для реалізації інновацій. В такому разі система або окремі її елементи ніби “скочуються” до свого попереднього стану. Висловлюючись мовою синергетики, якщо флуктуації відкритої систем недостатньо сильні, система відповість на них виникненням потужних тенденцій повернення до попереднього стану, структури або поведінки. Недієвість впроваджених інновацій тільки підкріплює і консервує попередні “старі” зразки системної впорядкованості. Це розкриває причину невдач багатьох економічних та соціальних нововведень. Можна знайти декілька пояснень такої ситуації. По-перше, недієвість нововведень, що проявляється в неспроможності інновації вирішувати нагальні потреби. По-друге, нелегітимність нововведень, невизнання певних змін значною частиною суспільства. По-третє, можливий саботаж змін, усвідомлене і навмисне небажання адаптуватись і сприймати оновлення в силу упереджень або переконань. Такою “живучістю” відрізняються, наприклад, бюрократичні процедури та функції. В даному разі консервативні сили переважають новаторів, і стабілізаційний потенціал системи стримує інноваційні пориви.

Ситуація нейтральної (недостатньої) мінливості зображена у А.Тойнбі як шлях жорсткої структурної спеціалізації і повної адаптації до локальних несприятливих умов. На прикладі ескімосів, степових кочівників і спартанців А.Тойнбі [134] показує, як ідеально підігнані до певних умов інститути перетворюються в твердиню, що не піддається ніяким змінам, вічно орієнтована на відтворення минулого.

Звичайно, гомеостаз може мати позитивний і негативний ефекти. Якщо суспільство потребує нагальних змін задля подальшого розвитку, а впроваджені реформи не дають очікуваного результату, це може загрожувати системі повільною стагнацією і атрафіюванням адаптивних механізмів.

Проте, в разі надмірних коливань і агресивного тиску на систему або її окремі компоненти з боку зовнішнього оточення, переключення на гомеостазний режим збереже усталеність і впорядкованість всередині системи. А.Тойнбі вказує, що в такі періоди відбувається певне, “самозамикання” системи: “якщо культурні межі зростаючої цивілізації сприймаються як двері, що гостинно розкриті для двостороннього руху, то військові кордони системи, що розпадається, можна порівняти з парканом, який наглухо перекриває всі входи та виходи [134, с. 208]”. Все це обмежує здатність соціальної системи бути відкритою, засвоювати зовнішні впливи заради динамічного розвитку; самоізоляція системи „гасить” зовнішні флуктуації, тим самим зберігаючи гомеостаз.

Нарешті, найгіршим серед можливих варіантів розвитку є гомеоклаз – процес наростаючої дестабілізації системи, що може призвести до її загибелі. Гомеоклаз відбувається в разі негативної і надмірної мінливості, при підвищенні ентропійного потенціалу до критичних відміток. Як правило, такою дестабілізацію всередині системи можуть скористуватись інші більш сильні або глобальні системи і поглинути її. Яскравим прикладом може слугувати сфера бізнесу, де досить часто відбувається поглинання одних компаній іншими в разі неспроможності перших подолати системну кризу, що повністю паралізує її діяльність. Коли йдеться про соціальний організм країни, то гомеоклаз загрожує розмиванням культурологічного (генотипічного) ядра, що, на нашу думку, є тим базовим утворенням, без якого система не спроможна самовідтворюватись як цілісність. Подібна докорінна мінливість характерна для “перехідних” етапів соціогенезу. В моменти перехідності система є досить розбалансованою, наростаючий хаос розмиває звичні зв’язки та структури, що значно знижує стабілізаційний потенціал, виключає окремі механізми її адаптації. Тому найважливішим питанням для перехідного суспільства є питання збереження “соціального генотипу” за умов надмірної мінливості соціуму. Як справедливо зазначає Ю. Яковець, доки зберігається генотип, система продовжує існувати, як би не змінилися її зовнішні форми. Система розпадається, припиняє своє існування, коли генотип руйнується. Тому при прогнозуванні будь-якого об’єкта, передусім необхідно виокремити його спадкове ядро, генотип, основний зміст і визначити умови, за яких воно зберігається [163, с. 361].

Таким чином, реалізуватись може будь-яка з окреслених альтернатив. Механізм мінливості як органічний процес реалізує той системний аттрактор, котрий є еволюційним продовженням минулого системи і найкраще відповідає її внутрішнім потребам. Проте дія внутрішніх і зовнішніх сил може сприяти реалізації цього варіанту, а може завадити його здійсненню і нав’язати системі іншу альтернативу, наслідки якої будуть непередбачуваними. Отже соціальний суб’єкт може порушувати природну закономірність реалізації мінливості і відігравати роль каталізатора або інгібітору в соціальній динаміці.

Приєднання нових цінностей це останній етап, що знімає протиріччя між “традицією” та “інновацією”. Тут відбувається приєднання нових

ціннісних орієнтацій до існуючої культурної системи, їх закріплення і успадкування наступними поколіннями. Це такі зміни в ціннісно-орієнтаційній системі суспільства, що збагачують внутрішній зміст культури за допомогою адаптації до мінливого соціально-культурного оточення. Формування нових цінностей відбувається, як правило, на периферії соціальної системи (на поверховому рівні) і потім, пройшовши ціннісну фільтрацію залучається до її морфології (ціннісного ядра).

Проаналізувавши вищезгадані етапи, ми створили графічну модель механізму мінливості, яка відображала б принципові моменти її реалізації представлена на рис. 2.2 Автор свідомо спрощує модель алгоритму мінливості соціальної системи, дещо абстрагуючись від усієї складності суспільного буття.

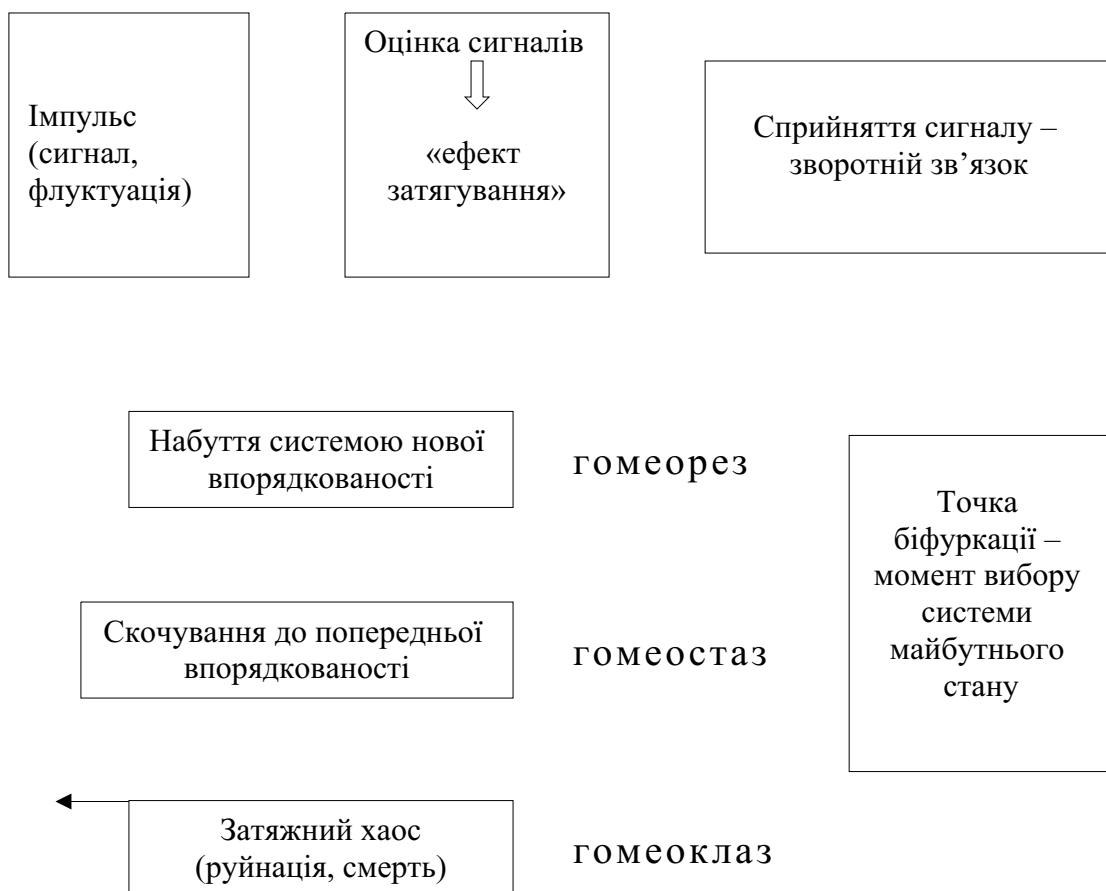

Рис. 2.2 Модель механізму мінливості соціальної системи

Як бачимо з рис. 2.2 початковим етапом є тиск на систему, надсилання їй імпульсів (сигналів) зовнішнього оточення, або посилення флуктуацій всередині суспільства. Система оцінює сигнали, і першочергова її відповідь на них, як правило, ігнорування імпульсів і погашення флуктуацій. Цей час характеризується як «ефект зтягування», тобто суспільство намагається

зберегти свій статус-кво і утримати існуючий порядок. Проте тиск на систему посилюється, її адаптаційні механізми слабшають, і вона не може протистояти назріваючим перемінам. Різко знижується ефективність функціонування керівної підсистеми, відбувається демонтаж ціннісних орієнтирів. Загострення ситуації запускає в дію механізм мінливості як реакцію (зворотній зв'язок), що дозволяє системі долати протиріччя шляхом якісного оновлення. Найважливішим моментом реалізації мінливості є точка біфуркації, де соціум обирає свій майбутній шлях розвитку. Все розмаїття можливих варіантів подальшої еволюції зосереджено навколо трьох основних тенденцій – гомеорез, гомеостаз і гомеоклаз, що відповідно являють собою розвиток, застій, регрес (занепад).

Мінливість як природний для будь-якої системи механізм реалізує найбільш актуальний для неї варіант еволюції (який відповідає її внутрішньому змісту). Але зовнішні і внутрішні обставини а також свідомо цілеспрямована діяльність соціального суб'єкту суттєво впливають на реалізацію системою тієї або іншої програми і можуть прискорити/уповільнити мінливість або перенаправити її до інших альтернатив. Занепад є потенційною альтернативою будь-якої соціальної системи, як смерть є потенційною альтернативою всього живого. Від поведінки самої системи і від багатьох зовнішніх обставин залежить, наскільки швидко дана альтернатива реалізується. Суспільство схильне до регресу та занепаду, коли нав'язані зміни руйнують поле існуючих в культурі генетичних заборон, не відповідають внутрішнім запитам системи, тобто є чужими для соціокультурного змісту даного суспільства на певному етапі його історичного розвитку.

Амбівалентну роль “чужорідних флуктуацій” в долі соціальної структури підкреслює А. Тойнбі [134]. З одного боку, пише дослідник, чужорідний (блукаючий) елемент, привнесений в інше соціальне тіло, починає збуджувати хаос. Якщо ця нова динамічна сила є достатньо потужною, організм не зможе її загасити і в середині нього починається руйнація. Разом з тим подібна ситуація несе в собі потужну конструктивну інтенцію. Система в подібній ситуації, опиняється перед необхідністю пристосовувати старі структури до нового агресивного елемента, тільки пристосування може зберегти здоров'я та життя соціального організму.

2.4. Специфіка мінливості соціальних систем в українському соціумі

Перехідність хаотична й неоднозначна:
з одного боку перехід приносить
найвищу ясність буття та істини,
тому великі духовні творіння
виникають у перехідні періоди.
Але з іншого боку – перетворення
переходу у видимість стійкої тривалості

усуває разом з відчуттям часу й гостроту свідомості. Нав'язлива постійність перехідності знаходить себе в поверхневості і несправжності буття.

(К.Ясперс)

Як ми зазначали в попередньому підрозділі, глибинна мінливість активізується в кризові моменти існування соціуму, а здебільшого в моменти переходу від старого до нового соціального порядку. На рубежі 80-90 рр. ХХ ст. велика й складна соціальна надсистема СРСР відчула потужні флуктуації всередині (намагання багатьох народів вийти з її складу, отримати незалежність) й потужні виклики наростаючих глобалізаційних процесів ззовні – тиск світової спільноти – призвели до розпаду СРСР й утворенню на її тлі менших систем у вигляді окремих національних країн. Це було відправним пунктом включення механізму мінливості соціальної системи в межах нової Української держави.

Для України 80-90 р. ХХ ст. стали не тільки початком переходу від старої тоталітарної системи до нового громадянського суспільства, а ще й найвизначнішою подією в історії української державності. Не дивлячись на багатовікову історію країни, мабуть, вперше вона отримала великий шанс ствердитись як самостійна держава. Українська політична еліта, виборюючи незалежність, сподівалась на порівняно швидкий перехід від тоталітаризму до демократії. Проте цього не сталося так швидко, як мріялось і ніяк не могло статися. Оскільки перехід до західних демократично-ринкових засад існування суспільства в 90 рр. для України не був найближчим атрактором, котрий відповідав її внутрішньому стану. Тому мінливість реалізувала спалюваний варіант демократії: нарочита декларативність демократичних свобод і вільної економічної ініціативи на фоні подальшого відтворення “совкових” структур адміністрування, форм господарювання, типів поведінки більшості населення. Важкий тягар тоталітарного минулого не просто було скинути, він встиг глибоко укорінитися в суспільну пам'ять. В реальності локалізувався інший, більш близький і природний для українського соціуму, атрактор – свавілля в економічній поведінці в поєднанні зі старою бюрократичною системою.

У минулому СРСР мала такий тоталітаризм, який не залишав нічого “живого”. Тоталітарні структури неможливо було зруйнувати “пластами”, одночасно формуючи щось на заміну (як це відбувалося в європейських країнах). І тому вихід було знайдено радикальний – дійти до самого “дна прірви”? Тобто зламати весь старий тоталітарний уклад від економіки до психології кожної окремо взятої людини. Одна зі специфічних ознак мінливості українського соціуму полягає в її тотальності. Перебудові підлягали не просто окремі елементи або підсистеми суспільства, як то економіка, сфера освіти тощо, і це, навіть, була не поступова ескалація змін, де перетворення в одній сфері породжують зміни всіх інших складових системи, а це було абсолютне заперечення тоталітарного минулого у всіх його проявах і намагання встановити заново основні структури й параметри

функціонування нової системи.

Як зазначає В.Пилипенко: “Катастрофічний розпад системи, котра була орієнтована на пригнічення індивідуального “Я”, на панування тоталітарного “МИ”, повинен призвести до повного вивільнення цього “Я”! І лише тоді звільнені індивіди з часом навчаться кооперуватись для реалізації корпоративних інтересів [99, с. 74]”.

Отож демонтаж старої соціальної системи в Україні, як і в інших пострадянських країнах, відбувався шляхом викоренення радянських засад існування. Цілком природно, що даний процес несподівано звільнив суспільство від існуюваних до того заборон, породивши надмірну хаотичність соціальної поведінки. У упорядкованому суспільстві настрої знаходяться на другому плані, а на першому – закон, право, норма. Це і створює стабільність. В неупорядкованому суспільстві настрої виходять на перше місце, посилюючи невпорядкованість, що може перерости в руйнівний хаос [99, с. 75]. Приблизно така картина спостерігали на сході становлення незалежної Української держави, де внаслідок відсутності адекватного правового регулювання панував “дикий капіталізм”, виріс потік низькоякісної продукції й примітивних зразків західної масової культури, посилювалось прагнення до індивідуальної наживи серед населення.

Ускладнювалась ситуація наявністю ціннісного вакууму в культурі. “Історичні умови становлення українського соціуму призвели до переривання традиції як однієї з форм концентрації культурної автентичності, тому українська культура мала себе не повторити, не просто відродити, а створити, народити заново [138, с. 41]”.

При невизначеності майбутнього відбувається процес розпаду соціальності – масова дезорієнтація, втрата ідентифікації як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Головна небезпека полягає в тому, що політична боротьба в поєднанні з соціально-економічним розпадом можуть на довгий термін уповільнити процес мінливості й прямування до демократичних реалій. Реалізація мінливості в українському соціумі уповільнилась і “застрягла” в моменті переходу до нової впорядкованості й ніяк не може реалізувати бажаний для неї аттрактор – громадянське суспільство з демократичним ладом. Це зумовлено низкою причин, які ми маємо на меті проаналізувати.

Як відомо, перебуваючи в точці біфуркації, вибір системи того чи іншого шляху детермінується трьома основними силами: її минулим, її внутрішнім станом і її зовнішнім оточенням.

Нові демократичні ідеали, до яких прагне українське суспільство, мають узгоджуватись з національною культурною спадщиною, менталітетом, оскільки кожен наступний стан є генетичним продовженням її минулого. Неоднозначність ситуації в тому, що наша країна географічно й історично постійно знаходилась у стані асиміляції іншими сусідніми державами, тому національна культура українців не є автохтонною, ортодоксальною, а, скоріше, являє собою самобутній оригінальний сплав декількох культурних програм. Сьогодення характеризується боротьбою багатьох ціннісних

атракторів, тому, “вирощуючи” національну ідею, історики, культурологи, ідеологи, політики не мають одностайності думок стосовно ідентифікації з історичним минулим, поперемінно висмикуючи з історії й ідеалізуючи певні етапи: чи то добу Київської Русі, чи то Козаччину, чи то відродження націоналізму на початку ХІХ ст. на фоні тотального заперечення радянських цінностей.

Природне середовище є першим вагомим чинником, що вплинув на історичне формування ментальності українців. Вона утворює найглибший пласт культури етносу, визначаючи зміст і форми життєдіяльності народу, який на цій землі живе (природозумовлені етнокультурні відмінності проявляються в типі господарства, житла, в складі їжі, в одязі, віруваннях, звичаях, традиціях, в композиції будівель тощо).

Терени України, як геополітичної реальності, сформували антропологічний тип українців, зберігаючи інваріантні риси по всій території України, і водночас локальні особливості та відмінності; це зумовлено як варіативністю єдиного типу згідно з конкретними еколого-географічними обставинами життя (степ, гори, ліс тощо), так і потужними зусібч “ін’єкціями” до генетичного типу українців (контакти з половцями, ромеями, поляками, німцями та ін.) [137, с. 110].

Загальновідомим фактом є виключне, а саме серединне географічне положення України між Сходом та Заходом; цей фактор з самого зародження етносу визначив його суперечливу і складну долю. Родючі ґрунти, вигідні шляхи сполучення, відсутність надійних природних кордонів зі Сходу робили її територію об’єктом численних експансій. Один з кращих українських сходознавців першої половини ХХ ст. А.Синявський вважає, що територія України в період річкових культур, як і в пізніші часи, особливо з утворенням Багдадського халіфату на південному заході в Азії і Мордовського на далекому заході Європи в Іспанії, була перепуттям між Сходом і Заходом. Далі вона стає тим битим шляхом, що проходили між Уралом та Каспієм на Захід [115, с. 29-30].

Попри сталість геополітичного образу України власне політичний статус цього краю та його окремих частин був настільки розмаїтим та множинним, що навіть важко вести мову про якусь лінійність у політичній історії та державотворенні на теренах України. Тут започатковувалися, вирощувалися, існували і згасали могутні у свій час старожитні держави, утворювалися та розпадалися численні племінні союзи й федерації, зникали одні племена й народи, а натомість входили і надовго осідали інші, збагачуючи тим самим етнополітичну палітру цього великого, проте досить компактного регіону [137, с. 71].

Саме тому одна з концепцій, що дозволяє витлумачити цивілізаційний статус України, є концепція Великого Кордону між двома групами цивілізацій людства: західними та не-західними. Вона була запропонована на початку минулого століття Ф.-Дж. Тернером для Північної Америки, крізь яку проходив рухливий кордон європейської цивілізації. В Україні концепцію Великого кордону розвивають Я.Дашкевич, В.Брехуненко, С.

Леп'явко, В.Станіславський, Т.Чухліб та ін. Найбільшу увагу дослідники приділяють ролі Великого Кордону у формуванні козацтва.

У рамках зазначеної концепції Україна розглядається як територія, через яку в минулому проходило і проходить нині декілька природних та антропогенних меж: між степом та лісом, між ареалами кочового (слабко цивілізованого, з потужними родовими пережитками) та осілого (урбанізованого) способів життя (від IV тис. до н.е. до XVIII ст.), між індоєвропейським та тюркським населенням (від кін. IV тис. до кін. XVIII ст.), між християнським та мусульманським світом (від поч. XIV до кін. XVIII ст.). Хоча нині більшість цих кордонів ліквідовано, або розмито, однак у минулому, зокрема, у козацьку добу, вони визначили характер цивілізаційного розвитку і наклали відбиток на сучасну Україну.

З самого початку свого існування зазначена територія була під прямою експансією або протекторатом західних держав і східних протодержавних утворень, що й визначило культурну специфіку цього регіону, в якій зростались воедино цінності й світоглядні позиції, привнесені багатьма сусідніми етнічними групами.

Першим протоцивілізаційним утворенням на теренах Причорноморських степів та Полісся вважається трипільська культура, що входила до західного ареалу північної зони розвитку найдавніших „передцивілізацій” Старого Світу. В основі Трипільля було землеробство і це, можливо, сформувало перший глибинний культурологічний пласт, основною домінантою якого була праця на землі. Трипільля змінили більш агресивні племена кочівників – скотарів. Наступною була доба скіфського “царства” [32; 48; 70; 129].

Разом зі скіфами в Північному Причорномор'ї з'явилися відносини, що склалися на Стародавньому Сході. М.Горелов [30] зазначає, що основою економіки Степової Скіфії було кочове скотарство. Кочовий спосіб життєдіяльності зумовив і вид політичної організації, навряд чи тут могла виникнути інша політична форма влади, окрім вождизму. Влада царя була настільки великою, що служити йому повинен був кожен скіф, цар нагадував не племінного вождя, а скоріше східного володаря, наділеного необмеженою владою земного божества. Але формуванню класичного рабовласницького суспільства не сприяв сам тип кочівницького скотарського господарства у степового населення Скіфії, в якому рабська праця не відігравала скільки-небудь істотної ролі. Тому Скіфське “царство” ще не було державою в класичному розумінні. Це була одна з форм соціальної організації, що зветься складним вождівством і знаходиться на стадії перетворення в державу. Не перейняли скіфи також і культурних зразків полісної організації сусідніх грецьких міст-колоній на чорноморському узбережжі, підтримуючи з ними лише торгівельні стосунки. Отже, скіфи привнесли до протоукраїнської культури певні побутово-господарські інновації, як то відгінне вівчарство, скотарство, конярство. Очевидно, дехто з протоукраїнського населення здійснював військові походи разом зі скіфами і було перейнято зразки військової організації.

Далі в епоху праукраїнських племен (VI ст. – середина IX ст.) відбувається становлення системи табу, традицій і звичаїв і системи найбільш функціональних норм-правил, необхідних для життєдіяльності племінних спільнот (для їхньої виробничої, господарської діяльності, соціальної організації тощо), які цілісно відображують і домінуючий господарсько-культурний тип, і спосіб життя кожної спільноти в цілому. У цей час формуються уявлення праукраїнців про належне й неналежне, припустиме й неприпустиме, можливе й неможливе, бажане й небажане, сприйнятне й несприйнятне, відбувається становлення звичаєвого права як кодексу заборон на неналежну поведінку [23, с. 103].

На цьому етапі закладаються і первинні риси характеру етносу. Згадуючи племена антів і склавинів, що населяли територію сучасної України після скіфів, імператор Маврикій зауважує: “Племена склавинів і антів подібні своїм способом життя, звичками, своєю любов’ю до свободи; їх ніяким чином не можна прихилити до рабства або покори: вони хоробрі у своїй землі і витривалі, легко витримують спеку, холод, дощ, нестачу їжі [цит. за: 136, с. 116]”. Можливо, саме тут зародилися такі архитипні риси українського національного характеру як волелюбство та надзвичайна витривалість й терпимість.

Далі починається слов’янський період розвитку, що відмічається стиранням і нівелюванням племінних відмінностей населення різних територій і появою на їх основі Київської Русі [30, с. 140]. Як відомо з історії, перші київські князі займалися здебільше завоюванням і приєднанням нових територій, а також утриманням цих територій у покорі. Тобто, у перший період розвитку „Держави русів” формується військова організація суспільства, що дає змогу відбивати напади кочових східних племен, а також брати данину з підлеглих земель для забезпечення князівської влади.

Швидко змінюється ситуація за часів правління Ігоря, Ольги та Святослава. Тоді були укріплені основи тогочасного суспільства, а саме поняття великокнязівського роду вже почало означати лише сім’ю Великого князя Київського та його найближчих родичів. У княжу добу (друга половина IX ст. – 1340 р.) соціальні вимоги і настанови перетворюються в поведінкові еталони, моделі, стандарти, які адресуються людям у вигляді “Слів”, “Житій”, “Повчань” тощо. У цей час формуються кордони Київської Русі, почала широко використовуватись „Руська правда” – звіт правових норм, окремі статті якого визначали штрафи за вбивства, приниження гідності, регламентував права ізгоїв, тощо [30, с. 166-167]. Цей юридичний кодекс відображав життєвий уклад руського середньовічного міста і був результатом західної зовнішньополітичної орієнтації Київської Русі. Київські князі в своїй державотворчій діяльності орієнтувались на Візантію, впроваджуючи схожу систему адміністрування. Володимир Великий остаточно вказав на „прозахідний” курс актом хрещення Русі. Християнство стало потужним чинником формування духовно-ціннісної сфери українців протягом всіх наступних століть. Воно, хоча і в східному його варіанті (православ’я), пізніше відмежувало етнос від мусульманських впливів. На думку

.Кагамлика [137], православ'я характеризується такими поведінковими моделями як аскетизм, пустельництво, подвижництво, мучеництво, ратні подвиги, героїчна жертвність, які сформували особливий тип духовності православного світу, відмінний від західного католицизму та його похідних. Зазначені риси відвертали носія православ'я від активного суспільного життя, формували схильність до богошування та містицизму, некритичну забобонність.

Взагалі, добу Київської Русі можна визначити як перший період формування державності: тут були закладені соціальні, політичні, економічні та ціннісні орієнтири українського етносу, котрі переймалися у західних цивілізацій.

У цей же час, другим після православ'я фактором орієнтації України був Степ. Вона, як погранична країна, зазнавала східних впливів орієнтальних степових імперій – Хазарії та Золотої Орди, перебуваючи в політичній залежності від останньої. То були добре організовані військові кочові союзи, але слід зазначити, що і тоді, і пізніше в українському соціумі не виникала тенденція до запозичення державної політичної системи від орієнтальних імперій. Проте елементи побуту та мистецтва українців зазнали доволі виразних орієнтальних впливів, більшість яких панували до ХІХ ст.: пишні тканини, розкішний одяг, характерне взуття, низка східних страв, стилізований під східні форми посуд, елементи декоративного розпису та народного живопису, деякі музичні інструменти, зокрема кобза, та певна мелодика пісень. Схильність українців до яскравого та пишного вбрання і взуття збереглась і дотепер [83, с. 75]. Регулярні контакти козаків із кримцями сприяли проникненню татаризмів в українську мову. Зі степу козаки також запозичили елементи військової тактики, жорстокі покарання тощо [83, с. 75].

Після розпаду Галицько-Волинського князівства Київська Русь як держава, припиняє своє існування, а її землі були поділені між країнами Західної Європи й татаро-монгольською ордою. З цього часу починається різна історія західної і східної областей України. Західні регіони змінювались під впливом прогресивних Європейських країн (Польща, Австро-Угорщина), Східні пронизались впливами спочатку Золотої Орди, пізніше Російської імперії. Це була фатальна подія в житті українського етносу, яка відгукується й понині, проявляючись часом через радикалізм і непорозуміння між представниками двох географічних зон однієї країни.

Подальше національно-політичне життя України не пов'язувалось уже з державою, а мусило творити собі нові організаційні форми. Увесь розвиток життя на західноукраїнських землях відбувався під важким наступом Польщі, а східна Україна платила непосильну данину золотоординцям. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженим королівською владою, гарантованими політичними свободами та становими привілеями, відносною релігійною толерантністю, самобутньою ренесансною культурою, що не могло не приваблювати українську еліту [30, с. 219]. Тому населення перебуваючи під владою Польщі й Литви поступово

проникалось західними цінностями, переймало систему державного та місцевого управління.

Наступним чинником, що додав нові риси українській ментальності, був феномен козаччини. Козацтво відновило перерваний державотворчий процес, оскільки вагомим був його внесок у розвиток матеріальної культури та духовного життя народу. Зрештою, з середини XVII ст. козацтво почало репрезентувати перед світом український етнос, а українці дістали назву „козацького народу”. Уперше у вустах Б.Хмельницького національна ідея отримує звучання, а саме – ідея возз’єднання всіх українських земель у незалежну від Польщі державу з козацьким устроєм. Генератором соціальної активності населення того часу виступав козацький ідеал. М.Грушевський охарактеризував його наступним чином: “...сполучення такого широкого козацького самовластя з таким надзвичайним послухом і дисципліною найбільше й дивувало сторонніх. З одного боку, грізний гетьман, котрий одним словом веде військо куди хоче, посилає людей на загибель і одним рухом може віддати на смерть кожного; з другого боку, рада, котра поводить ся зі своєю старшиною і з самим гетьманом надзвичайно безцеремонно, а старшина перед нею кориться і понижується, і взагалі наради ведуться без порядку, з галасом, криком, без якихось вироблених форм обміркування й голосування: кричать сваряться, кидають шапки, під першим враженням скидають гетьмана, а гетьман кланяється, понижується перед юрбою...[32, с. 235-236]”. Образ “козацької вольниці” закріпився в менталітеті українців як політичний ідеал, а образ козака, вихідця з народу, що захищає його від панського поневолення, став національним героєм – визволителем.

Як ми бачимо з наведеного уривку, для козацтва характерне поєднання рис анархізму з абсолютним послухом і підкоренням харизматичному лідеру – козацькому ватажку. Є.Мостяєв [83] з цього приводу підкреслює, що ухорницький стиль життя змушував закріплюватись адекватні до степового життя поведінкові стереотипи. Ухорництво формувало специфічний світогляд людини, в якому домінував емоційно-вольовий початок і такі ірраціональні риси як свавілля, невизнання жодної влади, віра переважно в харизматичного лідера. В житті це відображувалось в анархічній поведінці, свідченням чого є відсутність єдності у вирішенні нагальних питань, роздробленість спільноти на окремі “двори”. Також, дослідник відмічає наявність для січового козацтва високого рівня свободи волі, оскільки участь у тих чи інших малих спільнотах була предметом власного вибору, а широка підтримка у військових походах змінювалась на конфліктність і протидію в буденному житті.

Тож окрім раціональних рис українського козацтва, як то демократизм, патріотичність, воїнська честь тощо можна вказати, що мали місце й такі елементи поведінки як анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, розбишацтво, забобонність. Тому, можна визнати той факт, що, навіть, на Січі, демократичні засади існування козацької спільноти не витримали випробування часом, тяжіючи більше до анархії, ніж до, власне, демократії.

Демократичне урядування було легітимно оформлене в конституції П. Орлика (1710 р.). Поряд із цим найуспішнішим лідером у козацькому середовищі була особа, обрана не за демократичними процедурами, а керманіч, наділений, перш за все, харизмою й сильною вдачею. Отже, при виборі політичного лідера переважають емоції, індивідуальні симпатії, відчуття “свого”, близького за духом та соціальним становищем.

Б.Хмельницький у свій час обрав для стратегічного партнерства Росію, пояснивши це етнічною й релігійною близькістю двох народів. Але планам Б. Хмельницького не судилося збудися. Сепаратна угода з Росією обернулася новою колоніалізацією України тепер уже під владою імперської Росії. Знову процес державотворення в Україні заморожується майже на три століття.

Царський уряд того часу більше займався зовнішньою військовою політикою, не надто переймаючись внутрішнім впорядкуванням життя багатонаціональної держави. З цього приводу М.Карамзін пише: “...У нас дворяни, купці, міщани, поміщики та інші – всі вони мають свої власні права, загального немає, окрім назви руських [цит. за: 30, с. 219]”. Тому на даному етапі вплив російської культури на українську здійснюється в основному на культурно-побутовому рівні (мова, одяг, стиль індивідуальної поведінки, форми господарювання, організація селищних громад тощо). Досвід організації політичного життя, законодавчого процесу, правового регулювання, адміністрування того часу отримували населення західноукраїнських регіонів, які перебували в складі Польщі та Австро-Угорщини.

Вперше, українське населення отримало право залучатись до політичних процесів як суб’єкт, у складі Габзбурської монархії з 1848 року. Це було значним кроком уперед на шляху національного державотворення, оскільки дана подія надала можливість отримання українцям відповідного досвіду участі в державницьких справах, парламентської діяльності, що пізніше було використано у період державної розбудови 1918-1919 р.

Галичина була перетворена на „польську” провінцію, в якій державна адміністрація, судочинство та органи крайового і повітового самоуправління, освіти й культури опановувалися польськими колами, які цілеспрямовано продовжували політику суцільної полонізації. Ситуація для українців поліпшилась на початку ХХ ст., коли із введенням нового виборчого закону до Віденського парламенту 1907 року було обрано 32 українці. Поступово зміцнювалися позиції українців у сеймах [30, с. 335].

Глибинної мінливості зазнала українська культура під час перебування України в довготривалому соціальному експерименті – Радянському Союзі. Тоталітарний режим відрізнявся дуже жорстким і наполегливим тиском, для українського суспільства це був той мутагенний фактор, що свідомо руйнував і розчиняв основні характеристики українців та інших національних груп як етносів. Для керування великою й мультинаціональною державою офіційна влада мала нейтралізувати національні відмінності, насаджаючи у будь-який спосіб уніфіковану, стандартизовану культуру “Радянського світу”. Вплив, що чинився на Україну під час перебування в

союзи з радянською Росією важко оцінити однозначно.

Звичайно, влада даного державного конгломерату носила насильницький характер, проявлялося в численних репресіях, голодоморах, загальній колективізації, уніфікувала національне розмаїття радянських республік, розмивала систему національних цінностей.

У добу радянського тоталітаризму (1920–1985) порушуються нормативно-звичаєві та ціннісно-сміслові “канони” української етнотипової поведінки, нівелюється принцип раціонального землекористування і трудової етики вільного господаря. Т. Воропаєва [23] зазначає, що після розкуркулення й колективізації змінюється не тільки статус українського селянства, але й традиційні сільськогосподарські поведінкові стратегії українців, котрі базувались на працелюбності, господарливості й раціональному землекористуванні. У результаті цього відбулась деформація трудової етики українців та всього конативного шару української культури. Натомість сформувався поведінковий комплекс “людини-совка”, що відрізнявся халатністю й безвідповідальністю.

Але треба віддати належне й позитивному ефекту радянського періоду розвитку, що полягає в модернізуванні традиційної України. Так, зокрема, була подолана промислово-економічна відсталість за рахунок активізації урбаністичних процесів. Споконвіку аграрна країна насичується промисловістю, що в свою чергу спричинило зростання великих міст. Після 50-х рр. ХХ ст. це зумовило відтік сільського населення до міст і збільшення прошарків робітничого класу та інтелігенції. Завдяки радянській політиці загальної освіти головні українські міста стають науковими, освітніми і, відповідно, культурними осередками. Україна отримує також досвід економічного господарювання, хоча і на принципах жорсткої централізації. За цей час формується багато соціальних інститутів, яких раніше не було в українському суспільстві – економічні, політичні, освітні, а також зростає загальний рівень культури й освіти нації.

Традиційно освіта і культура в Україні носила елітарний характер, будучи доступною лише невеликому прошарку української інтелігенції. Переважна більшість населення були представниками сільської громади з низьким рівнем освіти й національної свідомості. Звичайно, радянське “окультурення” було однобоким і надто заідеологізованим, проте воно було масовим, давало можливість долучитись до освіти, науки й мистецтва абсолютній більшості населення СРСР.

Таким чином, вплив Радянської Росії на українську ментальність був глобальним і неоднозначним. З одного боку, придушувались і знищувались суто національні риси, але, з іншого, – у суспільстві відбувалися модернізаційні процеси, що прискорили мінливість українського соціуму, надавши йому прогресивних рис і підтягнули до загального світового економічного рівня.

Культурна система України формувалась під впливом двох великих антропогенних зон: Сходу і Заходу, й увібрала в себе риси як тієї так і іншої. До радянського періоду основними чинниками формування культурних

нашарувань були землеробські культури, що сформували певний тип господарства; “Руська Правда” надала легітимності основних норм, правил, заборон в суспільній поведінці; християнство (в православному варіанті) оформило основні моральні й духовні орієнтири нації; козацтво стало прикладом національного героїзму й демократичних засад існування громади. Отже, за своїми політичним, адміністративним упорядкуванням українці більше тяжіють до заходу, а мистецтво, побут, стиль поведінки (домінування почуттєво-емоційної сфери, традиційності, консерватизму), духовність наближена до східної ментальності.

Тоталітарний лад порушив існуючу традиційність в економічній і політичній підсистемах, натомість глибоко вкоренивши командно-планову модель в зазначених сферах. Ціннісні компоненти втім не зазнали такої глибокої трансформації, оскільки українська культура продемонструвала прибічність традиції. Саме тому не закріпились такі споконвічно російські цінності як абсолютизм царської влади, відчуття поваги, любові й одночасно боязкості по відношенню до верховного правителя, насадження колективізму так і не викоренили з українського села цінність індивідуального господарства. У суспільній свідомості Захід ототожнюється з впорядкованістю, стабільністю й заможністю, Схід – навпаки, з хаотичністю, ірраціональністю і злиденністю. Тому сьогодні можна констатувати потяг переважної більшості до ціннісних атракторів західної організації життя суспільства.

Територіальне розмежування країни, довготривалі періоди перебування під владою інших держав – все це не дозволяло сформуватись усталеній соціальній структурі суспільства. Специфіка української соціальної структурної визначеності полягала в домінуванні сільського населення з відповідним типом ментальності, відсутності ієрархічності в суспільстві, соціальні групи утворювались на основі родинних та емоційно-почуттєвих зв’язків, низьким відсотком національної еліти.

Здавна на Україні тільки сім’я була досить міцною соціальною структурою, їй непритаманна розвиненість груп більш високого порядку. У добу національно-культурного руху (1596–1648) утверджується корпоративно-професійна поведінка, репрезентована діяльністю українських братств, які сприяли поширенню на українських теренах ідеї оборонної української національної самобутності, ідеї національно-культурного розвитку України, ідеї соціальної та національної рівності [23, с. 108]. Братства відігравали значну роль в індивідуальному самовизначенні людини й національно-релігійних організацій міщан та селян. У спеціальних братських домах відбувались сходи братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо.

Але такі групи були засновані на раціональних засадах спів діяльності заради досягнення поставленої мети, а на психологічно-емоційних чинниках, як то співчуття, приязнь, взаєморозуміння тощо. Це були свого роду “групи підтримки”, не схожі на широкі і відкриті західні громади, типу “спілки”.

Тому для українців причетність до родинних та кланових зв'язків мала куди більше значення, ніж спільна функціональна активність, а традиції, цінності, звичаї, суспільна мораль і релігійність детермінували поведінку сильніше за суто раціональне мислення.

Звичайно ці угруповання надавали певну емоційну підтримку й платформу для соціальної ідентифікації людини в нестабільному соціумі, але вони носили й негативні риси – настрої замкнутості, пасивності та утриманства, примітивні уявлення про зрівняльну справедливість, неприйняття майнової диференціації та конкуренції, ненависть до багатих, особливо в своєму середовищі, формувала схильність до культурної і суспільно-політичної племінної відокремленості, простіше: містечковості, клановості та кумівства [137, с. 73]. Ці стереотипи, на нашу думку, не подолані й досі.

Згідно даних опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України в рамках соціологічного моніторингу “Українське суспільство: 1994-2004рр.”, тільки 41,1% респондентів вважають себе, перш за все, громадянами України, тобто менше половини опитаних. Для 32,3% - важливіша регіональна ідентичність: ця група опитаних більше бачить себе “ мешканцем села, району чи міста, в якому живе”, ніж громадянином України. Ще 31,1% відсоток опитаних продовжували ідентифікувати себе з неіснуючою уже державою – Радянським Союзом [136, с. 29].

Українська ментальність відрізняється замкненістю в своєму безпосередньому оточенні (сімейність, клановість). Такі реалії розвинутого громадянського суспільства як активні соціальні рухи, масові організації, корпорації, асоціації, засновані на професійних та ідеологічних засадах, сильне політичне, економічне, ідеологічне лоббі, ефективні опозиційні організації не наслідуються нашим суспільством, що є серйозною перепоною у процесі мінливості політичної сфери й наближенню до розвинутих форм існування громадянського суспільства.

Як показують соціологічні опитування Інституту соціології НАН України, проведені протягом 1994-2003 рр, домінанта ціннісної ментальності України не виходила за межі індивідуального та групового виживання в скрутні часи суспільних перетворень. Вона обмежувалася тільки чотирма вітальними цінностями: “міцне здоров'я”, “міцна сім'я”, “благополуччя дітей”, “матеріальний добробут” [136, с. 422].

В українській ментальності характерні індивідуалізація та атомізм суспільного життя, відсутність ієрархічності та корпоративності. Ще однією характерною рисою української соціальності в минулому є досить вузький прошарок інтелігенції взагалі, і національної еліти зокрема. Українцям була відома саме селянська, переважно землеробська община. Періодичні поглинення більшості національної еліти сусідніми державами та цивілізаціями сприяли тому, що в історії України селянство виконувало роль активного суспільного чинника. Це сприяло поширенню селянської землеробської ментальності серед усього суспільства.

Ані реформи, ані розвиток капіталістичних відносин не змогли істотно змінити соціальну структуру в Україні. Навіть на рубежі XIX – XX ст. 93% українців залишалися селянами, що визначним чином впливало на суспільну свідомість, культуру, побут, систему моральних цінностей українського народу [30, с. 335]. На Україні так і не сформувалась характерна для середньовічної Європи замкова культура, що була прототипом більш пізньої міської культури й породила найактивніший у соціально-політичному та економічному плані соціальний клас – буржуазію, який стає “локомотивом” прогресивного європейського розвитку. В Україні феномен середньовічного замкового міста наявний лише локально на західних землях і був, відголосом шляхетського та угорського панування, а не національним культурним надбанням.

Радянський період, у принципі, не привніс ускладнення в соціальну ієрархію, оскільки теж пропагувались близькі для українців “рівність і братство”, втілюючись в формулі “2+1” – два класи (селянський і робітничий) і один прошарок (інтелігенція). У ці часи лави інтелігенції зростають, проте це скоріше радянська інтелігенція, а не українська, тобто переважна більшість її національно несвідома. Мізерність представників української національної еліти й понині негативно відображується на процесах державобудування, культурного відтворення й розвитку. Національна еліта в суспільстві відіграє важливу кумулятивну роль, оскільки є носієм найкращих традицій і високої духовності нації. У кризові, перехідні моменти розвитку вона виступає “локомотивом” соціальних перетворень.

Перебуваючи під владою трьох держав – Росії, Польщі та Габзбурзької монархії, українська інтелігенція мала пристосовуватись і переймала риси домінуючої культури (мову, традиції, звичаї, образ життя), через гоніння, відхрещуючись від радикальних проявів власного націоналізму. Через це в українській свідомості сформувався й надовго закріпився так званий комплекс малоросійства – відчуття вторинності й підпорядкованості іншим домінуючим культурам, зокрема російській. Як зазначає український історик І.Дзюба: “...Хоч в межах малоросійства деяким громадським і культурним діячам удавалося обстоювати окремі елементи національних цінностей, все ж у загальному історичне малоросійство було ідеологічною, культурною і психологічною перешкодою на всіх етапах боротьби за державну незалежність, і хоча свідоме українство намагалось подолати його, воно й сьогодні ще відчутно себе виявляє, особливо в культурному та психологічному аспектах [40, с. 10]”.

На розрізнених українських землях більшість населення навіть не знала своїх національних лідерів. Офіційна влада в суспільній свідомості ототожнювалась з панівним класом – гнобителем робочого люду й селянства. Натомість народні ватажки отримували довіру серед цих соціальних прошарків, наділялись харизмою і підносились до рангу національних героїв. Цю рису політичної свідомості ми можемо спостерігати і зараз – отримують більше довіри ті політичні лідери, що створили образ народного обранця (В. Ющенко, Ю.Тимошенко).

Отож для сучасної України різке соціальне розшарування, особливо виникнення невеликого пласту дуже заможних людей є практично новою історичною реалією. Сучасна національна еліта є, скоріше, породженням часу, ніж носієм національних цінностей, але слід вказати, що для формування дійсно свідомої національної еліти має пройти час і змінитися декілька поколінь.

Історичний огляд розвитку українського суспільства дав можливість визначити деякі константи матеріальної й духовної української культури, що сформувались у минулому і впливають на сучасне, зумовлюючи специфіку українського перехідного суспільства сьогодні.

Перебування на Кордоні між двома антропологічними зонами – Заходом і Сходом зумовило різноманітності в ментальності східного і західного населення України.

У західних областях більше розвинена психологія індивідуального господарювання й підприємництва, більшою мірою поширені західноєвропейські політичні й культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками. Значну частину етнічного складу становлять західні слов'яни. У цих етносів історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті [137, с. 84].

Центральна і північно-східна Україна є історично основними регіонами розселення Українського етносу. Переважає сільське населення колгоспного типу. Міста, які останніми десятиріччями різко розрослися за рахунок маргіналів із села, мають значний прошарок людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємства значною мірою тут стерті за часів радянської влади, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні й широкі економічні, культурні та сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білорусією [137, с. 84].

Особливою етнонаціональною специфікою відзначається Крим та південно-східний регіон. Останній – традиційно промислова зона країни, де переважають політичні та соціально-економічні цінності робітничого класу. Етнічний склад населення найбільш різноманітний порівняно з рештою території України. Поряд з українцями великий відсоток росіян та представників південних народів. Населення переважно російськомовне [137, с. 85].

Така розмаїтість етнічно-національного складу країни накладає певні обмеження на реалізацію єдиної культурної політики уряду для всіх регіонів країни. Прикладом є неоднозначна оцінка введення української мови як єдиної загальнодержавної на всій території країни. Але слід зазначити, що не дивлячись на певні розбіжності в національному характері серед українців різних географічних зон, останні виказують високий рівень терпимості й лояльності по відношенню до всіх національних меншин, що мешкають на території України. Це, в свою чергу, є позитивним фактором у формуванні громадянського суспільства, що ґрунтується не на етнічно-національних засадах, а на демократичних цінностях свободи й правової рівності всіх членів суспільства.

Розташування України на Великому Кордоні, чи не найбільший відбиток, наклало на політичну сферу, зокрема на геополітичні орієнтації та політичні стереотипи. Її виразом була не тільки геополітична розколотість національних еліт, але і багатовекторність чинних урядів Гетьманщина, Запоріжжя, пізніше – Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Народна Республіка та, врешті, незалежної України. Для всіх зазначених урядів характерне балансування між різними політичними центрами, одночасна дія в усіх напрямках, постійна зміна союзників на ворогів і навпаки. Мабуть, ситуація багатовекторності України зміниться лише у випадку сильного зовнішнього впливу, що врешті й визначить її остаточний вибір.

Дія таких межових чинників як “загроза знищення”, “грань смерті” “випадковість”, “історичний шанс”, “незахищеність” та інші сформували певні риси національного характеру українців. Серед них можна відмітити високу здатність до пристосування, і в той же час, прагнення зберегти свою етнічну приналежність і традиційні цінності. Ще одна риса країн міжцивілізаційного пограниччя, зазначає О.Мостяєв – збереження архаїчних рис соціальної поведінки та організації, властивих до або ранньокласовому суспільствах [83, с. 75]. “...прагнення українців бути самими собою (сутність та походження якого здебільше не має раціональних пояснень і часто зводиться до недостатньо ясного поняття сили національного духу) постійно та наполегливо відтворювалась. Весь уклад українців з давніх часів до наших днів, їх ментальність свідчить про постійне прагнення до самодостатності та спрямованості їх буття на самих себе. З самого початку заявляється самоцінність людського життя, прерогатив прав людини, автономність та самовизначеність у світі [83, с. 75]”.

Консервативні поведінкові практики поширювались завдяки культу “старовини” (що був ціннісно-смысловим стрижнем народної пам’яті через свою зорієнтованість на гідне пошанування минулого). Цей культ був характерною рисою української ментальності впродовж століть, а в XVI ст. перетворюється на офіційну формулу “Старини не рушати, а новини не уводити”, детермінуючи поведінкові стратегії українців.

Парадоксом української культури є поєднання традиційності консервативності з її високою відкритістю для зовнішніх впливів та інновацій. За даними експертного дослідження, високий рівень відкритості української культури відмітили 45,2 % експертів. Крім того, експерти застерігають у перспективі від беззастережного для розвитку національної культури рівню відкритості, який стає небезпечним [136, с. 31].

О.Мостяєв [83] відмічає, що вже в самому національному характері українців поєднується раціоналізм, передбачливість та систематичність із високою роллю емоційно-вольового початку та мінливістю суспільних настроїв, корпоративний індивідуалізм – з анархічністю. Демократизм, схильність до прийняття колективних рішень поєднується з багатовекторністю геополітичних орієнтацій національної еліти та внутрішньою нестабільністю політичної влади.

Політична та економічна поведінка сучасних українців також зумовлена минулим. Протягом усього історичного існування постійно виборюючи владу, українці звикли лише до боротьби, не маючи достатнього досвіду утримання та подальшого культивування влади. Національна свідомість та політична активність населення завжди підвищувалась лише під час повстань, воєн, революцій, у стабільні моменти розвитку вона перебувала в пасивному “замороженому” стані. Успішною була лише військова організація суспільства (Київська військова дружина, Галицько-Волинське князівство, Запорізька Січ).

Політичне лідерство після падіння Київської княжої династії мало не спадковий, узаконений характер, а тимчасовий спонтанний і харизматичний. Довіру й повагу отримували здебільшого харизматичні лідери (Хмельницький, Махно, Петлюра), що були вихідцями з народу, а не представником вищої й заможної верстви. З цього приводу дуже влучними і справедливими навіть для сьогодення є слова О.Вишні: “Ми весь час чомусь орієнтуємось на те, що прийде дуже мудрий, дуже освічений і патріотично налаштований герой і щось зробить [цит. за: 137, с. 75]”. Дослідження виборчої поведінки громадян України показують, що ставлення до тієї чи іншої політичної сили визначається емоційно-почуттєвими чинниками. При цьому, певна політична партія або організація ототожнюється з особою її лідера [3; 4; 8; 44; 153].

Постійна невизначеність і загроза зовнішньої експансії сформували в національному характері пасивність, фаталізм, радикалізм, замкнутість, відстороненість, прагнення скористатись ситуацією для наживи тощо. В сучасних умовах це проявляється через клановість в політичній організації, через спрямованість переважно на сьогодення в економічній поведінці, тобто на прагнення швидко отримати прибуток і небажання працювати на перспективу. Взагалі можна констатувати специфіку ставлення українців до часу: намагання “вхопити момент”, скористатись ним. Через відчуття невпевненості в майбутньому спостерігається відсутність перспективного бачення й далекоглядного стратегічного планування, що також є серйозними перепонами на шляху мінливості економічної і політичної сфери.

Внутрішні процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві, як і його минуле є фактором детермінації мінливості системи. На наш погляд, визначним фактором впливу на соціальну мінливість в сучасній Україні є внутрішні політичні процеси. Фрагментарність політичного поля країни, уповільнює природний процес мінливості і не дає реалізуватись одній з альтернатив подальшого розвитку. І це теж є особливістю нашого історичного розвитку.

Повертаючись до синергетичного пояснення подій, можна зазначити, що в нашій історії діє фрактал, що передбачає надмірну мозаїчність політичного поля в перехідні моменти, і боротьба за владу з зовнішнім ворогом постійно перетікає у внутрішню боротьбу чисельних політичних сил. Ілюстрацією до даного положення є три визначні моменти української історії: період роздрібненості Київської Русі, Руїна, період УНР (1914-1918 р

).

Після смерті Володимира Мономаха Київська Русь залишилась без керманіча, сильного лідера, що зосереджував в єдиних руках владу над всіма її землями. Розсаджени по різних князівствам його діти, бажаючи теж тримати землі в одних руках, розпочинають міжусобні війни, чим перешкоджають подальшій розбудові країни і ослаблюють її зсередини для зовнішнього ворога.

Цей перехідний період позначається надмірною мінливістю князівської влади, престол поперемінно переходить до різних рук. Ось лише декілька прикладів: Мстислав великий займав новгородський, ростовський, смоленський, знову новгородський, білгородський, київський князівський столи. Юрій Долгорукий був князем ростово-зуздальським чотири рази, переяславським – двічі, городецько-остерським – один раз, київським – тричі. При цьому не слід забувати, що пересування князів по країні проходило з численною свитою [30, с. 183]. Звичайно, така непослідовність дій володарів не викликала довіри й поваги у підданих, не сприяла консолідації населення навколо князівської влади.

Пізніше Галицько-Волинська земля стала своєрідною конфедерацією менших князівств, які, попри боротьбу між ними, залишалися частинами єдиного цілого. У той час, коли зміцнювалась державність західних і північних сусідів – Польщі, Угорщини, Литви – посилювались напади Орди, у Галицько-Волинському князівстві точилися криваві міжусобиці – все це знекровило Русь і вона пала жертвою експансії.

Наступним етапом “реставрації” української державності вважається доба козаччини. Видатна роль становлення державницьких елементів належить Б.Хмельницькому. Б.Хмельницький був для українців видатним харизматичним лідером, який зміг консолідувати і активізувати все козацтво на боротьбу і створення власної національної держави. Після смерті козацького ватажка й національного лідера розпочались чвари і внутрішня боротьба за владу серед його старшини, що були виразниками різних політичних і геополітичних інтересів, чим скористався царський уряд і Україна знову втратила шанс на відбудову державності.

Як ми можемо судити з історії, політичний процес в Україні відбувається не шляхом спадкоємності, оскільки постійно переривалась традиція передачі влади від одного лідера до іншого. Тому формування політичних інституцій носило спорадичний і тимчасовий характер.

Третьою спробою відновлення державного устрою став період 1914-1918 р. ХХ ст., яка знову закінчилась поразкою останньої. Соціально-політичні події того часу склались сприятливо для відродження української державності, проте внутрішня неузгодженість провідної української еліти не дозволила створити і втілити єдиний проект майбутньої держави.

Українська еліта розділилась на декілька таборів. Інтелігенція, що мешкала в межах Російської імперії, очікувала, що війна створить умови для піднесення національного руху і сприятиме демократичному вирішенню українського питання. Так редактор журналу “Украинская жизнь” Симон

Петлюра в своїй статті “Війна та українці” відзначав, що серед України не має австрійської орієнтації й вони сповнені бажання виконати свій громадянський обов’язок перед Росією. Одночасно він висловлював сподівання, що по завершенню війни ставлення російського уряду до українців зміниться на краще та українське питання буде поставлене на порядок денний [30, с. 343].

На це Головна Українська Рада у Львові відповідала: “Історичний ворог України не може спокійно дивитись, що не вся Україна в його руках, що не весь український народ стогне поневолений під його пануванням, що існує частина української землі, де український народ... може жити своїм національним життям... Перемога Росії мала би дати українському народові австро-угорської монархії те саме ярмо, в яким стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати одностайно проти царської влади, при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перемога австро-угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більшою буде поразка Росії, тим швидше проб’є година визволення України [30, с. 343]”.

Під час Першої світової війни в організованому українстві, центральній Раді і Директорії Української народної Республіки – Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР) і напівліберальна Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

У цьому пункті державність могла б врятувати тільки консолідація усіх політичних сил та лідерів заради єдиної мети – створення незалежної держави. Цей історичний аттрактор не реалізувався через слабкість і неузгодженість дій політичних лідерів націоналістичного спрямування, його перемогла інша історична альтернатива – соціалізм, що був ідеологічно привабливішим для українського населення (селянства в більшій своїй масі). Тому народну підтримку отримали не націоналістичні ідеї і прозахідні лідери, а соціально-визвольний рух, очолюваний Н.Махно – лідером визволителем пригнобленого селянства, що отримав широку масову підтримку. Після цих подій Україна на 70 років потрапила до тоталітарного радянського ладу.

Державно-політичний розвиток України являє собою тривалі періоди роздрібненості українських земель, що перебували під владою інших держав, і дуже короткими періодами відновлення державності (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Козачина, УНР). Періоди державності були надто короткими для формування державницьких засад й інститутів. Але і періоди перебування під владою інших держав були не достатньо тривалими, для остаточної асиміляції і розчинення українців серед інших націй.

Наприкінці 80-х початку 90-х років Радянський Союз розпався. Історія надала Україні визначальний шанс ствердитись як незалежна держава на світовому політичному просторі. Але одвічні, старі проблеми – серединне геополітичне розміщення, слабкість державницьких засад отримали нове звучання. Як це парадоксально не звучало б, але в перехідний момент ми спостерігаємо реалізацію того ж біфуркаційного сценарію, що мав місце під

час роздроблення Київської Русі, в період Руїни і короткочасного існування УНР. Відсутність сильного харизматичного лідера стає причиною роздрібненості політичних сил, непорозуміння серед лідерів і небажанням еліти виступати єдиним фронтом для досягнення національних інтересів. Сучасна політична еліта живе тільки теперішнім часом і не дивиться далеко в майбутнє, турбується більше питаннями утримання наявної влади ніж стратегією подальшого розвитку країни. Таке внутрішнє політичне становище в сучасній Україні формує негативний імідж держави на міжнародній арені й характеризує її в очах світової спільноти як нестабільну і непередбачувану країну.

Згідно з моделлю механізму мінливості, запропонованою в підрозділі 2.3. (див. рис. 2.2) виокремимо три можливі сценарії подальшого розвитку України.

Перший – гомеостатичний, що полягає в поверненні до попередніх основ життєдіяльності. Звичайно, тотальне воскресіння радянського минулого навряд чи можливо, але його модернізований оновлений варіант – це цілком можлива альтернатива, якщо враховувати, що серед населення середнього та похилого віку, спостерігається фетишизація картин минулого Союзу. Звичайно, оновлений соціалізм можливо дасть таку очікувану сьогодні стабільність, проте знову відкине нас на декілька років назад і заморозить процес державотворення.

Другий варіант розвитку – самий загрозливий і в той же час близький до реалізації. Сьогодні можна спостерігати поступове наближення до зони, так званого, дивного атрактору, тобто до соціально-політичного хаосу. Дана альтернатива локалізується в разі неспроможності української еліти втримати владу й руйнації державності. Це пов'язано з тенденціями перетворення української території на сировинну базу й джерело дешевої робочої сили для розвинутих країн Заходу і Сходу. Або знову змушені будемо повернутись до протекторату Росії.

Третій сценарій пов'язаний з пошуком стабільного руху до інформаційного суспільства через розбудову громадянських засад існування. Вже немало зроблено на цьому шляху: задані основні економічні орієнтири, сформовані законодавчі, судові та виконавчі інституції державної влади. Такі риси національної свідомості, як надмірна фрагментарність політичного поля, домінування радикалізму в політиці, недовіра до влади з боку населення, і найбільше, відсутність загальної ідеологічної основи й розмитість образу майбутнього не дають остаточно реалізуватись даній альтернативі.

Зовнішня детермінація мінливості соціальної системи України представлена сучасними глобалізаційними та євроінтеграційними процесами, що через високий рівень відкритості української культури здійснюють відчутний і всезагальний вплив. Але слід відзначити, що мінливість культурного середовища, посилена зовнішньою дією, відбувається поки тільки на поверхневому рівні і не зачіпає ментальних основ.

Сьогодні більшість дослідників відмічають істотні зрушення в економічній, соціокультурній, політичній і духовній сферах, що наближають

нас до реалізації громадянського суспільства і західного лібералізму.

У період українського державотворення (1991–2007 рр.) в економічній сфері, відмічає Т.Воропаєва, поширюється прагматична, споживацька, ліберальна, корпоративна, підприємницька поведінка. Поступово утверджується підприємницькій етос і новий український солідаризм як поведінкові моделі європейського типу [23, с. 110]. Хоча дослідники відмічають, що трансформація капіталістичного типу відбувається в Україні з великим запізненням і здійснюється скоріше штучним шляхом, ніж еволюційним [42; 130; 157; 160].

Багаторічні дослідження (1993–2007 рр.) українського студентства показують, що поведінкові стратегії молодих українців все більше “дрейфують” від патерналізму, уникання і пристосування до співробітництва, конкуренції і компромісу [23, с. 60-73]. Українська поведінкова культура поступово “дрейфує” від східної “культури сорому” (доба Київської Русі) до західної “культури вини” (доба Романтизму).

Необхідність плюралізації ідей, думок, соціальних інститутів знаходить своє вираження не тільки в політичній сфері (багатопартійність), але й у сфері суспільних утворень: формування недержавних суспільних організацій і рухів різного масштабу, і різної спрямованості (від економічних до національних, від благодійних до політичних). В них концентруються певні інтереси, в тому числі і масові.

Зазначені вище трансформаційні процеси в усіх соціальних сферах і в самій поведінці українців відбуваються все ж таки на поверхневому рівні. Як ми вже казали, після розпаду тоталітарної держави на глибинному рівні існування суспільства утворився ціннісний вакуум, соціальним наслідком якого була втрата як індивідуальної, так і суспільної ідентифікації. Сьогодні зовнішньо-показова сторона відіграє визначальну роль. Оскільки для людей, які втратили стару ідентифікацію й соціальну приналежність, зовнішні показові прояви культури (манера поведінки, стиль спілкування і мовлення, зовнішній вигляд, атрибути статусу) є найпростішим способом віднайти нову ідентичність. Внаслідок цього українська культура значно прискорила формування в собі елементів так званої масової культури, в межах якої людина, як носій масової свідомості, спроможна лише до некритичного наслідування стандартних, нав'язаних їй через систему соціальних маніпуляцій форм поведінки й мислення.

Отже, після здійсненого аналізу можемо зазначити певні особливості мінливості соціальної системи в сучасному українському суспільстві.

По-перше, мінливість тут відзначається тотальністю. Тобто її результатом є навіть не зміни, а нова побудова структурних основ суспільства. Глибоко вкорінений тоталітаризм не дозволяє поступово змінити деякі параметри й форми існування соціуму. Внаслідок чого попервах реалізувався спаплюжений варіант демократизації – свавілля в економіці поєднувалось з кісністю бюрократичних засад і ціннісною дезорієнтацією.

По-друге, мінливість українського соціуму набула масштабності на поверхневому культурному рівні. Зовнішньопоказові атрибути буття суспільства під дією активних західних впливів набувають нових форм та змісту. Чого не можна сказати про глибинну мінливість – вона значно уповільнюється існуючими ментальними заборонами.

По-третє, найприроднішим варіантом мінливості для України є утворення громадянського суспільства, що генетично обумовлене історичним прагненням до демократії, індивідуальної господарської ініціативи, високим рівнем відкритості української культури для інновацій. У той же час сучасна політична нестабільність, а також ментальні риси (клановість, пасивність, відвернутість від майбутнього і зосередження тільки на сьогодні, прагнення до швидкої наживи, декларативна майнова рівність тощо) накладають серйозні обмеження для глибинної мінливості і уповільнюють її реалізацію.

Висновки до другого розділу

В ході вивчення теоретичних аспектів соціальної мінливості автор доходить наступних висновків:

По-перше, здійснено порівняльний аналіз мінливості біологічної і соціальної систем, в ході якого виявлена принципова схожість проявлення феномену мінливості в системах різної природи. Мінливість є принципом існування системи, що обумовлює пластичність її структури, форм і поведінки відносно вимог середовища, сприяє її адаптації і відкриває природні шляхи подальшої еволюції системи. Мінливість як природній для будь-якої системи механізм реалізує найбільш актуальний для неї варіант еволюції (який відповідає її внутрішньому змісту). Висвітлено її роль як властивості, продукту, процесу і механізму. Також виявлено специфіку дії соціальної мінливості, що полягає в наявності соціального суб'єкта, активність якого веде до штучних реформаторських перетворень, у різній природі детермінації змін (речовинній і діяльнісній), наявністю різного рівня ступенів свободи (перевага належить соціальним системам). Свідома поведінка суб'єктів, їх волевиявлення, не зупиняють природних змін, але можуть суттєво затягнути/уповільнити цей процес або направити в інше русло.

По-друге, розкрито морфологію явища і побудовано трирівневу модель соціальної мінливості: 1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як природну цілісність, котра невіддільна простору й часу, перебуває у синкретному стані як сукупність архетипів, символів, принципів світопорядку; 2-й рівень характеризує мінливість у просторовому дискурсі як глибинне явище, що утримує культурологічне ядро і детермінує саморозгортання будь-якої соціальної системи, складається з ціннісно-сміслових одиниць, притаманних різним типам цивілізацій, утворює їх унікальну культуру; 3-й рівень віддзеркалює поверхневу мінливість, тобто

плинну у часовому вимірі, компоненти якої змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства (стиль, мода та захоплення); доведено, що завдяки активізації поверхневої мінливості відбуваються функціональні зміни в суспільстві, а завдяки глибинній – кардинальні структурні перетворення соціального світу, що знаходяться в дискурсі загальноєволюційного руху світової спільноти.

По-третє, відтворено специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що з одного боку відповідає її внутрішньому змісту, з іншого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови; складається з п'яти послідовних стадій: 1) тиск на систему імпульсів внутрішнього і зовнішнього середовища; 2) оцінка імпульсів, що мають загрозливу енергетику для цілісності системи; 3) реакція системи на імпульс (зворотній зв'язок); 4) вибір системою майбутнього стану (точка біфуркації); 5) реалізація одного з трьох сценаріїв: досягнення нової впорядкованості, відтворення існуючого порядку, входження у затяжний хаос з можливою руйнацією.

По-четверте, відтворено основні синергетичні закономірності мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем відбувається за найменшим енергозатратним напрямом; траєкторія мінливості детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб'єкт при узгодженні управлінської діяльності держави і громадянського суспільства з внутрішнім рухом системи виступає каталізатором цілераціональних змін, у протилежному випадку – інгібітором, тобто гальмує їх розвиток.

По-п'яте, визначено специфіку дії мінливості в українському соціумі як перехідному суспільстві. Вона характеризується тотальністю перетворень, підвищеним темпом на поверхховому культурному рівні, і значною затримкою на глибинному рівні, що зумовлено існуючими “ментальними заборонами” та високим рівнем хаотичності сучасної політичної ситуації.

ВИСНОВКИ

Дана дисертаційна робота присвячена дослідженню мінливості як загальному принципу існування соціальної дійсності. Автор формулює цілісну концепцію, що містить аналіз генезису, сутності, змісту, форм і проявів мінливості соціальних систем, віднаходить закономірності її реалізації, а також виявляє її специфіку в перехідному суспільстві на прикладі України як соціальної системи в момент перехідності. Дана концепція, на наш погляд, є суттєвим доповненням існуючої наукової картини соціального буття.

Проблематика даного дослідження мала своє віддзеркалення і певне вирішення в натуралізмі – напрямку соціобіології кін. ХІХ – поч. ХХ ст. Натуралісти (Г.Спенсер, Л.Гумплович, У.Бежгот, Г.Ратценхофер, А.Смолл, У.Самнер та ін) вперше висловили думку про тотожність біологічних і соціальних організмів. Вони стверджували, що суспільство функціонує за тими ж законами що і будь-яка біологічна система, зокрема підкоряється дії трьох основних еволюційних законів: наслідуванню, мінливості і добору.

Ця думка є провідною і для даної наукової праці, але автор відмежовується від крайнього редуccionізму, притаманного натуралістичному напрямку. Суспільство є дуже складним організмом і для пояснення його життєдіяльності не можливо мислити лише в рамках закономірностей, їх треба доповнювати такими реаліями як випадковість і хаотичність, що теж притаманні поведінці соціальної системи. Тому в запропонованій концепції соціальної мінливості органічні уявлення істотно доповнені принципами і методами синергетики.

Проблема змінності соціального буття має своє вирішення в соціології, а саме в теорії соціальної зміни (Дж.Александр, Е.Дюргейм, О.Конт, П.Сорокін, Д.Форестер, П.Штомпка, А.Бутенко, Д.Іванова, Б.Полюшев, І.Предборська, А.Шкреба, та ін.). Центральним поняттям цієї теорії є поняття “соціальна зміна”. Даний термін є етимологічно нейтральним і позначає всю існуючу різноманітність соціальних перетворень. Автор вважає за доцільне доповнити існуючу теорією знаннями про один з найорганічніших типів зміни і використовує для їх позначення поняття “мінливість”. Даний термін не випадково вказує на безпосередній зв’язок соціальної і біологічної системи, він підкреслює органічність, безперервність процесу змін, їх іманентну сутність, тобто внутрішню притаманність системі. Провідною позицією даного дослідження є визнання мінливості атрибутивною характеристикою будь-якої системи як живої та к і соціальної.

Виходячи із зазначених принципів, у роботі розроблено цілісну концепцію мінливості функціональних систем як принципу існування та розвитку соціального світу. Мінливість визначено як принцип, котрий обумовлює пластичність соціальних форм, як механізм оновлення структури, саморозгортання атрибутивних властивостей, модифікації поведінки соціальних систем, шляхом набуття якісно нових станів існуючими

морфологічними структурами і проявляється через різноманіття форм існування. Мінливість також розглядається як механізм встановлення позитивної кореляції між наявним станом системи і змінами в оточенні з метою подальшого еволюційного розвитку;

В роботі обґрунтована доцільність використання біологічного терміну “мінливість” для аналізу соціальної динаміки шляхом вивчення проявів мінливості на різних рівнях буття і порівняльного аналізу систем різної природи (біологічної і соціальної). Проаналізована інтерпретація мінливості у філософських, природничих, біологічних, психологічних та соціальних науках. В фізиці підтвердженням мінливості, на погляд автора, є самий фундаментальний закон – закон збереження і перетворення енергії. Він є уособленням діалектики мінливості і постійності. В хімії мінливість виглядає як процес перетворення речовин в інші (за складом та будовою) речовини. Для біологічної науки, а точніше теорії еволюції мінливість є однією з центральних категорій і позначає загальну властивість організмів набувати нових рис і властивостей, задля пристосування до нового оточення. Аналогом пристосування в психології є процес соціалізації як адаптації людини до існуючих соціальних реалій. На рівні суб’єкту мінливість проявляє себе як складний механізм соціалізації, результатом якого є перетворення структур свідомості. В соціології мінливість представлена “теорією соціальної зміни”. В рамках даної теорії зміна розуміється як процес або результат переходу соціальної системи від старої структурної впорядкованості до нової. Доведено, що категорія “мінливість”, існує у вигляді понятійного поля, що виражається через низку термінів: “зміна”, “динаміка”, “розвиток”;

В ході аналізу дії мінливості на неорганічному, органічному, соціальному рівнях буття, а також на рівні людської свідомості, автором зазначено, що мінливість може розумітись як процес, як властивість (атрибут), як продукт і як механізм. Як процес мінливість включає всю сукупність змін, перетворень, які відбуваються з об’єктом, явищем системою. Як атрибут вона репрезентує універсальну здатність буття набувати нових форм. Як продукт представляє існуючу різноманітність буття і відображується в понятті “зміна”, що в свою чергу є результатом процесу мінливості. І, врешті, як механізм мінливість розуміється у пристосуванні організму (біологічного, соціального) до змінних умов існування і забезпечення життєздатності.

Запропонована класифікація проявів мінливості була підкріплена історичним аналізом поглядів на даний феномен, в ході якого виявлено, що для переважної більшості розглянутих течій та напрямків характерним є констатація факту обов’язкової наявності мінливості для всіх існуючих об’єктів, феноменів, а також намагання віднайти певні закономірності і напрямки здійснення змін. Хоча теоретично, в більшості концепцій, мінливість трактується як прогрес, оскільки вона за своєю природою спрямована на оновлення і вдосконалення, несподівані зміни поширюють невідомість і сприймаються людиною як негативні.

Порівняльний аналіз явища мінливості біологічних систем з соціальними дав змогу виявити принципову схожість мінливості живого організму і соціальної системи. Як в біологічній так і в соціальній системі мінливість виступає як властивість, продукт, процес і механізм. Форми соціальної мінливості – поверхова і глибинна аналогічні до фенотипічної і генотипічної мінливості в живій природі, і відображують глибину і спадковість в реалізації змін. Існування та еволюція біологічної системи зумовлена її спадковим ядром, що міститься в генетичному коді, який є структурною матрицею, котра функціонально спрямовує всі процеси, в тому числі і мінливість організму. Вона створює генетичні заборони на фенотипічну мінливість, тому реалізовується єдиний генетично дозволений варіант зміни. Генетична мінливість носить випадковий характер, але ця випадковість обмежується зовнішніми чинниками – природним доборою. Відбір існуючих варіантів мінливості здійснюється за законом збереження енергії – реалізується найменш енерговитратна альтернатива.

Доведено, що аналогом генотипу в соціальній системі є культурологічна матриця або ціннісне ядро, що теж регулює життєдіяльність суспільства, визначає його цілісність, впорядкованість і забезпечує відтворення основних властивостей і параметрів у часі. Ціннісне ядро також детермінує соціальну мінливість, встановлюючи певні “обмеження” (табу, релігійні догмати, моральні норми, право), дотримання яких гарантується силою примусу. Обмеження, які накладаються на поверхову мінливість (стиль, мода, захоплення) проявляються через дію індивідуальної, експертної або суспільної критики.

І в біологічній, і в соціальній системі провідна роль мінливості полягає в формуванні адекватної відповіді організму (суспільства) на виклики середовища шляхом якісних змін з метою пристосування і подальшої еволюції. В обох видах систем при здійсненні механізму мінливості наявний “ефект затягування” – докорінні зміни відбувається тільки в разі загострення протиріччя між системою і середовищем до останньої межі, коли не існує іншого вибору, окрім як змінитись і пристосуватись.

Суттєва різниця полягає в наявності соціального суб’єкта, активність якого веде до штучних реформаторських перетворень, у різній природі детермінації змін (речовинній і діяльнісній), наявністю різного рівня ступенів свободи (перевага належить соціальним системам).

Визначена специфіка прояву принципу мінливості в соціальній сфері, а саме встановлено: ціннісно-смілова природа явища; сутність визначена як пристосування, оновлення та розвиток соціальних систем шляхом встановлення позитивного зворотного зв’язку з внутрішнім і зовнішнім середовищем; зміст подано через розкриття проявів мінливості як властивості, процесу, механізму та результату; функції класифіковані залежно від ролі мінливості в розвитку соціальних систем, а саме: адаптивна, інновативна, дестабілізуюча; наявність форм її проявлення в соціальному житті, що класифіковані за декількома критеріями: за глибиною і темпом перетворень, виокремлено глибинну і поверхову мінливість; за результатом –

амбівалентну, негативну і позитивну відносно стану соціальної системи;

Розкрито морфологію явища і побудовано трирівневу модель соціальної мінливості: 1-й рівень включає характеристики, що визначають людство як природну цілісність, котра невіддільна простору й часу, перебуває у синкретному стані як сукупність архетипів, символів, принципів світопорядку; 2-й рівень характеризує мінливість у просторовому дискурсі як глибинне явище, що утримує культурологічне ядро і детермінує саморозгортання будь-якої соціальної системи, складається з ціннісно-смыслових одиниць, притаманних різним типам цивілізацій, утворює їх унікальну культуру; 3-й рівень віддзеркалює поверхневу мінливість, тобто плинну у часовому вимірі, компоненти якої змінюються порівняно швидко і визначають конкретний історичний етап розвитку певного суспільства (стиль, мода та захоплення); доведено, що завдяки активізації поверхневої мінливості відбуваються функціональні зміни в суспільстві, а завдяки глибинній – кардинальні структурні перетворення соціального світу, що знаходяться в дискурсі загальноєволюційного руху світової спільноти.

Відтворено специфіку динаміки мінливості як механізму саморозгортання соціального світу, іманентною метою якого є локалізація найактуальнішого для системи шляху еволюції, що з одного боку відповідає її внутрішньому змісту, з іншого – мінімізації затрат енергії на структурно-функціональні перебудови; складається з п'яти послідовних стадій: 1) тиск на систему імпульсів внутрішнього і зовнішнього середовища; 2) оцінка імпульсів, що мають загрозливу енергетику для цілісності системи; 3) реакція системи на імпульс (зворотній зв'язок); 4) вибір системою майбутнього стану (точка біфуркації); 5) реалізація одного з трьох сценаріїв: досягнення нової впорядкованості, відтворення існуючого порядку, входження у затяжний хаос з можливою руйнацією. Відтворено основні синергетичні закономірності мінливості соціальних систем: модифікація соціальних систем відбувається за найменшим енергозатратним напрямом; траєкторія мінливості детермінується змістом культурологічного ядра системи, в якому закладено її минуле, сьогодення і майбутнє; соціальний суб'єкт при узгодженні управлінської діяльності держави і громадянського суспільства з внутрішнім рухом системи виступає каталізатором цілераціональних змін, у протилежному випадку – інгібітором, тобто гальмує їх розвиток.

Розглянуто гомеостаз, гомеорез, гомеоклаз як природний результат (продукт) функціонування мінливості в соціальному просторі: гомеостаз є продуктом амбівалентної мінливості, яка консервує існуючий стан системи незалежно від напрямку її саморозгортання; гомеорез є продуктом позитивної мінливості, що супроводжується інноваційним розвитком структури зі збагаченням її функціональних можливостей (прогрес); гомеоклаз є результатом негативної мінливості, що призводить до руйнівної мутації з ознаками функціональних розладів, деформації структурних елементів, нарощування соціального хаосу (регрес).

Заключним моментом дослідження є застосування теоретичних розробок, отриманих в ході вивчення феномену мінливості, для аналізу

перехідного суспільства на прикладі України. Праксеологічний аналіз перехідного процесу в Україні викрив: у ретроспективному аспекті відсутність фундаментальних досліджень у даній галузі; у морфологічному – відсутність цілісності, структурованості і кореляції між елементами культурологічного ядра, що історично обумовлено межовим положенням країни між двома антропогенними зонами – Заходом і Сходом, що призводить до уповільненого формування громадянського суспільства на засадах загальноцивілізаційних цінностей з причини певних ментальних заборон (клановість, спотворене сприйняття влади, пасивність, відвернутість від майбутнього і зосередження тільки на сьогоднішні, прагнення до швидкої наживи, декларативна майнова рівність), високим рівнем конфронтації політичних сил та ін.; у функціональному аспекті – надмірну залежність українського соціуму від поверхневого рівня культурологічного ядра, у якому змішалися ціннісно-сміслові поля Сходу і Заходу, що гальмують процес мінливості через довготривале співіснування з ортодоксальним російським етносом. Сьогодні окреслюється вестернізацією культурологічної сфери, об'єктивною віртуалізацією свідомості пересічного українця, глобалізацією, безперервними інформаційними та психологічними війнами, колонізацією окремими країнами сучасного інформаційного простору, який породжує ризики у соціальному розвитку країни в майбутньому, запобігання якому, вбачається у модернізації національної системи цінностей через крос-культурну комунікацію та інтегрування в загальноцивілізаційний рух на принципах багатомовності, толерантності, космополітизму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Афанасьев В.Г. Системность и общество / В.Г. Афанасьев. – М.: Политиздат, 1980. – 368 с.
2. Ахиезер А.С. Критические пороги социальных систем / А.С. Ахиезер, Г.А. Гольц // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 45-54.
3. Бабкин В.Д. Народ и власть. Опыт системного исследования явлений / В.Д. Бабкин, Н.В. Селиванов. – К., 1996. – 448 с.
4. Бандурович О. Образ лидера: представления и предпочтения жителей Украины / О. Бандурович, А. Стегний, Н. Чурилов // Социс. – 2003. – № 3. – С. 38-41.
5. Басков А.Я. Методология научного исследования: Учеб. пособие / А.Я. Басков, Н.В. Туленков. – К.: МАУП, 2002. – 216 с.
6. Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д. Бевзенко – К.:

Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437с.

7. Берг Р.Л. Генетика и эволюция / Р.Л. Берг. – Новосибирск: ВО “Наука”. Сибирская издательская фирма, 1993. – 284 с. – (Избранные труды).
8. Бех В.П. Соціальний організм країни / В.П.Бех. – Запоріжжя: ЗДУ, 1999. – 306 с.
9. Бех В.П. Человек и вселенная: когнитивный анализ: [монография] / В.П.Бех. – 2-е изд. доп. – Запорожье: Просвіта, 1999. – 148 с.
10. Биология: энциклопедия / [ред.-состав. М. Гиляров]. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. – 884 с.
11. Большой юридический словарь / [ред.-состав. А.Я.Сухарева, В.Д.Зорькина, В.Е.Крутских]. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 790 с. (Библиотека словарей “ИНФРА-М”).
12. Бородин Л.И. “Порядок из хаоса” концепции синергетики в методологии исторических исследований / Л.И. Бородин // Новая и новейшая история. – 2003. – № 2. – С. 109-110.
13. Бощенко И.В. Эволюция социальных систем / И.В.Бощенко. – М.: Миасс, 2005. – 215 с.
14. Большая Советская энциклопедия / [ред.-состав. Б.А. Введенский]. – 2-е изд. – М.: Большая советская энциклопедия, 1956. – Т. 39: Сигишоа-Соки, 1956. – 664 с.
15. Бузин А.Ю. Самоорганизация в социальных системах / А.Ю. Бузин. – М.: ВЦ АН СССР, 1988. – 44 с.
16. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: Синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. — СПб.: Издательство “Лань”, 1999. – 480 с. – (Мир культуры, истории и философии).
17. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
18. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / Макс Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 261 с. – (Избранные произведения).
19. Вернадський В.И. Начало и вечность жизни / В.И. Вернадский – М.: Советская Россия, 1989. – 703с.
20. Волобуев В.П. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / В.П. Волобуев. – М.: Политиздат, 1987. – 318 с.
21. Воловик В.И. Философия истории: Курс лекций / В.И. Воловик. – Запорожье, 1995. – 152 с.
22. Воронкова В.Г. Метафізичні виміри людського буття (проблеми людини на зламі тисячоліть). – Запоріжжя: “Павел”, 1996. – 176 с.
23. Воропаєва Т. Поведінкова культура українців (етнотипова поведінка, стиль життя і національний характер) / Т. Воропаєва // Календар: зб. наук. праць. – К., 2007. - № 2. – С. 103-110.
24. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф. Гегель. – М.: Мисль, 1990. – 524с.
25. Генетика: Єнциклопедический словарь / [состав. Н.А. Картель и др.]. – Мн.: Ин-т генетики и цитологии НАН Беларуси, 1999. – 448 с.

26. Гетманчук М.П. Особливості перехідних суспільств: Навч. посібник / Микола Гетманчук. – Львів: Вид. Нац. універс. “Львівська політехнічна академія”, 2002. – 116 с.
27. Гидденс Э. Устройство общества: очерки истории структуризации / Энтони Гидденс / [пер. М.Тюрина]. – М.: Академический проект, 2003. – 552 с. – (Концепции).
28. Гладьев С.Ю. Закономерности социальной эволюции: вопросы методологии / С.Ю. Гладьев // Социс. – 1996. – № 6. – С. 50-62.
29. Глобальные трансформации. Политика, экономика и культура / Д.Хелд и др. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.
30. Горелов М.Є. Цивілізаційна історія України / М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальській. – К.: ТОВ УВНК „Екс об”, 2005 – 632 с.
31. Грабовський С.І. Державне утвердження України у другій половині ХХ століття / Сергій Ігорович Грабовський. – К.: Знання України, 2002. – 78 с. – (Бібліотечка українознавця).
32. Грушевський М. Иллюстрированная история Украины / Михаил Грушевский. – К.: МП “Левада”, 1995. – 696 с.
33. Гумелев Л.Н. Этногенез и биосфера земли / Лев Николаевич Гумелев. – М.: ЭКСМО, 2008. – 734 с. – (Антология мысли).
34. Гуревич П.С. Культурология. Учеб. пособие / Павел Семенович Гуревич. – М.: Знание, 1996. – 228 с.
35. Данилевський Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения Славянского мира к Германско-романскому / Н.Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 573с.
36. Данилов А.Н. Социология власти: теория и практика глобализма / Александр Николаевич Данилов. – Мн.: Універсітэцкае, 2001. – 447 с.
37. Данилов А.Н. Переходное общество: Проблемы системной трансформации / А.Н. Данилов. – Мн.: Універсітэцкае, 1997. – 437 с.
38. Дашкевич Я.Р. Україна між Сходом і Заходом (14-18 ст.) / Я.Р. Дашкевич // Записки наукового товариства імені Шевченка. – 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 28-44.
39. Дзюба І. Між культурою і політикою / Іван Михайлович Дзюба. – К.: Сфера, 1998. – 372 с.
40. Дзюба І. Україна перед Сфінксом майбутнього / Іван Михайлович Дзюба. – К.: Видавничій Дім „КМ Академія”, 2001. – 35 с.
41. Ельчанинов М.С. Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики / М.С. Ельчанинов // Социс. – 2003. – № 8. – С. 21-30.
42. Єфременко Т. Пересічний українець: homo ecomomicus чи homo socius? / Т. Єфременко // Українське суспільство 1994-2004. Моніторинг соціальних змін. – К.: ІС НАНУ, 2004. – 125 с.
43. Житков В.С. Искусство и картина мира / В.С.Житков, К.Б. Соколов. – СПб.: Алетейя, 2003. – 464 с.
44. Заливко В. Виборча кампанія “Президент-2004.” Тенденції конструювання іміджу вірогідного переможця / В.Заливко // Соціальна

психологія. – 2004. – № 1. – С. 17-30.

45. Зиммель Г. Избранное / Георг Зиммель. – М.: Юристъ, 1996. – (Лики культуры). – Т. 1.: Философия культуры. – 671 с.
46. История восточной философии / [ред.-упоряд. М.Т. Степанянц]. – М.: ИФРАН, 1999. – 962 с.
47. Ісаєвич Я. Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 88-річчя народження Данила Галицького) / Ярослав Ісаєвич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3-9.
48. Історія православної церкви в Україні: [зб. наук. праць / відп. ред. І.Крип'якевич]. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 297 с.
49. Історія української культури / [наук. ред. І.Крип'якевич]. – К.: Либідь, 2000 – 656 с.
50. Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Харків: Прапор, 2003. – 768 с.
51. І-Цзин “Книга перемен” и ее канонические комментарии / [пер. с кит., предисловие и примечание М.В. Яковлев]. – М.: Янус-К, 1998. – 267 с.
52. Калініченко М. Влада громадянського суспільства: [монографія] / Михайло Калініченко. – Суми: ВДТ „Університетська книга”, 2006. – 175 с.
53. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А.Камю; [пер. с фр.]. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).
54. Каричев В.С. Организация и самоорганизация социальных систем: Словарь / В.С. Каричев. – М.: Изд-во РАГС, 2001. – 126 с.
55. Карпинская Р.С. Социобиология. Критический анализ / Карпинская Р.С., Никольский С.А. – М.: Мысль, 1998. – 203 с.
56. Кастельс М. Становление общества сетевых структур / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе: [антологія / состав. В.И. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – С. 494-505.
57. Качуровский М.О. Синергетика: нове мислення: Навчальний посібник / М.О. Качуровский, О.А. Наумкіна, В.О.Цикін. – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2004. – 128 с.
58. Князева Е.Н. Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе) / Е.Н. Князева // Знание. – 1991. – № 7. – С. 27-28. – (Сер. Философия и жизнь).
59. Князева Е.Н. Законы эволюции и самоорганизации в сложных системах / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: Наука, 1994. – 236 с.
60. Кондрашов В.А. Новейший философский словарь / В.А. Кондрашов, Д.А.Чекалов, В.Н.Корушина / общ. ред. А.П. Ярошенко. – Ростов н/Д.: Феникс, 2005. – 672 с. – (словари).
61. Косміна В.Г. Вступ до історії сучасної цивілізації: Конспект лекційного курсу [навч. посібник для студ. гуманітарних спеціальностей] / В. Г. Косміна. – Запоріжжя: Просвіта, 2002. – 76 с.
62. Костюк В.Н. Теория эволюции и социоэкономические процессы / В.Н. Костюк. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 176 с.

63. Крапивенский С.Е. Социокультурная детерминанта исторического процесса / С.Е. Крапивенский // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 4. – С. 134-142.
64. Крисаченко В.С. Философский анализ эволюционизма / В.С. Крисаченко. – К.: Наукова думка, 1989. – 167 с.
65. Кульчицкий О. Світовідчуття українця / О.Кульчицкий // *Українська душа: зб. наук. праць*. – 1992. – С. 48-65.
66. Лапкин В.В. Освоение институтов и ценностей демократии украинским и российским массовым сознанием / В.В. Лапки, В.И. Пантин // *Полис*. – 2005. – № 1. – С. 59-62.
67. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб.: Макет, 1995. – 313с. – (Памятник здравой мысли).
68. Лейбниц Г. Монадология // *Сочинения в четырех томах*. – М.: Мысль, 1982. – (философское наследие). – Т.1. – С. 413-429.
69. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – 2-е изд., исправл. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
70. Леп`явко С. Великий Кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.) / С. Леп`явко. – Запоріжжя: РА „Тандем-У”, 2001. – Випуск 12. – 64 с. – (Запорозька спадщина).
71. Лима-де-Фариа А. Эволюция без отбора: Автоэволюция формы и функции / А. Лима-де-Фариа; [пер. с англ. Е.Б. Кофман, Н.О. Фомина, ред. Л. И. Корочетина]. – М.: Мир, 1991. – 455 с.
72. Літопис руський / [пер. з давньорус. Л.Е. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
73. Лукашев А.В. Принцип эволюции / А.В.Лукашев. – СПб.: Издательский Дом „Бизнес –Пресса”, 2000. – 238 с.
74. Луман Н. Общество как социальная система / Никлас Луман. – М.: Издательство “Логос”, 2004. – 232 с.
75. Маркс К. Введение (Из экономических рукописей 1857-1861 годов) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1968. – Т.64. – Ч. 1. – 1968. – С. 15-44.
76. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения (в 30-ти т.). – 2-е изд. – М.: Госполитиздат. – 1954. – Т. 8. – 1957. – С. 109-205.
77. Маркс К. Письмо В.П.Анненкову, 28 декабря 1846 г. // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения (в 30-ти т.). – 2-е изд. – Т. 27. – М.: Госполитиздат, 1954. – Т. 27. – 1965. – С. 386-397
78. Медников Б.М. Аксиомы биологии – *biologia axiomatica* / Борис Михайлович Медников. – М.: Знание, 1982. – 136 с.
79. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / М.І. Михальченко. – Дрогобич: ВФ „Відродження”, 2004. – 488 с.
80. Моисеев Н.Н. Алгоритмы развития / Н.Н. Моисеев. – М.: Знание, 1987. – 304 с.

81. Моисеев Н.Н. Универсальный эволюционизм / Н.Н. Моисеев // Вопросы философии. – 1991. – №3. – С. 3-22.
82. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс // Серж Московичи / [пер. с фр. Т.П. Емельнова]. – М.: Центр психологии и психотерапии, 1998. – 480 с. – (Библиотека социальной психологии).
83. Мостяев О. Вплив пограничного положення України на формування соціальних поведінкових стереотипів / О.Мостяев // Календар: зб. наук. праць. – № 2. – С. 75-81.
84. Мостяев О. Світ як затриманий розпад; Роздуми щодо еволюції відкритих систем. / О.Мостяев. – К.: „МП Леся”, 2004. – 364 с.
85. Назаретян А.П. Векторы исторической эволюции / А.П. Назаретян // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2. – С. 112-126.
86. Нестеренко Г.О. Українська політична нація: самоорганіційні засади становлення: (Монографія) / Галина Олегівна Нестеренко. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2007. – 360 с.
87. Нисбетт Р. Прогресс: история идеи // Роберт Нисбетт / [пер. с англ. Ю. Кузнецов, ред. Г. Саков]. – М.: ИРИСЭН, 2007. – 557 с. – (серия “Социология”).
88. Новейший философский словарь / [сост. А.А. Грицианов]. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
89. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
90. Ожеван М. Синергетика як дискурс сучасної глобалістики / Микола Ожеван // Sententiae. – 2004. – № 1. – С. 1-5.
91. Ожеван М. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / Микола Ожеван // Стратегічна панорама. – 2000 . – № 1-2. – С. 162-182.
92. Омельченко Н.О. Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем: [монографія] / Наталія Олександрівна Омельченко. – Запоріжжя: Видавництво Запорізького національного університету, 2008. – 200 с.
93. Особливості перехідних суспільств: [навч. посібник для студ. спец. “Соціальна робота” / за ред. М.П. Гетьманчук]. – Л.: Вид-во національного інституту “Львівська політична академія”, 2002. – 116 с.
94. Пабат В.В. Словарь по общей биологии / В.В.Пабат, Д.Т. Винничук. – К.: Нора-Принт, 1999. – 259 с.
95. Пайтаген Х.-О. Красоты фракталов / Х.-О Пайтаген, – М.: Мир Год, 1993. – 160 с.
96. Парсонс Т. Система современных обществ (The System of Modern Societies) / Т. Parsons / [пер. с англ. Л.А.Седова, А.Д. Ковалева, ред. пер. М.С. Ковалева]. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
97. Парсонс Т. О структуре социального действия / Толкотт Парсонс / [ред. В.Ф. Чеснокова, С.А. Белановский]. – М.: Академический проект, 2000 . – 879 с. – (концепции).

98. Переходные эпохи в социальном измерении: история и современность / [авт. текста В.И. Мальков]. – М.: Наука, 2002. – 480 с.
99. Пилипенко В.Е. Социальный морфогенез: эволюция и катастрофы (синергетический подход) / В.Е.Пилипенко, В.А.Поддубный, И.В.Черненко. – К.: Наукова думка, 1993. – 96 с.
100. Плотинский Ю.М. Модели соц. систем и современность / Ю.М. Плотинский // Вестник МГУ. – 2004. – № 4. – С. 96-107. – (Сер. 18: Социология и политология).
101. Плотинский Ю.М. Математическое моделирование динамики социальных процессов / Юрий Менделеевич Плотинский: [учеб. пособие]. – М.: Изд-во ун-та, 1992. – 133 с.
102. Почепцов Г.Г. Имиджелогия / Г.Г. Почепцов. – М.: “Рефл-бук”; К. “Ваклер”, 2002. – 704 с.
103. Предборська І.М. Мінливість. Соціум. Людина / Ірина Михайлівна Предборська. – Суми: Слобожанщина, 1995. – 136 с.
104. Пригожин А. Дезорганизация: причины, виды, преодоление / А. Пригожин. – М.: Альфа Бизнес Букс, 2007. – 402 с.
105. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стингерс / [пер с англ. Ю.А. Данилова, ред. В.И. Аршинова и др.]. – М.: Прогресс, 1986. – 431 с.
106. Проблема взаимосвязи организации и эволюции в биологии: (Современное русско-польское исследование) / [отв. ред. И.К. Лисеев] – М.: Наука, 1978. – 295 с.
107. Радхакришнан С. Индийская философия: в 3-х т. / Сарвепалли Радхакришнан; [пер. с англ.]. – М.: Миф, 1993. – Т. 1. – 1993. – 623 с.
108. Родин С.Н. Идея коэволюции / С.Н. Родин. – Новосибирск.: Наука, 1991. – 267 с.
109. Розен Р. Принцип оптимальности в биологии / Р. Розен. – М.: Мир, 1969. – 215 с.
110. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества / Г.И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63-72.
111. Рукавишников В.О. Социология переходного периода (закономерности и динамика изменений социальной структуры и массовой психологии в посткоммунистической России и восточноевропейских странах) / В.О. Рукавишников // Социальные исследования. – 1994. – № 6. – С.25-31.
112. Северцов А.Н. Главные направления эволюционного прогресса. Морфобиологическая теория эволюции / Алексей Николаевич Северцов; [ред . Б.С. Машвеева, Н.П. Наумов]. – 3-е изд. – М.: Издательство московского университета, 1967. – 202 с.
113. Седов Е.А. Информационно-энтропийные свойства социально-политических систем / Е.Седов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 92-101.
114. Седов Е.А. Одна формула на весь мир. Книга об энтропии / Евгений Александрович Седов. – М.: Знание, 1982. – 175 с.

115. Синівський А. УРСР та Близькій Схід у світлі геополітики / Синівський А. – К., 1993 – 192 с. – (Вибрані праці).
116. Словарь иностранных слов. – 17-е изд., испр. – М.: Рус. изд., 1988 . – 608 с.
117. Советская энциклопедия: в 30 т. / [ред. А.М.Прохоров]. – изд. 3-е. – М.: “Советская энциклопедия”, 1975 – Т.21: Проба-ременсы – 1975 – 640 с.
118. Сорокин П.А. Социальная и культурная мобильность // Человек. Цивилизация. Общество / П.А.Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – С. 297 - 424.
119. Социальная философия: Словарь / [ред.-состав. В.Е Кемеров, Т.Х. Кемеров]. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Академ. Проект, Екатеринбург: Деловая книга, 2006. – 624 с.
120. Социальная эволюция: факторы, закономерности, тенденции / [авт. текста А.В. Коротаев]. – М.: “Восточная литература” РАН, 2003. – 279 с.
121. Социетальная трансформация российского общества: деятельность-структурная концепция. – М.: Дело, 2002. – 508 с.
122. Социологическая энциклопедия: в 2-х т. / [ред. В.И. Иванов]. – М.: Мысль, 2003. – Т. 2. – 2003. – 863 с.
123. Социология: энциклопедия / [состав. А.А. Грицианов]. – М.: Книжный Дом, 2003. – 1312с. – (Мир энциклопедий).
124. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Герберт Спенсер; [пер. с англ. под ред. Н.А. Рубакина]. – Мн.: Современный литератор, 1999. – 1408 с. – (Классическая философская мысль).
125. Спиноза Б. Трактаты / Бенедикт Спиноза. – М.: Мысль, 1998. – 446 с.
126. Степанов А.М. Основы медицинской гомеостатики. (Лекции по теории и практике биоинформационных корреляций) / А.М. Степанов. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1994. – 272 с.
127. Степин В.С. Эпоха перемен и сценарии будущего / Вячеслав Семенович Степин. – М.: РАН. Ин-т философии, 1996. – 175 с.
128. Стиль научного мышления как выражение единства научного знания. – Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1981. – 187 с.
129. Субтельний О. Україна: історія / [пер. з англ. Ю.І. Шевчука; вст. ст. С.В. Кульчицького]. – К.: “Либідь”, 1991. – 512 с.
130. Суліменко Є.І. В якій країні ми живемо? Ще одна версія сутності “Трансформації” / Є.В. Суліменко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 6. – С. 176-194.
131. Тахтаджян А.Л. Principia tectologia. Принципы организации и трансформации сложных систем: эволюционный поход / А.Л. Тахтаджян. – изд. 2-е, доп. и перераб. – СПб.: Изд-во СПХФА, 2001. – 121 с.
132. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Пьер Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
133. Тексты по истории социологии XIX-XX вв. Хрестоматия / [ред.-состав. д.ф.н. В.И. Добренков, к.ф.н. Л.П. Беленкова]. – М.: Наука, 1994 – 383 с.

134. Тойнби А.Дж. Постигание истории / Арнольд Тойнби. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
135. Українська народність: нариси соціально-економічної і політичної історії / [ред. В.Й. Борисенко, В.Ф.Горленко, О.І. Гурій та ін]. – К.: Наукова Думка, 1990. – 558 с.
136. Українське суспільство: соціологічний моніторинг 1994-2003 / [ред. Н.В. Панина]. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2003. – 113с.
137. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С., Степико М. Т. – К.: Знання України, 2005. – 792 с.
138. Універсальні виміри української культури / НАН України. укр. філософ. фонд. Центр гуманітарної освіти. Одеська філія. – Одеса: Друк, 2000. – 216 с.
139. Устич С.І. Системне дослідження суспільства / С.І. Устич. – Львів: Світ, 1992. – 136 с.
140. Философия и современная биология / [ред. И.Т. Фролова]. – М.: Политиздат, 1973. – 288 с.
141. Философская энциклопедия / [ред. Ф.В. Константинов]. – М.: Сов. энциклопедия, 1962. – 575 с.
142. Философский энциклопедический словарь / [ред. С.С.Аверинцев]. – 2-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.
143. Философский словарь. – К.: А.С.К., 2006. – 1056 с.
144. Фігурний Ю.С. Історичні витоки військової культури українського козацтва / Юрій Сергійович Фігурний. – К.: Вид-во „Бібліотека українця”, 1999. – 123 с.
145. Філософія: підручник для вищої школи. – Харків.: Прапор, 2004 . – 736 с.
146. Філософський енциклопедичний словник/ [ред. В.І.Шинкарук]. – К.: Абрис, 2002. – 742 с.
147. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
148. Франчук В.И. Происхождение и эволюция живого: тектологический поход / Международная академия организационных наук. Институт организационных систем / В.И.Франчук. – М., 2001. – 42 с.
149. Хайдегер М. Время и бытие: статьи и выступления / М. Хайдегер. – М.: Республика, 1993. – 447 с.
150. Хайтун С.Д. Фундаментальная сущность эволюции / С.Д. Хайтун // Вопросы философии. – 2001. – № 2. – С. 152-166.
151. Хантингтон Р. Столкновение цивилизаций / Р. Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С. 33-48.
152. Химия. Большой энциклопедический словарь / [ред. И.Л.Куняниц]. – 2-е изд. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 792 с. – (Большая Российская энциклопедия).
153. Хоменко М. Образ політичного лідера в увяленні студентів / М. Хоменко // Соціальна психологія. – 2004. – № 1. – С. 46-52.

154. Черников М.В. Самоорганизующиеся системы: методологические подходы и проблема управления / М.В. Черников // Общество и человек: пути самоопределения. – СПб., 1994. – Выпуск 1. – С. 37-55.
155. Шаповалов В.И. Законы синергетики и глобальные тенденции / В.И.Шаповалов, Н.В.Казаков // Общественные науки и современность. – 2002. – № 3. – С. 141-148.
156. Шевченко В.О. Універсальний природний цикл. Загальна інформаційно-ентропійна концепція систем, що розвиваються (якісний аспект) / В.О. Шевченко. – К.: Вища школа, 1992. – 171 с.
157. Шинкарук В. Феномен української культури: методологічні засади осмислення / В.Шинкарук, Є.Бистрицький; НАН України, Інститут філософії. – К.: Фенікс, 1996. – 477 с.
158. Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер. – Новосибирск: ВО “Наука”, Сибирская издательская фирма, 1993. – 592 с.
159. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петер Штомпка / [ред. пер. с англ. В.А. Ядов]; Институт „Открытое общество”. – М.: „Аспект-Пресс”, 1996. – 416 с.
160. Шульга М.О. Метаморфози українського суспільства. Коментарі соціолога / М.О. Шульга; НАН України, Інститут соціології. – К.: Стило, 2003. – 261 с.
161. Юнг К.Г. Архетип и символ / Карл Юнг. – М.: Ренесанс, 1991. – 304 с.
162. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3 т. / [пер. з рос., покажчики І.І.Сварника; упоряд. іл. О.М. Апанович]. – Львів: “Світ”, 1992. – Т.1. – 1992. – 456 с.
163. Яковец Ю.В. Циклы. Кризисы. Прогнозы / Ю.В.Яковець. – М.: Наука, 1999. – 448 с.
164. Янч Е. Самоорганизующаяся Вселенная / Е.Янч // Общественные науки и современность. – 1999. – № 1. – С. 145-158.
165. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс. – М.: Политиздат, 1991. – 507 с.
166. Comte A. Course of Positive Philosophy. – N.Y.: Harper, 1975. – 635 p.
167. Parsons T. The Social System / T. Parsons. – N.Y. – L., 1966 – 293p.
168. Sorokin P. Social theory today / P.A. Sorokin. – N.Y., 1996. – 28.p.
169. Sorokin P. Society, Culture and Personality / P.A. Sorokin. – N.-J. -L.: 1947. –367 p.

Таблиця 1.1. Зведена таблиця проявів мінливості

Наукові галузі	Основний термін -синонім мінливості	Сутність	Форми і види прояву
Філософська теорія	Зміна	Результат переходу потенціального буття в актуальне і навпаки (загальна властивість буття).	<i>За змістом:</i> як процес і як результат
Фізична теорія	Динаміка (рух)	Зміна стану процесу, явища, об'єкта під впливом діючих на нього сил	<i>За структурним рівнем:</i> молекулярний і механічний рух
Хімічна теорія	Зміна (перетворення)	Процес перетворення речовин в ході хімічної реакції.	<i>За походженням:</i> спонтанні (взаємодія реагентів) спричинені (участь каталізаторів)
Біологічна теорія	Мінливість	<ul style="list-style-type: none"> - Різноманітність ознак і властивостей у особин в межах одного виду; - Загальна властивість живих організмів відповідати морфофізіологічними змінами на зовнішній вплив; - Механізм пристосування – принцип еволюції. 	Проявляється на рівні всіх ознак організму: морфологічному; фізіологічному; функціональному.
Психологія	Адаптація	Процес оновлення існуючих та побудови нових мислиневих структур свідомості суб'єкту	<i>За глибиною змін в свідомості:</i> поверховий рівень (сміслоутворення, смислоусвідомлення); глибинний рівень (сміслобудова)
Соціально-філософська теорія, соціологія	<p>Зміна</p> <p>Динаміка</p> <p>Розвиток</p> <p>Адаптація</p>	<p>Перетворення, що відбуваються з плином часу в організації, структурі суспільства, образах мислення, культурі і соціальній поведінці.</p> <p>Сукупність соціальних процесів, які повторюються в життєвій історії всіх соціальних груп.</p> <p>Сукупність економічних, соціальних, політичних, духовних процесів, що розгортаються в суспільстві.</p> <p>Пристосування людини до нового соціального середовища з метою співіснування та взаємодії</p>	<p><i>За масштабом:</i> глобальна і локальна;</p> <p><i>За причиною:</i> екзогенна, ендогенна;</p> <p><i>За сприйняттям суб'єкта:</i> бажана і небажана;</p> <p><i>За рівнем прояву:</i> зміни в середині системи і зміни самої системи.</p> <p><i>За типом прояву:</i> циклічний, лінійний, завиткоподібний</p> <p><i>За спрямованістю:</i> прогресивний і регресивний</p> <p><i>За глибиною та швидкістю перетворень:</i> еволюційні та революційні</p> <p><i>За напрямком:</i> соціалізація і інтеріорізація.</p>

